

לבן על גבי שחור

השפעת היחס הממסדי לעולי תימן
בשנים 1948-1956 על היווצרותה
והתרחשותה של פרשת ילדי תימן

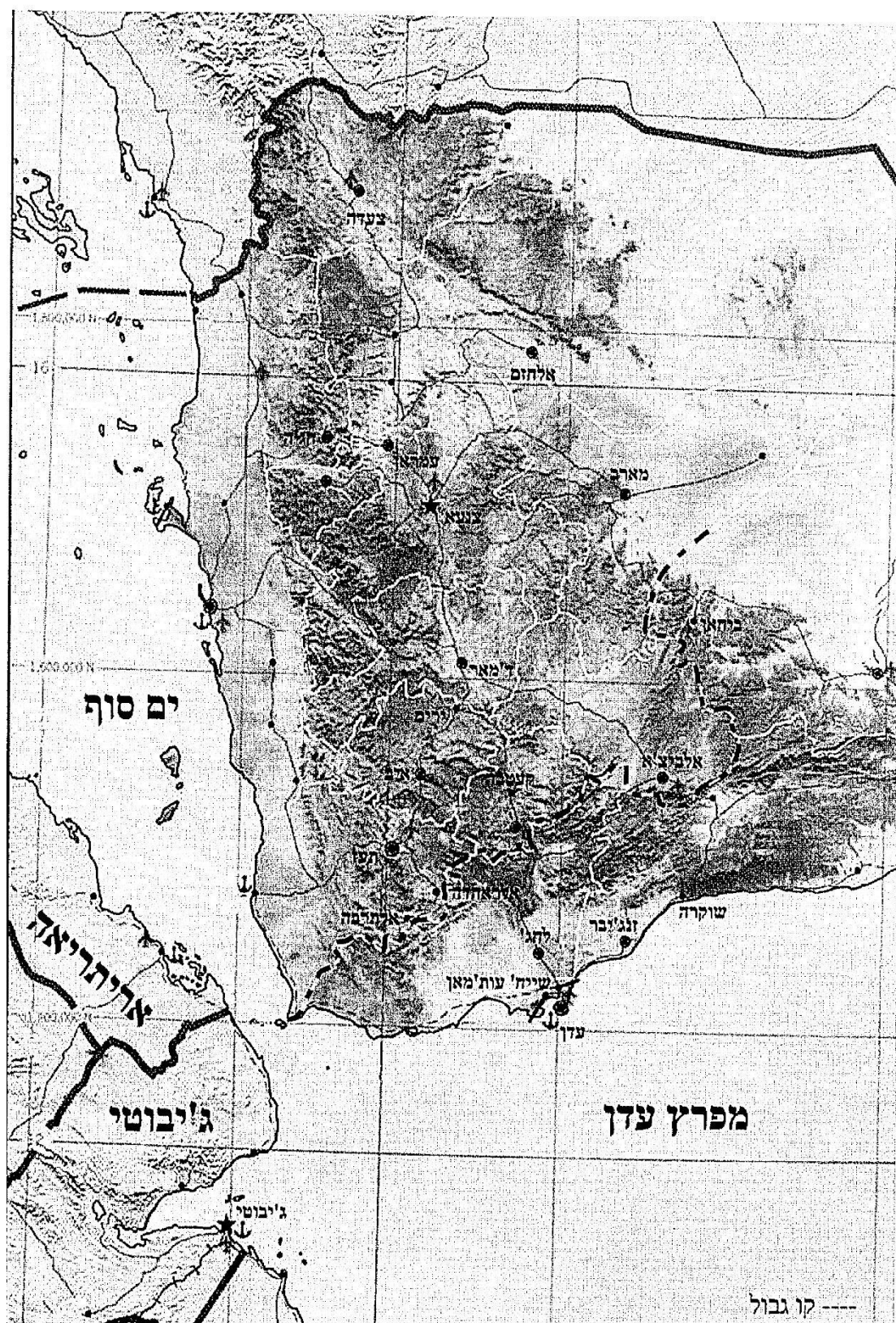
עבודת גמר בהיסטוריה

מגיש : שחר אדלמן 207458787

ישיבת מקור חיים 141028

מנחה : אמיר בן-גל 060475464

מפת תימן

מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 8

הקדמה

לפני כשנה, בבואי לבחור נושא לעבודת הגמר, החלתי לחקור ולחפש באתרי האינטרנט השונים ובספרים השונים. בסופו של דבר פניתי אל אמי, מורה להיסטוריה במקצועה, והיא זו שהציעה לי את נושא חטיפתם של ילדי תימן. הנושא לא היה מוכר לי, והחלתי לחקור ולחפש אחריו. להפתעתי גיליתי נושא מזעזע ביותר: ילדים נחטפו במדינת ישראל, ואיש אינו יודע היכן הם וגם לא מתעניין בהם. לאחר שהמשכתי לחקור ולחפש מעט, גיליתי את מסקנות ועדת החקירה ש"הרגיעו" אותי, והראו לי כי מעשים שכאלו כמעט ולא אירעו. אולם לאחר שקראתי את ספרה של ד"ר שושי זייד, **הילד איננו: פרשת ילדי תימן**, נוכחתי כי מסקנות ועדות החקירה השונות מוטלות בסימן שאלה גדול.¹

אין ברצוני לפתור את שאלת החטיפה, כיוון שרבים וטובים עסקו בה וטרם התקבלה מסקנה חד-משמעית וייתכן שאף לא תתקבל לעולם. לכך, התמקדתי באבחון של הקשר בין היחס הממסדי לעולי תימן במהלך המבצע ההמוני של העלאתם ארצה וקליטתם (1948-1956), או במילים אחרות: במידה והייתה חטיפת ילדים מקרב עולי תימן, האם היא מפתיעה או שהיחס הממסדי הכולל אל עולי תימן תאם השקפת עולם שיכלה לגרום לפרשה מעין זו.

דרך הכתיבה הייתה ארוכה ומפותלת, וכללה לא מעט קשיים, כגון חטיפת שלושת הנערים בהם שניים מחברי, שהקשתה על התהליך וגרמה לי לעזוב את העבודה למשך שבועות ארוכים. אולם, בסופו של דבר הצלחתי להגיש את העבודה וברצוני להודות לכמה אנשים:

- א. להוריי, שתמכו בי ועודדו אותי גם ברגעים בהם כמעט ועזבתי את הכתיבה.
- ב. לאמיר בן-גל, המנחה שלי שעזר בכתיבת העבודה, קרא כל פרק לפעמים מספר פעמים והעיר את הערותיו המחכימות.
- ג. ליהושע זקבך, רכז עבודות הגמר בישיבת מקור חיים, שעבר גם הוא על כל פרקי העבודה ותרם מהידע שלו בכתיבה עבודות. בלעדיו העבודה הייתה ממוקדת פחות, ויותר היה קשה להבין את הטענות וכד'.
- ד. לחיים ברנר, דודי שנתן לי מחשב נייד למשך כשנה.
- ה. לגב' צביה והב, על כך שפינתה לי מזמנה לראיון אישי על התקופה הנידונה.

1 ר' גם: סנג'רו, בועז: **באין חשד אין חקירה אמיתית: "דוח ועדת החקירה הממלכתית בעניין פרשת היעלמותם של ילדים מבין עולי תימן"**. תיאוריה וביקורת, 21, סתיו 2002.

1. "אם הרחקתי לראות יותר מאחרים, הרי זה משום שעמדתי על כתפיהם של ענקים",
אמר גדול הפיזיקאים אייזיק ניוטון.² ברצוני להודות לחוקרים השונים שחקרו את נושא
פרשת ילדי תימן, שבלעדיהם לא הייתה לי אפשרות לחקור את הנושא.

2 אייזיק ניוטון, מכתב לרוברט הוק מיום 05.02.1676. אייזיק ניוטון, אתר לתלמידי פיזיקה,
<<http://aleph.weizmann.ac.il/?CategoryID=257&ArticleID=2796>> או חזר 27/01/15.

יהדות תימן ועלייתה ארצה: מ'אעלה בתמר' ועד 'על כנפי נשרים'

הקהילה היהודית בתימן הינה קהילה עתיקת יומין. ישנן עדויות כי הקהילה התקיימה בתימן לפני למעלה מ-2,300 שנה,³ ויהודי תימן מונים את שנות גלותם החל מחורבן בית המקדש הראשון⁴ ומכריזים זאת בכל תשעה באב, ע"פ סידורים בני מאות שנה הקרויים תכלאל. בספטמבר 1970 נתגלתה ע"י ד"ר וולטר ו' מילר (Dr. Walter W. Miller) כתובת עתיקה אשר מוכיחה כי בזמן בית המקדש השני היו בתימן כהנים מיוחדים.⁵

הספרות האקדמית-היסטורית בישראל נוטה להציג את התימנים כעלייה בפני עצמה השונה מן העליות המקובלות במחקר, כך שעליית "אעלה בתמר" שהחלה בשנת 1881 אינה מתוארת כחלק מן העלייה הראשונה אשר התרחשה באותה תקופה. מגמה זו ממשיכה גם בתקופת העליות הבאות מתימן לארץ, אשר התרחשו במקביל לעליות הכלליות הממוספרות (כגון העלייה הראשונה, השניה וכו'). כמו כן, נשכחת העובדה כי בשנים 1943-1945, בהם ההגירה לא"י המתחדשת הופסקה כמעט לחלוטין, היו אלו יהודי תימן שהמשיכו לעלות אליה בהמוניהם.

אמיר⁶ פתח להבנת המציאות אז והיום: על אף ייסורי הדרך וההשפלות שעברו על מנת להגיע אל ארץ הקודש, היחס אליהם היה כנספחים מנוכרים.⁷ סיפור קליטתם היה נושא לארבע ועדות חקירה, אחת בעניין החינוך במחנות⁸ ושלוש בנושא חטיפת ילדי תימן.⁹

לטענת ד"ר מאיר-גליצנשטיין,¹⁰ אי אפשר להבין את העליה ההמונית מתימן (מבצע על כנפי נשרים) בשנת 1949 ללא התייחסות אל שרשרת העליות שקדמו לה, כיוון שבאמצעות העליות שקדמו למבצע ניתן להבין את הרקע התרבותי, הדתי והפוליטי ביהדות תימן בכלל ובעליותיהם ארצה בפרט. בפרק זה אבחן את העליות השונות מתימן עד 1948 ובסופו אראה דפוסי הגירה

3 זאת ע"פ עדותו של התייר הליטאי הרב יעקב ספיר שהעיד כי ראה בית קברות עם קברים מתחילת מניין השטרות.
4 על אף כי המחקר מעריך כי חורבן ביהמ"ק הראשון אירע בשנת 586 לפנה"ס, לחשבון התימנים החורבן יוצא בשנת 422 לפנה"ס.

5 ר' דיגן, ריינר (1973): *כתובת מתימן על כ"ד משמרות הכהנים. תרביץ, ג-ד*, תשל"ג. עמ' 302-303.

6 אמיר, הפוליטיקה של הקרבנות, עמ' 66-70.

7 להרחבה על כך ר' להלן, תת-פרק **ניכור ופרימיטיביזם**, עמ' 101-103.

8 ראה להלן, עמ' 58-65.

9 ראה להלן, עמ' 71-95.

10 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 45.

מובנים בעלייה ספציפית מארץ זו, דברים שהיה לממסד הציוני לקחת בחשבון במבצע "על כנפי נשרים".

עד המאה התשע עשרה התממשה הכמיהה של יהודי תימן לארץ הקודש בעיקר בשירים ופיוטים.¹¹ עלייה באופן מעשי ואקטיבי הייתה קשה עד בלתי-אפשרית. אולם מן המאה התשע-עשרה בעקבות רפורמות עות'מאניות, נפרצה הדרך.¹²

מעמד המשפטי של יהודי תימן הוגדר כד'ימי – בני חסות. הם היו זכאים לחופש דת ולהגנה, בתמורה להכרתם בעליונותם הפוליטית של המוסלמים. הוטל עליהם לשלם מס ג'יזיה – מס הגולגולת, והם היו כפופים לתנאי עומר – חוקים אשר מטרתם היא לסווג את היהודים כנחותים מהמוסלמים על ידי תקנות שונות. עם השתלטות האימפריה העות'מאנית עלה במעט מעמדם של היהודים, ותנאי עומר לא נאכפו, אך עם שובו של האימאם יחיא לשלטון בתימן חזרו היהודים למעמדם.¹³

בשנת 1881 החלו העליות מתימן ארצה, ועד שנת 1945 (השנים בהן עוסק פרק זה) מקובל לחלקן לחמש תקופות: העלייה התימנית הראשונה (1881-1907), העלייה התימנית השנייה (1907-1914), בין שתי מלחמות העולם (1918-1939), בתקופת מלחמת העולם השנייה (1943-1945) ולאחר הקמת מחנה חאשד א' (1945-1948). העליות מחולקות בשל שינוי במניעים או בשל אירוע היסטורי גדול כמלחמת עולם המפרידים בין עלייה לעלייה.

מניעי העלייה

באופן כללי, ניתן לומר כי מניעי העלייה בכל העליות נותרו דומים למדי: השינויים ביניהם היו אירועים שעודדו את העלייה, ורוח העלייה נותרה דומה. העולים בשנים 1881-1945 הושפעו בעיקר מהמעמד המשפטי הנחות של יהודי תימן, כמצויין לעיל; מהמצב הכלכלי שידע עליות ומורדות אך היה בעיקר קשה; וכמובן, מהמניע הדתי שראה בארץ ישראל ארץ הקודש, וראה בבשורות על ארץ ישראל המתחדשת סממנים של גאולה. המניע הדתי היה קיים אצל יהודי תימן

11 לדוגמה: זכות אבות תחינו/נשובה לארצנו/שנים עשר שבטנו/ וכהן שם וגם סגני. מתוך: שבזי, שלום: **אהוב לבי בהר סיני**. אתר פרויקט בן יהודה, <<http://benyehuda.org/shabazi/013.html>>, אוזר 15.01.2015. או: "יום אזכרה יפעל רבת צבא/דלך כלתה נפשי לשכון חצריך/מי יתנני נא אעוף כמו יונים/אשק אבניך אחון עפריך". יצהרי, הדיואן, עמ' 405.

12 "לזכותה [של עליית אעלה בתמר] יש לזקוף פריצת שערים וסלילת נתיבות לעליות שבאו אחריה. מכוחה זרמו ללא הפוגה שיירות עולים מתימן, והן שהכשירו את הקרקע לחיסולה של גולת תימן בקום המדינה". רצהבי, יהודה (תשכ"ח): **עליית תימן בתרמ"ב לאור תעודות חדשות. סיני, סג**, עמ' קסג. להרחבה על הרפורמות ר' להלן, תת-כותרת **ראשית העלייה**, עמ' 9.

13 בשנת 1872 תפסו העות'מאנים את השלטון בתימן, אך בשנת 1892 פרץ מרד של השלטון הקודם ועד שנת 1918 הייתה תימן באי יציבות פוליטית כשהעות'מאנים ונאמני האימאם שולטים בחלקים שונים בתימן. בשנת 1918 תפס האימאם יחיא את השלטון באופן מלא, עם התפרקותה של האימפריה העות'מאנית.

מאז ומעולם, כפי שתואר לעיל,¹⁴ וכפי שמתאר יהודה ניני: "[העלייה מתימן קרתה בשל]¹⁵ הערגה הכמוסה לארץ ישראל ומצוקת השעה, מזה, והבשורות על ארץ ישראל המתחדשת, מזה."¹⁶ ניני אף מוסיף את הגורם החברתי, קרי: יהודי תימן היו היחידים בעולם שעוד הוגדרו כד"ימי, כאמור לעיל,¹⁷ מקומם בחברה היה מעורער ותמיד היה חשש לפרעות וכד'.¹⁸ כאמור, בין עלייה לעלייה היו בכל זאת הבדלים דקים, שאותם אתאר להלן.

ראשית העלייה

הזיקה בין תימן לא"י אשר איפשרה את המעבר בין הארצות הללו החלה עוד בשנת 1872, כשהאימפריה העות'מאנית, שא"י הייתה תחת שלטונה, כבשה את תימן. עובדת היותם של שני חבלי הארץ תחת שלטון זהה היוותה אפשרות מעשית, לראשונה זה מאות שנים לעלות ארצה. העלייה עצמה מתימן לא"י החלה בשנת 1881 בעקבות מדיניות חדשה באימפריה העות'מאנית אשר הגדילה לעשות, ואפשרה לנתיניה לנוע בחופשיות בכל רחבי האימפריה. לפני כן, ע"מ לעלות ארצה ובכלל לעבור בין שני חבלי ארץ היה צורך באישורים מיוחדים מאוד, שהיה קשה מאוד להשיגם. לכך יש להוסיף את פתיחת תעלת סואץ שצמצמה משמעותית את זמן ההפלגה מתימן לא"י.

העלייה לפני מלחמת העולם הראשונה

בתקופת העלייה התימנית הראשונה (1881-1907) התאפיינו העולים בכך שהיו בעיקר מאזור צנעא והכפרים הקרובים אליה, השתקעו בירושלים ועסקו במלאכה. העולים שמרו על קשר עם קרוביהם בתימן ועודדו אותם לעלות ארצה.

בתקופת העלייה התימנית השנייה (1907-1914) התאפיינו העולים בכך שהגיעו בעיקר מאזור צפון תימן והשתקעו במושבות השונות: רחובות, ראשון לציון, נס ציונה, פתח תקווה, חדרה,

14 ראה לעיל הערת שוליים מס' 11.

15 בכל העבודה, סוגריים מרובעים הם מעשה ידי ש"א.

16 ניני, יהודה (1982): **תימן וציון: הרקע המדיני והרוחני לעלויות הראשונות מתימן 1800-1914**. ירושלים: הספריה הציונית. עמ' 236.

17 ראה לעיל עמ' 8

18 יש לציין כי עראקי-קלורמן [עראקי-קלורמן, בת ציון: *ההסטוריוגרפיה של יהודי תימן וגיוסה להבניית הזהות הלאומית*. בתוך: הני"ל (עורכת) (2006): **יהודי תימן: היסטוריה, חברה ותרבות: יוצאי תימן בארץ ישראל**. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 511-513] טוענת כי מצבם החברתי של יהודי תימן היה איתן ובטוח אף האימאם יחיא ששלט בתימן ברוב שנות התקופה הני"ל נתפס בעיני היהודים כשליט רב-חסד ורב-צדק, מגן מפני עוול. לעומתה טוען פרפייט כי האימאם לא היטיב עם היהודים אלא להיפך. [Parfitt, Tudor (2000): *"The Jewish Image of the Imam: Paradox of Paradigm"*. in idem (ed.): **Israel and Ishmael**. Richmond: Cruzon Press. pp. 207-

[225.

זכרון יעקב וביישובי הגליל. ע"מ להגיע לארץ העולים מכרו את כל רכושם בסכומים פעוטים חוץ מן הבתים, כיוון שהמוסלמים בתימן סיכמו ביניהם שלא לקנות הבתים מן היהודים. הם שכרו מורי דרך מקומיים שיעזרו להם בשיחוד המוסלמים ובמעבר ללא קושי, והפקידו אצלם את כספם.

התימנים היוו תחרות משמעותית בהשוואה לפועלים הערבים והיהודים: שכרם היה נמוך משל פועל ערבי ויעילותם גבוהה משל פועל יהודי. הפועלים התימנים הוגדרו כ'פועלים טבעיים':

"זהו הפועל הפשוט, הטבעי, המסוגל לעבוד הכל, בלי בשת, בלי פילוסופיה ובלי שירה.

והאדון מרכס [אבי הסוציאליזם] ודאי שאינו מונח לא בכיסו ולא במוחו." ¹⁹

אנשי היישוב בזו לבורותם של יוצאי תימן ויצרו להם סטראוטיפים של פרימיטיביים וחסרי-תרבות, כך לדוגמה נכתב:

"התימנים עומדים על מדרגה תרבותית נמוכה מאוד ואין להשוותה כלל בנידון זה עם

הפועל האשכנזי". ²⁰

"[...] התימנים של היום הזה [...] אינם יכולים להידמות אפילו לפלחים [מבחינה

תרבותית]" ²¹.

ארתור רופין, מייסד המשרד הארצישראלי של הארגון הציוני ביפו, זיהה בתימנים אפשרות לכיבוש העבודה הקשה מידי הפועלים הערבים שהיוו את הרוב המוחלט של העובדים החקלאיים בארץ, וכך הוא מתאר ביומנו:

"ישנם אלפיים תימנים בירושלים [...] קל להבחין בהם על פי ראשיהם המגולחים [...] הם

כמעט היהודים היחידים העסקים בעבודה קשה כמו בנייה באבן וסיתות, ומתחרים

בהצלחה בערבים. [...] התימנים מורגלים באקלים החם ורמת חייהם [בתימן] הייתה

נמוכה יותר". ²²

רופין לא היה היחיד שחשב כך, ועוד כתבו על כך:

19 **הצבי**, 27.01.1910. הכתב רומז כי התימנים אינם עובדים, כמו אחיהם יושבי הארץ זה מכבר, בשל אידאולוגיות ציוניות-סוציאליסטיות, כי אם בשל היותם פועלים באופן טבעי.

20 אהרונוביץ', יוסף, **האחדות**, תרע"ב.

21 **הצבי**, 27.01.1910.

22 רופין, ארתור (1944): **פרקי חיי**. תל-אביב: עם עובד. עמ' 27. אמיר, הפוליטיקה של הקרבנות, עמ' 68.

"אין ספק שהפועלים התימנים האלה, אשר לא יחכו לקבל הכסף מביתם, מתימן, ואשר מידת עניותם גדולה מאוד, יהיו מוכרחים [...] לאחוז באת ובמחרשה ובמושכות הסוס [...] [הם] יהיו הם המתחרים היותר טובים בכל מקצועות עבודת האיכר. הם יבואו וייקחו [...] את מקומם של הערבים".²³

לכך, בראשית 1911 נשלח שמואל יבנאלי מטעם רופין לתימן על-מנת לעודד את יהודי תימן לעלות לא"י. יש הטוענים²⁴ כי יבנאלי הערים על יהודי תימן בהתחזותו לאדם דתי, שליחו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ותיאר את א"י כארץ זבת חלב ודבש על-מנת לנצל את כושר עבודתם. יהודים רבים מכרו את רכושם ויצאו במסע רגלי לנקודת המוצא הימית לא"י. מסעו הראשון של יבנאלי [ינואר-יולי 1911] יצא מעדן לכיוון צנעא, צפונה.²⁵

על אף היעילות הגבוהה של יהודי תימן בכיבוש שוק העבודה הישראלי, בני היישוב האשכנזים בא"י בידדו התימנים מהיישובים הקיימים בארץ. התימנים הורשו להתגורר אך ורק בשכונות נפרדות בפאתי המושבות.²⁶ מקרה קיצוני במיוחד הוא סיפורה של המושבה כינרת, אליה הגיעו עולים יוצאי תימן בראשית 1912, אך גורשו ממנה בשנת 1930 בטענה כי הם אינם מתאימים מבחינה תרבותית.²⁷

העלייה בין שתי מלחמות העולם

בזמן מלחמת העולם הראשונה מעטו העולים מלהגיע בשל המצב הביטחוני בעולם. המלחמה התרחשה גם בשטח תימן מתוקף היותה אחת ממדינות האימפריה העות'מאנית.²⁸

תוצאות מלחמת העולם הראשונה שינו את פני אירופה, אסיה וכן המזרח התיכון. תימן חזרה להיות מדינה עצמאית תחת שלטון מלא של האימאם יחיא ובארץ ישראל הוקם מנדט בריטי.

23 הצבי, 27.01.1910.

24 אמיר, הפוליטיקה של הקרבנות, עמ' 69.

25 יש לציין כי כעבור שנה התברר כי היישוב לא יוכל לעמוד בכמות כזו של עולים מתימן, ויבנאלי יצא בינואר 1912 למסע הפוך – שמטרתו לעצור את העלייה מתימן. על כך ר' יבנאלי, שמואל (ה'תשי"ב), **מסע לתימן : בשליחות המשרד הארץ-ישראלי של ההסתדרות הציונית בשנות תרע"א-תרע"ב, 1911-1912**, תל אביב : מפלגת פועלי ארץ ישראל, עמ' 208.

26 אמיר, הפוליטיקה של הקרבנות, עמ' 69.

27 ר' ניני, יהודה (1996) : **ההיית או חלמתי חלום : תימני כנרת - פרשת התישבותם ועקירתם תרע"ב-תר"ץ - 1912-1930**. תל אביב : עם עובד.

28 על מידת שליטתה של האימפריה בתימן ר' לעיל הערת שוליים מס' 13.

בשלושים השנים הבאות הייתה עליית התימנים תלויה ביותר גורמים מדיניים מאשר בערב מלחמת העולם הראשונה, ועובדה זאת הקשתה על העלייה.²⁹

ע"מ להגיע לעדן היה על התימנים לעבור שלוש רשויות פוליטיות שונות: תימן האימאמית, הפרוטקטורט – שטח החסות בין תימן למושבה הבריטית בעדן, אשר היה תחת שלטון של סולטאנים מקומיים, ועדן—מושבת כתר בריטית. בנוסף, היהודים היו תלויים כעת בגחמות האימאם, שמתוקף היותו מוסלמי התנגד לעליית יהודים לא"י בצורה זו או אחרת, ובהמשך יהיו כפופים למדיניות הספר הלבן המגבילה את כמות היהודים אשר רשאים לעלות ארצה.³⁰

למניעי העולים בתקופה זו נוסף גם הסכסוך הערבי-ישראלי, שהחל מחריף ומתפתח בימים אלו וגרם להפצת תעמולה אנטי-ציונית ואנטי-יהודית ברחבי תימן.³¹ אמנם האימאם התנגד לתעמולה זו והגן על היהודים, ועדיין היא תרמה לערעור תחושת הביטחון של יהודי תימן בארצם.³² בנוסף, התנגדותו של האימאם³³ לכניסה של חידושים טכנולוגיים הביאה לקיומו של משק כלכלי מפגר, ומצב זה גרם, בין היתר, לרעב בעיתות בצורת.³⁴

בנוסף, בתקופה זו אירעו שני מאורעות מרכזיים שהשפיעו רבות על העלייה: איסור האימאם לעלייה וכיבושו את נמל אל-חודידה.

בשנת 1922, בעקבות התנגשויות בין יהודים לערבים בא"י ובעקבות לחץ של ערביי א"י, קבע יחיא כי כל יהודי שיצא מתימן יחויב להשאיר את נכסיהם דלא ניידי [נדל"ן] מאחור. וכך נגזר:³⁵

29 לפני כן יהודים יכלו לצאת את תימן לא"י בלי לצאת מריבונותה של האימפריה העות'מאנית. כעת היה עליהם לעבור בין ריבונות האימאם, ריבונות הסולטאנים שבפרוטקטורט וריבונות הבריטים בעדן ובפלשתינה-א"י.

30 ראה להלן, עמ' 12.

31 אמנם גם בארץ ישראל הסכסוך היה קיים ואף באופן חריף יותר, אך בא"י לא היה צורך לפחד מהשכנים, והיישוב היהודי ידע להגן על עצמו בצורה יותר טובה.

32 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 50.

33 יש לזכור כי לאחר מלחמת העולם הראשונה חזרה תימן כולה לחסות תחת שלטון האימאם יחיא.

34 יש לציין כי אף מוסלמים רבים רצו לצאת את תימן בעקבות המצב הכלכלי הנחשל ששרר בה והתנגדותו של האימאם לכניסת חידושים טכנולוגיים. אולם, המדיניות השונות לא ששו לקבל את היוצאים מתימן (מוסלמים ויהודים) כיוון שבאופן כללי הם היו חסרי מקצועות מודרניים. ליהודים הייתה עדיפות בנושא זה, כיוון שארץ ישראל הייתה פתוחה בפניהם. עם זאת, יהודים רבים היגרו גם לארצות אחרות. כך נמצא שבשנת 1936 היו יהודים תימנים בארצות שונות: כ-2000 במצרים, 2000 נוספים באריתריאה, אתיופיה והודו, כ-7,000 בעדן (מתוכם 5,000 תושבי קבע וכ-2,000 פליטים) ועוד כ-18,000 בארץ ישראל. [Parfitt, The Road to Redemption, p. 135]. חלק מהיהודים אף היגרו דרך נמל אל-חודידה, אשר כמצויין לעיל היה אסור להגירה של יהודים, ככל הנראה באמצעות שוחד וכד'.

35 קרח, סערת תימן, עמ' עב-עג.

"כל יהודי שיצא מתחומי תימן בזמן ממשלת התורכים לגור תחת מלכות אחרת, ונמצא שהשאר נכסי דלא נידי ביד בניו או קרוביו [...] יועברו הנכסים לאוצר הממשלה תחת רשות האימאם, [...] ולא נשאר להבעלים בחייהם ולא ליורשיהם שום זכות בהן.

מעתיקה כל הקונה מיהודי נכסי דלא נידי אין לא [לו] אחיזה בהם כי אם כל זמן שהיהודי המוכר שוכן בתימן. ואם יעזוב היהודי המוכר את הארץ יועברו הנכסים מיד לאוצר הממשלה, והקונה הוא שהזיק את נכסיו."

משמעות צו האימאם הייתה, כי יהודים לא יכלו לעזוב את תימן עם רכוש, פרט למיטלטלים כגון חפצי בית ולבוש. במהלך המסע לא"י נצרכו תשלומים ושונים ומגוונים: "דמי מעבר" ושחד לראשי השבטים הערביים, השודדים ואנשי מעברי הגבולות, הכלכול בדרך וההפלגה לארץ, והאיסור והפקעת הנכסים גרם לקושי נוסף על העלייה.³⁶

המאורע השני נגע לנתיב היציאה של היהודים מתימן. בשלהי שנות ה-20 השתלט האימאם יחיא גם על נמל אל-חודידה שבמזרח תימן, לחופי ים סוף, ואסר על יציאת יהודים ממנו בהתאם לגזירתו מ-1922. נמל אל חודידה היה הנמל המרכזי שממנו יצאו היהודים מרמת תימן אל ההפלגה הארוכה לא"י. מעתיקה הפכה מושבת הכתר בעדן לנתיב היציאה היחיד, המרוחק מאות קילומטרים ממשכנות היהודים.

בנוסף, בשל המנדט הבריטי על ארץ ישראל השתנה שקול הכוחות על עליות התימנים לא"י – בניגוד לתקופה הקודמת, בה הגורמים האקוטיים ביותר על עליות התימנים היו מימון העלייה ותנאי המעבר הקשים, מעתיקה היה על יהודי תימן להמתין לסרטיפיקטים במשך חודשים ואפילו שנים.³⁷ הסרטיפיקטים חולקו על ידי הסוכנות היהודית, ורובם ניתנו ליוצאי ארצות אירופה. חלק קטן מהמכסה הוקצב ליהודי ארצות האסלאם, ומתוך חלק זה הרוב ניתן ליהודי תימן.³⁸

36 כמובן, יש לשער כי במידה ולא כל המשפחה רצתה לעלות ארצה אלא רק חלקה, הפקעת הנכסים הייתה שיקול מרכזי כיוון שהמשפחה שנשארה בתימן הייתה נפגעת קשות במידה והעלייה הייתה מתבצעת.

37 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 53-54.

38 לשאלה מדוע ניתן רוב החלק של יהודי ארצות האסלאם ליהודי תימן, ניתנו שלושה גורמים מרכזיים: ראשית כל, בשל הלחץ של הלובי התימני בארץ ישראל; כאמור לעיל, יהודי תימן החלו בעלייה כבר לפני מלחמת העולם הראשונה, ומספרם האבסולוטי והיחסי לעומת העולים מארצות האסלאם היה גדול. שנית, אפשרויות העלייה של יהודי תימן היו מצומצמות יותר מאשר של שאר יהודי ארצות האסלאם. רוב העלייה מארצות המזרח התיכון התקיימה בצורה בלתי חוקית, וחרגה ממכסות העלייה שהוקצבו בידי הבריטים. תופעה זו התקיימה בשל המכסות המצומצמות, והתאפשרה בשל האופציה הקלה, באופן יחסי, לעבור את הגבול היבשתי ולהגיע לארץ ישראל באופן בלתי-חוקי. ריחוקה של תימן מארץ ישראל היווה הכרח למעבר ימי בין שתי הארצות, וביחד עם האיסור האימאמי לעבור בנמל אל-חודידה וההכרח להגיע לעדן ולעבור דרך שלוש רשויות מדיניות שונות, כאמור לעיל, [ראה לעיל עמ' 12] הקשו מאוד על העלייה.

בשל כך, יהודים רבים נקבצו בעדן והמתינו לקבלת הסרטיפיקטים. על אף כי המילה "יהודי תימן" מלווה לעיתים עם אסוציאציות של רעב, היגיינה לקויה ותנאים דחוקים, לא היו אלו תנאי היהודים בתימן לפני העלייה. אולם, בעדן ירדו תנאיהם לעין ערוך, והם התגוררו ברחובות, רעבו וחלו, בשל היותם פליטים הדורים ברחובות בהמתנה לסרטיפיקטים.³⁹ דבר זה לא היה קיים בעלויות הקודמות, כיוון שלא היה צורך להמתין לסרטיפיקט בשל היות א"י תחת שלטון עות'מאני ולא בריטי. השלטונות בעדן לא השקיעו משאבים במחנות הפליטים, אע"פ שרבים מן המהגרים לעדן היו גם מוסלמים.⁴⁰

בשנת 1930 דיווח אברהם טביב, נציג התאחדות התימנים שנשלח לעדן ע"י ההנהלה הציונית, על 931 פליטים שנשארו בעדן לאחר שלא נמצאו כשירים וראויים לעלייה ארצה הם, מתאר טביב, "נשאים חסרי אונים, אובדי עצות, מתנוונים, חולי לב, כוחם מתמוטט מרוב מחלת ליבם, אין באפשרותם לחזור לתימן וגם שערי הארץ נעולים בפניהם".⁴¹

הבריטים דרשו מהסוכנות היהודית לשלוח מכתבים לתימן המבקשים מן היהודים להפסיק לנהור לעדן, ובנוסף סגרו את המעבר בין הפרוטקטורט לעדן. המוסלמים ששכנו בעיר גורשו בחזרה לתימן, אולם את היהודים הם לא העזו לגרש בשל לחצים של ארגונים יהודיים בריטיים ושל הסוכנות היהודית.⁴²

העלייה בתקופת מלחמת העולם השנייה

ערב מלחמת העולם השנייה מנו יהודי תימן בא"י כ-28,000 נפש.⁴³ בין השנים 1939-1942 התמעטה מאוד העלייה מתימן ארצה.⁴⁴ ואולם, משנת 1943 החלה העלייה מתימן להתחדש,

שלישית, כאמור לעיל [ר' לעיל, עמ' 9-11], התימנים נתפסו כתחליף נוח לפועלים הערביים ולכן להנהגה הציונית היה עניין מיוחד בהם לעומת יהודי ארצות האסלאם האחרות. [מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 54-53].

39 יש לציין כי אקלימה של עדן חם ומדברי מאוד, יחסית למוזג האוויר הנוח יחסית של רמת תימן. בקיץ הטמפרטורות הממוצעות עומדות על כ-40 מעלות צלזיוס, וסופות חול שכיחות למדי. תנאי אקלים אלו היו קשים ביותר למהגרים מתימן הממתינים לסרטיפיקטים במשך חודשים ולפעמים אף שנים. (על ההמתנה לסרטיפיקטים והשפעות מוזג האוויר ר' : מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 54-53)

40 ראה לעיל, הערת שוליים מס' 34

41 עראקי-קלורמן, בת ציון: העלייה מתימן בתקופת המנדט: בין מדיניות תימן, בריטניה הגדולה והסוכנות היהודית (1920-1948). בתוך: סרי, שלום (2005): הליכות קדם במשכנות תימן. תל אביב: אעלה בתמר. עמ' 274. הציטוט מובא מתוך דו"ח שכתב אברהם טביב ב-1930 לאחר ביקורו בעדן. מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 54.

42 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 55

43 סעדון, תימן, עמ' 121. לויטן, העלייה מתימן ומעדן, עמ' א.

44 בין החוקרים ישנן הערכות שונות למספר היהודים שעלו בין השנים 1939-1942. סעדון [סעדון, תימן, עמ' 122] טוען המספר עומד על מעט יותר מ-160 יהודים, ואילו לויטן [לויטן, העלייה מתימן ומעדן, עמ' א] מונה 543 יהודים שעלו ארצה.

באופן בלעדי: מכל שאר הגלויות כמעט ולא הייתה עלייה, אולם בשנים אלו עלו 5,368 מיהודי תימן ארצה.⁴⁵

לויטן מסביר את העלייה הגדולה הפתאומית ארצה בכך שעקב מלחמת העולם השנייה, הסרטיפיקטים שבימים כתיקונם הוקצאו ליהודי אירופה, נותרו פנויים והופנו אל יהודי תימן.⁴⁶ בנוסף, האימאם נתן היתר ליהודים לעזוב את תימן.^{47 48} סעדון מוסיף עליו את רעידת האדמה שאירעה בתימן באותה תקופה – שבעקבותיה רבני תימן ובראשם הרב דוד צדוק הלוי החל במסעות שכנוע לעלייה ארצה. וכך אמר הרב הלוי: "זה הזמן לעלות לארץ ישראל. רעידת האדמה אינה מבשרת אלא את תקומתו של עם ישראל".⁴⁹ לכך יש להוסיף את ההשלכות הכלכליות של רעידת האדמה, וכן בצורת שאירעה שנה קודם לכן, שתוצאותיה השחונות המשיכו ללוות את הארץ כמה שנים נוספות.⁵⁰ נוסף על כן, כלכלת יהודי תימן נפגעה בשל מלחמת העולם השנייה.⁵¹

המצב בעדן והקמת מחנה האשד א'

הבריטים לא התנגדו ליציאת היהודים מעדן ארצה, כיוון שלא רצו לפגוע במצב הדמוגרפי העדין ששרר במושבה,⁵² וחששו מפריצת פרעות.⁵³ אולם, לעומת כ-2500 הסרטיפיקטים שהוקצו ליהודי תימן ב-1943, באמצע 1944 נראה באופק קיצה של סאגת עלייה גדולה זו.⁵⁴ הפחתת כמות הרשיונות המוקצים ליהודי תימן קשורה בשחרור חלק מאירופה משלטון גרמניה הנאצית

45 כך סעדון, תימן, עמ' 121.

46 לשאלה מודע בוכרו יהודי תימן על פני יהודי שאר ארצות האסלאם, ראה לעיל הערת שוליים מס' 38.

47 לויטן, העלייה מתימן ומעדן, עמ' א'. סעדון, תימן, עמ' 121-117.

48 לויטן מוסיף גם את שליחותו של יוסף בן דוד לתימן, לצורך העלאת יהודי תימן שכאמור לעיל (ראה הערת שוליים מס' 38) נחשבו על ידי הסוכנות היהודית כמועמדים מועדפים לקבלת הסרטיפיקטים שנותרו בעקבות מלחמת העולם השנייה. להרחבה על דמותו של בן-דוד ר' סעדון, תימן, עמ' 125-115.

49 מדהלה, אברהם (תשנ"ט): אין לי ארץ אחרת: שש שנים של תלאות בדרך לגאולה. **תהודה, 19**, תשנ"ט, עמ' 16.

50 ר': קרח, סערת תימן, עמ' פא-פב.

51 מאיר-גליצנשטיין [מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 57] מציינת כי בעקבות השינוי בכלכלת תימן, שבצורה לא מוצהרת החלה להיפתח לכלכלה העולמית ונתלתה בהם יותר ויותר, הפגיעה ביהודים הייתה כפולה: עוד קודם לכן הם נדחקו ממקצועותיהם המסורתיים כדוגמת טקסטיל ובדים, וכעת גם המחירים עלו פי כמה וכמה. בנוסף, מאיר-גליצנשטיין מציינת כי לאו דווקא העניים חסרי הכל יצאו לכיוון עדן, אלא דווקא העשירים שעוד נשאר בהם כסף למימון הוצאות הנסיעה דרומה. קרח מציין כי בעקבות המלחמה והמשבר הכלכלי, עניי רמת תימן שכרו בתים בצנעא, ואלו נפלו לנטל על היהודים שישבו בצנעא מימים ימימה, דבר שהקשה עוד יותר על הנשארים בצנעא.

52 לויטן, העלייה מתימן ומעדן, **ביתקופת מלחמת העולם השנייה**.

53 אכן, בשנת 1947 לאחר הכרזת כ"ט בנובמבר פרצו פרעות בעדן. להרחבה ר' להלן, עמ' 26.

54 כבר בשנה זו ירד מס' הרשיונות ל-1815, ב-1945 ירד המספר ל-1029 וב-1946 הוקצאו 110 רשיונות בלבד. [מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 59].

ובשאלת ניצולי שואת יהודי אירופה שעמדה על הפרק.⁵⁵ בעקבות זאת נותרו כמה אלפי יהודי בתימן, חסרי כל וחסרי-אונים.⁵⁶

הרב קרח⁵⁷ מתאר מצב צפיפות נורא במחנות בעדן ולמחלות רבות:

"אין רופא ואין סמי מרפא. בחורים ובחורות הובלו לקברות מחולי הטיפוס ושאר חלאים. העניים ובני הכפרים היו לטורח על הקה[נ]לה והמציא להם תכריכין וצרכי קבורה".

בשונה ממהגרי העבודה המוסלמים אשר חזרו לתימן ברובם הגדול, היהודים לא היו מוכנים לחזור חזרה לתימן שכן עבורם עדן הייתה הפתח לארץ-ישראל.⁵⁸ הלכך רוב הפליטים שנשארו במחנה היו המהגרים היהודים. החזקת היהודים בעדן הצריכה סיוע כספי קבוע, אולם הסוכנות היהודית הפנתה את כל משאביה אל מחנות העקורים בגרמניה ובאוסטריה. לכך, נפלו פליטי תימן לעול על הקהילה המקומית ועל שלטונות עדן.

עליית היהודים לעדן העמידה בעיה קשה בפני השלטונות הבריטיים. היה ברור שחלק גדול מהעולים לא יוכל להמשיך לארץ ישראל, הן בשל הגדשת סאת הסרטיפיקטים והן בשל מצבם הבריאותי וגילם שלא עמד בסטנדרטי הבריטים. כבר באמצע 1943 החלו הבריטים לסגור את גבול עדן והפרוטקטורט, ובשל כך כ-1000 יהודים "נתקעו" בעיירות הגבול של דרום תימן ובגבולות הפרוטקטורט. יהודים רבים ניסו לעקוף את המחסומים והגיעו לגבול הדרומי של הפרוטקטורט, באיזור העיירות שייח' עות'מאן ולעיר הבירה של סולטאנות לחג'.⁵⁹

בינואר 1944 אספו הבריטים כ-1600 פליטים יהודים שחיו ברחובות המושבה עדן, כמחצית מכלל הפליטים בעיר, והעבירו אותם להסגר במחנה הפליטים אל-פאיוש, מחנה צבאי ישן במדבר אשר היה נתון לשליטת סולטאנות לחג' שמצפון לעדן. המחנה הוקם בעקבות חשש מהתפשטות של טיפוס הבהרות (Typhus) בקרב הפליטים. במקביל, נסגרו הרמטית מעברי הגבול אלראהאדה,

55 ראה דיווח שרתוק בישיבת הנהלת הסוכנות, 7.5.1944. הארכיון הציוני המרכזי.

56 חיים צדוק מוסיף כי הצטברות נוספת של היהודים בעדן באה בעקבות העלאת-בזק של יהודים שהגיעו לעדן בראשית 1945, ואשר עוררו תקווה מחודשת ביהודי תימן והובילה ליציאה המונית לכיוון עדן בציפייה שיצליחו אף הם. [צדוק, חיים (1989): מן-המיצר : אגרות, תעודות ומכתבים : שמונה שנות החלצות יהודי תימן משבים, תש"ג-תש"י (1943-1950). תל-אביב : המחבר, עמ' 124-125].

57 קרח, סערת תימן, עמ' פב.

58 גירוש היהודים לא בא בחשבון, עיין לעיל עמ' 14.

59 עראקי-קלורמן, בת ציון : העלייה מתימן בתקופת המנדט : בין מדיניות תימן, בריטניה הגדולה והסוכנות היהודית (1920-1948). בתוך : סרי, שלום (2005) : הליכות קדם במשכנות תימן. תל אביב : אעלה בתמר. עמ' 281-282. העיר קרוייה לחג' אף היא.

קעטבה ואל-ביצ'א אשר היוו מעברים בין תימן לשטח הפרוטקטורט.⁶⁰ הרופאים במחנה לא היו יהודים והאחיות היו סומליות.⁶¹ הרופאים הבריטים במחנה הצליחו לטהר את הטיפוס מיושביו, אולם תנאי הקיום במחנה היו קשים ביותר והתמותה מרעב ומדיזנטריה הייתה גבוהה.⁶²

הבריטים רצו לגרש את יושבי המחנה לתימן, כפי שנהגו עם מהגרי העבודה המוסלמים שלא מצאו עבודה. אולם כאמור לעיל,⁶³ הבריטים חששו מתגובות הסוכנות היהודים וארגונים יהודיים בריטיים, ולכך החליטו להפוך את מחנה ההסגר למחנה פליטים. כיוון שהשלטונות הבריטיים במושבה לא הסכימו לשאת בעלויות הקמתו ואחזקתו של מחנה פליטים כגון זה, הם פנו לארגון הג'וינט האמריקאי. הג'וינט נטל בתאריך 19.02.1944 את האחריות על המחנה, באמצעות משלחת רפואית שנשלחה אליו.⁶⁴ עם כניסתו של הג'וינט לסאגת הטיפול בפליטי עדן והפיכתו של מחנה אל-פאיוש למחנה פליטים, הועברו הפליטים למחנה אל-מצעביין שהיה ממוקם בתוך המושבה עדן.⁶⁵ באמצע 1944 נותרו במחנה אך 650 אנשים, בעקבות סיועו של הג'וינט בהעלאת הפליטים ארצה, והוא היה אמור להיסגר עם צאת הנותרים לארץ. במקביל טיפל הצוות הרפואי גם בפליטים שנותרו ברחובות עדן, ואף שיתף פעולה עם הבריטים בהחזרתם בהסכמה של כ-500 פליטים לתימן, בעקבות מציאתם כאי-כשירים לעלייה.

מאחר ומדיניות היישוב הציוני בארץ הייתה להעלות רק אנשים בריאים, נשלחה קבוצה של אחיות ורופא יהודים מא"י לאל-פאיוש, בניסיון לבצע מיון במבקשים להגר. בניסיון שיפור של התנאים, נפתח מחנה נוסף בחאשד, מחנה "גאולה", עבור מהגרים יהודים פוטנציאליים.

אסון קעטבה

לסגירת גבול תימן-הפרוטקטורט בפני היהודים וגם להחזרת חלקם אל מעבר לגבול היו תוצאות קשות. הטרגדיה הגדולה מכולן והבולטת ביותר התרחשה בעיר הגבול התימנית קעטבה, לאחר שפליטים רבים נותרו בה ללא יכולת להמשיך הלאה אל עדן, ולא אבו לחזור אל ביתם שברמת תימן. חלקם הצליחו להתגנב לעדן, ע"י שוחד או התחפשות לערבים, אולם עדיין מאות נותרו במקום, בתנאי מחסור קשים. בדו"ח שכתב ד"ר גרץ בייגל, מנהל מחנה חאשד, ציין:

60 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 60.

61 אמיר, הפוליטיקה של הקרבנות, עמ' 70.

62 גמליאלי, נסים בנימין (1966): **תימן ומחנה גאולה: קורות היהודים בתימן, בדרכים, בעדן ובמחנות הפליטים**. תל אביב: מוציא לאור לא ידוע. עמ' 142-143.

63 ראה לעיל, עמ' 14.

64 בראש המשלחת עמד פרופ' קליגלר מהאוניברסיטה העברית בירושלים. מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 75.

65 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 75.

"קעטבה, זה שם של עיר הקברים של מאות פליטים תימנים שירדו בשנים 1943-1944 על מנת להגיע לעדן ונתקעו שם משך זמן רב. מעט עזרה נשלחה להם מהארץ אולם במידה בלתי מספיקה. שם מצאו [את] מותם כמה מאות פליטים ורק יחידים ממשפחות שלימות נותרו בחיים והגיעו כעבור זמן מה לעדן".⁶⁶

החוקר טיודור פרפיט⁶⁷ טוען כי שליש מהיהודים שיצאו את תימן באותה תקופה מתו באיזור קעטבה.

מדוע לא נשלח סיוע לפליטים בקעטבה?

מאיר-גליצנשטיין⁶⁸ טוענת כי הסיוע לא נשלח מסיבה פשוטה וקולוניאלית של חוסר עניין בפליטים, או כלשונה: "בראש ובראשונה כיוון שהסוכנות היהודים לא גילתה עניין בגורלם". זאת, אולי מפני שרובם הגיעו לקעטבה בעקבות אי-עמידה בקריטריונים לקבלת רישיון לסרטיפיקט, ולא נתפסו כעולים פוטנציאליים. מאיר-גליצנשטיין מציינת כי למרות סכומי הכסף העצומים שהוקצאו למתן סיוע ליהודי אירופה החרבה, לא ניתנה הדעת לסכומים הזעומים שנדרשו על מנת להשאיר את השוהים בקעטבה בחיים. אף הגוינט לא מצא עניין ביהודים הללו ולא סייע להם, אף על פי שסיוע ליהודים במצוקה היא המטרה שלשמה נוסד הארגון.⁶⁹ מאיר-גליצנשטיין מעלה השערה כי הגוינט התעלם מהיהודים בקעטבה בשל שיקולים הגובלים בגזעניים [ההדגשה שלי, ש"א]: "אולי מכיוון שראו בהם 'אחרים': בגלל צבע עורם, בגלל תרבותם, בגלל זרונם. נראה שהתקשו לראות בהם חלק מהעם היהודי".⁷⁰

66 ד"ר ג' בן-ברוך (בייגל): "טיפול רפואי וסוציאלי בפליטי תימן בעדן, ינואר 1947-מרץ 1947". בתוך: גמליאלי, נסים בנימין (1966): **תימן ומחנה גאולה: קורות היהודים בתימן, בדרכים, בעדן ובמחנות הפליטים**. תל אביב: מוציא לאור לא ידוע. עמ' 310. מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 75.

67 Parfitt, The road to redemption, p. 147.

68 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 76-77.

69 זכריה גלוסקא, חבר הכנסת שעמד בראש מפלגת התימנים בכנסת הראשונה, תיאר מעל במת הכנסת בנובמבר 1949 כי "הגוינט התנכר לעולת תימן בהחלט. בידי מכתבים ופרוטוקולים של משלחות שונות, אשר נשאו ונתנו עם הגוינט והיא [הנהלת הגוינט], באחת: אין זה מעניינה לטפל בגולת תימן". זכריה גלוסקא, 16.11.1949, בתוך: _____, **דברי הכנסת**. ירושלים: הכנסת. 1981. כרך 3 עמ' 84.

אמיר מוסיפה וכותבת כי אף על פי שיהודי תימן הגיעו לקעטבה בשל הבטחת המשרד הארצישראלי בעדן להגנה וסיוע כלכלי, הוא לא עמד בהבטחתו. [אמיר, הפוליטיקה של הקרבנות, עמ' 71]. לדברי "הריס", "קעטבה הפכה להיות בית קברות המוני לפליטים מתימן. שם הם מתו בשקט כאשר עינם ה'רחמנית' של שליטי עדן ושל שליחי המשרד הארצישראלי מעמידה פנים כאילו אינה רואה". [הריס, "י" (תשמ"ח): על ציפריני נשרים: כל האמת על פרשת מרבד הקסמים. בני ברק: תורת אבות. עמ' 46].

70 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 77.

דפוסי הגירה

השאלה העולה מתוך סקירה יבשה זו של העלייה מתימן בשנים 1881-1948, היא: עד כמה ניתן לאתר דפוסים⁷¹ בעליית יהודי תימן, מהם היה ניתן להפיק לקחים לקראת מבצע "על כנפי נשרים" בשנת 1949?

הנתונים שהובאו לעיל, ובמיוחד הנתונים על העליות בשנות ה-30 וה-40, מבליטים את נכונותם של יהודי תימן לעזוב את ארץ הולדתם בהמוניהם ובאופן מיידי. סוגיה זו סקרנה את כל שליחי הממסד היהודי-ציוני לתימן, והמסקנה שעולה מדיווחיהם היא שהמניעים העיקריים היו כלכליים, פוליטיים ודתיים, כאמור לעיל.⁷² קשיי הקליטה והיחס המפלה כלפיהם, שתוארו ע"י מכתביהם של קרוביהם שבארץ, לא הרתיעו אותם.

יתר על כן, מעקב אחר מדיניותו של האימאם יחיא מלמדת שבאופן כללי, על אף שבאופן רשמי הוא אסר על יציאת יהודים מתימן, כאשר לא היה לחץ בריטי על העניין האימאם התיר בצורה לא-רשמית את היציאה ולא הקפיד על הנהלים.

כפי שמסכמת מאיר-גליצנשטיין⁷³ את פרקה על העליות עד הקמת המדינה, "הגורם הבולט ביותר שעולה לאורך כל מערכת היחסים הזו הוא הרצון העז של יהודי תימן להגר ולעלות לארץ ישראל, הציפייה המתוחה והקבועה לקראת העליות והנהירות החוזרות ונשנות מתימן לכיוון עדן למשמע בשורות על אפשרויות כניסה לארץ ישראל. הצורך לעצור ולהגביל נהירה זו ליווה את אירועי העלייה בשנות ה-30 וה-40 והיה ברור לכל מי שפע בעדן, הן הבריטים והן היהודים. [...] **כל עידוד של יציאה מתימן היה חייב להביא בחשבון התחדשותה של נהירה גדולה מתימן לעדן** [ההדגשה שלי. ש"א]."⁷⁴

הסוכנות היהודית החלה בהעלאת יהודים מתימן עוד בתחילת המאה ה-20, ואף העדיפה אותם על פני קהילות אחרות מארצות האסלאם, אולם כל זאת נעשה רק מחוסר ברירה או מעודף משאבים, כפי שניתן לראות בעלייה בשנות ה-40: ברגע שהיה ניתן להעלות יהודים מאירופה, הוקצאו כל המשאבים לשם והיהודים "נתקעו" בעדן בחוסר כל. המקרה של קעטבה ממחיש זאת באופן חזק יותר: באמצעות סכום זעום היה ניתן להציל יהודים משם ולשפר את תנאיהם הקשים

71 אנגלית: Patterns.

72 ראה לעיל, עמ' 8, מניעי העלייה.

73 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 67.

74 בהמשך הנהירה תפתיע רבות את מארגניה, דבר שהיה להם לקחת בחשבון. ראה להלן, עמ' 43.

שתוארו לעיל.⁷⁵ הסוכנות והג'וינט לא הקצו משאבים לטיפול בעולי תימן על אף שהייתה זו המדיניות הציונית ותעמולתה שעוררו את הנהירה ההמונית לעדן, שגרמה להימצאותם של אלפי פליטים בחוסר כל. נראה כי הממסד הציוני טרם הכיר ביהודי תימן כחלק מהעם היהודי, ועדיין ראה בהם עובדי כפיים ותחליף לעובד הערבי ותו לא. עמדה זו תוצג בהמשך כדפוס חוזר, אשר למסקנתי הוביל (בין השאר) להיווצרותה וקיומה של פרשת ילדי תימן.⁷⁶

75 ראה לעיל, עמ' 17-19, אסון קעטבה
 76 ראה להלן, עמ' 101, תת-פרק ניכור ופרימיטיביזם.

העלאת יהודי תימן לישראל – מפליטי עדן ועד ליוצאי תימן

חיסול מחנה האשד

מאז הקמתו של מחנה האשד אי ("גאולה", בפי שוכניו) ועד לחיסולו, נוהל המחנה בידי אנשי רפואה ארצישראליים. מאיר-גליצנשטיין⁷⁷ מצינת כי לכל שלושת הרופאים אשר ניהלו את המחנה ישנם מאפיינים משותפים: הם היו רופאים ארצישראליים אשר עבדו בשירות הציבורי, ואשר היו בעלי נסיון בעבודה עם פליטים ו/או עקורים.⁷⁸ כל הרופאים הללו הגיעו לעימותים קשים עם יושבי המחנה, להלן אסקור את העימותים ואנסה לדלות מהם פרטים על היחס הממסדי כלפי יהודי תימן.

בראשית 1946 יוסד המחנה ע"י ד"ר גרץ בייגל (בן-ברוך) ונוהל על ידו. יש לציין כי לאורך כל שנות קיום המחנה היה קיים מתח בין הסוכנות היהודית לבין הג'וינט בשאלת ניהול המחנה.⁷⁹ המחנה התקיים בסוכות עלובות למדי, בשל איסור הבריטים לבניית מבני קבע מעבר לקיימים, בשאיפה למנוע את המשך זליגת היהודים מתימן לעדן ולמחנה. אתל סלונים,⁸⁰ אחות, מתארת את המצב במחנה:

"מקום מדבר ללא סימן של ירק. הפליטים גרים בסוכות-מחצלות כמו דגים מלוחים. חיים בצורה פרימיטיבית נמוכה ביתר. המחנה מונה כ-4000 נפשות ובכל יום נולדים חדשים [...] תנאי הדיור הם נוראים. בסוכה של שני מטרים רבועים גרה משפחה בת 4-5 נפשות. [...] לא אגזים אם אומר שאת הפרות והתרנגולות שלנו בארץ אנו מאכסנים בתנאים הרבה יותר נוחים".

בתחילת 1947 התעוררה מחלוקת בין ד"ר בייגל לדיירי המחנה. כאשר הובהר לג'וינט כי מעטים סיכויי העלייה ארצה, בעקבות סיבות כאלה ואחרות,⁸¹ צמצם הארגון את תקציב המחנה והיה צורך להוציא את חלק מהפליטים אל מחוץ למחנה. בייגל לא נאבק בהנהלה והחל בפינוי. הנסיון

77 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 82

78 בייגל עבד במחנות העקורים באירופה, אלקנה ניהל מחנה של שבויים גרמניים, ופיינברג האמריקני ניהל סנטוריום לתושבים ערבים ביריחו, וכן עבדה בשירות הרפואי הבריטי בהודו.

79 להרחבה ראו: להלן, עמ' 96-98, תת-פרק פוליטיזציה. מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 103-73.

80 מכתב של האחות אתל סלונים, עדן 03.02.1948. ארכיון ציוני מרכזי, 586/69

81 שאת המרכזיות בהן הינה תחילת שיקום הפליטים באירופה והקצאת הסרטיפיקטים שבשנות המלחמה הוקצאו ליהודי תימן, ליהודי אירופה. ראה לעיל עמ' 15.

להוצאת האנשים מהמחנה עורר התנגדות קשה ביותר מצד יושבי המחנה, והם תקפו את הד"ר במכתבים שנשלחו ארצה, בהפעלת נציגי העדה התימנית בא"י, ובסופו של דבר הביאו לפיטוריו.⁸²

עם זאת, יושבי המחנה העריכו את הד"ר וחלקו שבחים לאופיו הנוח והנעים.⁸³ גמליאלי מציין כי הד"ר השכיל להתאים עצמו להווי הדתי של יושבי המחנה, וראה בעצמו אחד מן העם ולא יצר חיץ ו"דיסטנס" (Distance) בינו לבין תושבי המחנה.⁸⁴

לאחר פיטורי בייגל הוא הוחלף בידי ד"ר דניאל אלקנה. ואולם, מן הפח אל הפחת. קשה לציין מה היו הקריטריונים המדויקים שהובילו לבחירת אלקנה לתפקיד, ואולם יושבי המחנה מתארים אותו כאנטי-דתי ואנטי-ציוני. הוא לעג להם, לאמונתם הדתית, לתפיסתם הציונית ולשאיפות העלייה שלהם.⁸⁵

ניסים בנימין גמליאלי⁸⁶ ששהה במחנה התלמיד, מעיד כי הד"ר קיצץ במחצית את המנות לדיירי המחנה. לדבריו, היו קטנות מכדי לאפשר מחיה וגדולות אך במעט כדי למנוע גוויעה ברעב.

אלקנה נהג להעניש את נתיניו במכות ממגפיים ממוסמרים עד כדי אובדן הכרה, הרעבה של לפעמים שבוע שלם ואין כאן המקום לתאר עוד מהם.⁸⁷ גמליאלי⁸⁸ כותב כי אלקנה היה אומר בגילוי לב כי יהודי תימן "הם נחותים בעצם טיבם לגבי יהודים מסוגו". בסוף אוקטובר 1947, לאחר שמונה חודשים של סבל וסדזים, סולק ד"ר אלקנה לאחר ששליח הסוכנות עובדיה טוביה שיגר ארצה מכתב תלונה ארוך שבו פורטו מעללי אלקנה.^{89 90}

ד"ר אולגה פיינברג, שעבדה במחנה חאשד, הצטרפה למשגרי התלונות נגד אלקנה ולאחר פיטוריו מונתה למנהלת המחנה. אולם, לאחר זמן קצר אף היא נקלעה לעימות עם יושבי המחנה, אם כי

82 על התנהלות המאבק כנגד אלקנה בעדן ר': גמליאלי, נסים בנימין (1966): **תימן ומחנה גאולה: קורות היהודים בתימן, בדרכים, בעדן ובמחנות הפליטים**. תל אביב: מוציא לאור לא ידוע. עמ' 188 ואילך. על המאבק בעדן ר': צדוק, חיים (1985): **משא תימן**. עמ' 35-43.

83 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 84

84 גמליאלי, תימן ומחנה גאולה, עמ' 194.

85 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 85

86 לפירוט מעללי של אלקנה ר': גמליאלי, נסים בנימין (1966): **תימן ומחנה גאולה: קורות היהודים בתימן, בדרכים, בעדן ובמחנות הפליטים**. תל אביב: מוציא לאור לא ידוע. עמ' 196-277.

87 אמיר, הפוליטיקה של הקרבנות, עמ' 72

88 גמליאלי, נסים בנימין (1966): **תימן ומחנה גאולה: קורות היהודים בתימן, בדרכים, בעדן ובמחנות הפליטים**. תל אביב: מוציא לאור לא ידוע. עמ' 196

89 מכתבו המלא של טוביה מובא: גמליאלי, נסים בנימין (1966): **תימן ומחנה גאולה: קורות היהודים בתימן, בדרכים, בעדן ובמחנות הפליטים**. תל אביב: מוציא לאור לא ידוע. עמ' 216-225.

90 לגבי הסיבה להתנהגות זו של אלקנה, לא ידוע מקור ראשוני. הערכתי היא שדבר זה נוצר בשל הקולוניאליזם, הניכור והרכושנות, שיוצגו בפרק האחרון כגורמים העיקריים שהשפיעו על היחס הממסדי לעולי תימן בעלייתם ובקליטתם בארץ. ראה לעיל עמ' 98-101, תת-פרק **קולוניאליזם אוריינטליסטי**.

בהיקף נמוך לאין ערוך מאשר מעלליו של אלקנה. היא נהגה להצליף בזקנים, נשים וילדים עם קנים, ונהגה בטכניקות של הרעבה, פגיעה בחופש הדת והשפלה. נסים בנימין גמליאלי מתאר את השינוי הקיצוני בהתנהגותה של פיינברג: "איש לא האמין שד"ר אולגה, ה'אם' וה'כתר' ו'נזר הזהב', כפי שרגיל היה עובדיה [טוביה] לכנות אותה, שהייתה מזילה דמעה למראה האנשים המוכים ע"י ד"ר אלקנה, תהיה כה זריזה להכות ולסטור בפני כל אדם, זקן ונער, תלמיד חכם ושאינו תלמיד חכם, ותהליך כל הזמן עם מקל כעגלון זה שאינו חדל לנופף ולהצליף בשוטו".⁹¹

הרקע לעימות היה סירובה של פיינברג להכיר בזכותם של יושבי המחנה להשתתף בניהולו. פיינברג ביטלה את "מועצת הפליטים" גוף שקם בתקופתו של אלקנה והיה כלי חשוב לביטוי צרכיהם של יושבי המחנה והיווה בית דין בענייני אישות ודת.⁹² בתחילת 1948 החלו תומכי המועצה לשגר מכתבים לארגונים התימניים בארץ וגופים יהודים אחרים ע"מ שהאחרונים יתמכו בזכויות המועצה. פיינברג הגיבה בעונשים פיזיים ומאותו זמן והלאה הסתובבה מוקפת שומרים החמושים באלות.⁹³ הדבר הגיע לידי אלימות פיזית קשה, שכללה פרצה של חברי המועצה ותומכיהם אל בית המטבחים, סירובה של פיינברג לדווח על הוצאות המחנה, והסגרתם של חברי המועצה אל משטרת עדן. המהלך האחרון גרם ל-15 חברי המועצה לשבת כחודש בכלא העדני, ובסופו של דבר שלושה מהם אף גורשו לתימן בהכרזה כי הם פושעים.⁹⁴ אף עוזרה של פיינברג, ג'ו סיימון שהגיע למחנה באפריל 1948, התנהג בצורה מבישה כפיינברג. הוא עצר אצלו את המכתב שביקשו חברי המועצה למסור להנהלת המחנה.⁹⁵ סיימון אף זימן את חברי המועצה לפגישה בבניין המנהלה, אע"פ שבעצם הערים עליהם והקל על המשטרה למצוא אותם.⁹⁶

קולוניאליזם ופילנתרופיה בניהול המחנה

אין ספק כי מערכת יחסים מעין זו הינה בעייתית. פרפיט משווה אותה עם המערכת הקולוניאלית וכותב: "אנשי הצוות הארצישראלי אימצו עמדה 'קולוניאלית' כלפי עמיתיהם התימנים, בדומה לזו של הבריטי כלפי ילידים"⁹⁷ בכלל. היהודים הפלסטינים [הכוונה – מפלשתינה] כנראה לקחו

91 : גמליאלי, נסים בנימין (1966): **תימן ומחנה גאולה: קורות היהודים בתימן, בדרכים, בעדן ובמחנות הפליטים**. תל אביב: מוציא לאור לא ידוע, עמ' 226-227.

92 קלורמן, יהודי תימן, עמ' 371-372.

93 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 87

94 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 87

95 דו"ח הארי ויטלס 8-22.10.1948, 4.11.1948, pp. 89-80, The JDC Archive, NY, AR45-54003

96 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 87

97 במקור: Natives.

זאת צעד אחד קדימה".⁹⁸ פרפיט אף מציין כי יחס זה "מדגים את עמדת היהודים האשכנזים כלפי יהודי המזרח באותו זמן ומראה לנו משהו על נחישותם של היהודים התימנים ועל מעשייתם".⁹⁹

לדעתי, אבחנה זו של פרפיט נכונה. מערכת היחסים הנ"ל משקפת הבדלי תרבות בין המנהלים האירופאים למנהלים הילידים האוריינטליים, בין דת וחילוניות, בין מודרנה למסורת, אך גם בין עשירים לעניים, בין פילנתרופים למי שזקוק לסיועם. הראשונים התאפיינו בכוח, בממון, בשליטה, והאחרונים – בעוני ובחולשה. "מערכת זו מדגימה התנשאות וזלזול כלפי התימנים", טוענת מאיר-גליצנשטיין.¹⁰⁰ בנוסף, היא מביעה את ההתעקשות והנחישות של התימנים לשמור על אורחות החיים שהורגלו אליהם מבית אבא, דבר שיוביל למאבקים מרים בהגעתם ארצה ובקליטתם.

בכל המקרים שתוארו לעיל נחשפת בעיה משותפת: לנציג הג'וינט מוענקות סמכויות בלתי-מוגבלות, והיחידים שהוא כפוף להם נמצאים כמה מאות קילומטרים ממנו והינם בעלי יכולת השפעה מוגבלת ואיטית. לאף שליח לא ניתנה זכות התערבות, וכל ההחלטות התקבלו ע"י אדם אחד. לדוגמה, בעת מרותו של אלקנה במחנה לא יכלו להתערב עובדיה טוביה, שליח הסוכנות, ד"ר פיינברג, שהועסקה ע"י הג'וינט, וקל וחומר הנציגים העדנים והתימנים, שלא לדבר על שוכני המחנה עצמם שעליהם כתב גמליאלי¹⁰¹ "הפליטים יכלו לכתוב מכתבים על גבי מכתבים, אך ספק רב אם היה מישהו שומע לזעקתם או מאמין להם".

הקונפליקטים הוכיחו כי הבעיה היא לא באופיו של מנהל זה או אחר, אלא בעצם השיטה הפילנתרופית. אולם בכל פעם במקום לשנות את השיטה שינו את זהותו של המנהל. לכך, הקונפליקטים היו בלתי נמנעים אף כשהמנהלת הייתה ד"ר פיינברג, שעדינותה והרוך שלה בטרם התמנתה למנהלת המחנה הופגנו לעיני כל, אולם ברגע שנתמנתה התהפכה מן הקצה אל הקצה.¹⁰² מאיר-גליצנשטיין טוענת כי "מאחורי התייחסות זו [של הג'וינט לעולים] עמדה הנחת יסוד

Parfitt, The Road to Redemption, p. 174. 98

התרגום ע"פ מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 88

Parfitt, The Road to Redemption, p. 176. 99

התרגום ע"פ מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 88

100 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 88. על הקולוניאליזם האוריינטליסטי ראה להלן, עמ' 101-98.

101 : גמליאלי, נסים בנימין (1966) : **תימן ומחנה גאולה: קורות היהודים בתימן, בדרכים, בעדן ובמחנות הפליטים**.

תל אביב: מוציא לאור לא ידוע. עמ' 216

102 ראה לעיל, עמ' 22.

פילנתרופית ולפיה אין לצפות שהאוכלוסייה הנזקקת לסיוע תקיים שלטון עצמי כל שהו בעתיד הנראה לעין".¹⁰³

מאיר-גליצנשטיין מבררת בספרה¹⁰⁴ את הסיבה לאי-מינויו של עובדיה טוביה, שליח הסוכנות שעבד במחנה. טוביה התגלה לא רק כאיש חינוך וארגון אלא גם כמנהיג שהיה מקובל על כלל הציבור. נסים בנימין גמליאלי¹⁰⁵ מתאר אותו: "אדם זהיר, מתון ושקול. [...] הוא השכיל להתעלות מעל לפילוגים עדתיים [...] טיפוס המורה והמחנך האידיאלי. אישיותו המעוררת יראת כבוד, הופעתו המסוגרת, פשטותו המשובבת, מבטאו הצח, תנועותיו הטיפוסיות, כל אלה שימשו נושאים להזדהות לרבים מתלמידיו וחניכיו". יתר על כן, טוביה ידע עברית ערבית ואנגלית, כך שהיה יכול לתקשר עם כל הגורמים הנוגעים בניהול המחנה: הגוינט ובריטים, הסוכנות והשלטונות התימניים. מאיר-גליצנשטיין מציעה שתי סיבות: סיבה פוליטית – לאור התחרות בין הגוינט לסוכנות היהודית בניהול המחנה, הגוינט אפילו לא הציע אותו לתפקיד; וסיבה אתנית – בעוד שטוביה היה יליד עדן וגדל בתימן, פיינברג הייתה אשכנזייה אמריקאית.¹⁰⁶

למרות הבעייתיות הרבה שהוצגה לעיל בדרך הניהול הפילנתרופית במחנה ובהענקת הסמכויות המוגזמת, הארי ויטלס, האחראי מטעם הגוינט למזרח התיכון,¹⁰⁷ לא סבר שנציגו בעדן סובלים מעודף סמכויות. להפך. בדו"ח ששלח להנהלת הגוינט הוא טען שיש להגדיל את סמכויות המנהל ולצמצם את השפעת נציגי הסוכנות והתאחדות יוצאי תימן. הוא טען שאע"פ ש-60% מהוצאות המחנה הוצאו מתקציב הגוינט, פקידי הממשל בעיר מזהים את הפעילות במחנה עם הסוכנות. על כן, כתב, "חשוב לפרסם את העובדה שזהו מחנה של הגוינט. כל צוות העובדים מפלשתינה, כולל אלה שנשלחים וממונים בשיתוף פעולה בין-מוסדי, צריכים להיחשב ולהיות ידועים כמי שמועסקים ע"י הגוינט. עליהם להיות אחראים בפני מנהל המחנה ואסור להם להיות מעורבים בפעילות פוליטית כלשהי".¹⁰⁸ בנוסף כתב ויטלס כי "כל הכספים, בין אם מהגוינט או ממקור

103 להרחבה על תפיסה זו ועל הקולוניאליזם החינוכי בארצות אפריקה ר' : Berman, Edward: *Educational Colonialism in Africa: The Role of American Foundations 1910-1945*. In: Armov, Robert F. (ed.) (1982): *Philanthropy and Imperialism: The Foundations at Home and Abroad*, Indian University Press, pp. 179-20.

104 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 92-94.

105 גמליאלי, נסים בנימין (1966): *תימן ומחנה גאולה: קורות היהודים בתימן, בדרכים, בעדן ובמחנות הפליטים*. תל אביב: מוציא לאור לא ידוע. עמ' 157.

106 בהמשך, שתי סיבות אלו מהוות חלק מהמאפיינים של העלייה שידונו בפרק האחרון: האוריינטליזם והפוליטיזציה. ר' להלן עמ' 96-98, תת פרק *פוליטיזציה*. עמ' 98-101, תת פרק *קולוניאליזם אוריינטליסטי*.

107 הכהן, העלייה הגדולה, עמ' 59-62.

108 דו"ח הארי ויטלס, ינואר 1948. AR45/54-003, p. 44, The JDC Archive, NY.

אחר, צריכים להישלח ישירות למנהל מחנה חאשד ואדמיניסטרטור (שיש למנות) של העבודה בקהילה היהודית בעדן".¹⁰⁹

עצירת העלייה

בשנים שלאחר המלחמה חלה האטה בעלייה, בעקבות האיסור ליציאה: בין שנת 1946 ועד לראשית 1948 עלו ארצה כ-200 עולים. סבלם של יוצאי תימן בעדן, שלא הספיקו לעלות בין השנים 1943-1945, או כאלו אשר תוך כדי מסעם נאסר נודע כי האימאם אסר על היציאה, היה קשה במיוחד: צפיפות, חוסר תנאים סניטאריים בסיסיים ומצוקה כלכלית כבדה. על כך נוספה התפרצות אלימה של המוסלמים בעדן נגד היהודים אשר שכנו שם עד לעלייתם, בעקבות החלטת האו"ם בכ"ט בנובמבר 1947.¹¹⁰ במשך שלושה ימים נהרגו 82 יהודים, רבים נפצעו, רכוש נבזז והרובע היהודי בעדן נפגע.¹¹¹ הפוגרום אשר פגע ביהודי עדן פסח על מחנה חאשד, אולי בשל הגנת הבריטים,¹¹² אולם בעקבותיו נוספו למחנה כ-1500 פליטים מעדן ותושבים מעדן ומשייח' עות'מאן.

גם בתימן התחוללו פרעות החלטת כ"ט בנובמבר. בעקבות כך, ברחו כמות גדולה של יהודים לעדן. בשלב זה התרכזו במחנה למעלה מ-4000 עולים.¹¹³ היה ברור שלאחר הקמת מדינת ישראל יהיו יושבי מחנה חאשד בין הראשונים שיעלו ארצה, כך פרפיט.¹¹⁴

בפברואר 1948 נרצח האימאם יחיא בידי מתנגדיו, והקהילה היהודית בצנעא ובתימן כולה נקלעה לאי-ודאות פוליטית: בתימן התרחשה מלחמת אזרחים והגנת האימאם עליהם פקעה. לכך נוספה עלילת דם שנרקמה על היהודים בסוף 1948.¹¹⁵ לנוכח מלחמת האזרחים בתימן והדוחק במחנה חאשד, היה ברור לכל הגורמים, קרי: הגוינט, הבריטים והסוכנות היהודית, שרבים מיהודי תימן ירצו לעלות לישראל. דווקא משום כך היו הבריטים זהירים, ע"מ למנוע זרימה המונית של

109 שם, שם. בהמשך מונה ליאון ביטנסקי לאדמיניסטרטור המחנה, מטעם הגוינט.

110 בכ"ט בנובמבר 1947 (29.11.1947) החליט האו"ם על חלוקת ארץ ישראל למדינה יהודית ולמדינה ערבית, מהלך שפירושו בעיני היהודים היה הקמתה של מדינה יהודית לאחר אלפיים שנות גלות. יום לאחר ההחלטה החלו פרעות ביהודי ארצות ערב, ופרצה מלחמת העצמאות.

111 סעדון, תימן, עמ' 122

112 על הפוגרום ראו: גולדשמיד, דני (2000): **הפרעות ביהודי עדן: שוקת שבורה: כסלו תש"ח (דצמבר 1947)**. תל אביב: עמותת יהודי עדן. אהרוני, ראובן (1991): **יהודי עדן: קהילה שהייתה**. תל אביב: אפיקים לתחיה רוחנית וחברתית. עמ' 311-352.

113 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 97

114 Parfitt, The Road to Redemption, p. 170-173.

מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 98.

115 ראה להלן, הערת שוליים מס' 134.

יהודים מתימן.¹¹⁶ ימים ספורים לאחר תום המנדט על א"י בוטל הספר הלבן השלישי והותרה עליית יהודים ארצה בכמות בלתי מוגבלת. חודשים אחדים לאחר מכן נתן המושל הבריטי בעדן את הסכמתו לפינוי הפליטים מלבד הגברים הכשרים לגיוס צבאי, בשל התחייבותו לפלסטינים כי לא יסייע ליהודים במלחמת העצמאות. הטיסות נעשו ע"י חברת 'אלסקה' שנשכרה לכך ע"י אל-על, החברה הממשלתית לתעופה, שנוסדה במהלך מלחמת העצמאות. בשה"כ בתקופה זו התקיימו 67 טיסות ובהם 5,207 עולים.¹¹⁷ בהמשך הוטסו עוד 1,779 מיהודי עדן לישראל.¹¹⁸

עם צאת אחרוני הפליטים מן המחנה, הטילו הבריטים על הגוינט לנעול שעריה ולפרקו, במטרה למצוא חן בעיני העולם המוסלמי ולמנוע את המשך העלייה. ישנן שמועות כי הבריטים אף עודדו האימאם למנוע את יציאת היהודים.¹¹⁹

עם הגעת גל עלייה זה ארצה, הוא שוכן במחנה אשר יוחד לקליטת עולים מתימן בעתלית. עולים אלו עוררו תחושה אופטימית בקרב קולטיהם. אריה גלבלום, עיתונאי של "הארץ" אשר פרסם סדרת כתבות מפורסמות ובלתי-אוהדת על העולים החדשים, בהם הגדיר את יוצאי אירופה כ"זיבורית" ואת יוצאי מרוקו כ"מסוכנים", כתב על יוצאי תימן תיאור חיובי:

"[...] להפתעתי הרבה מצאתי כאן יותר סדר וניקיון ב"אולמות" מאשר במחנות האשכנזים [...] מצב הרוח הכללי במחנה – מצויין. מין אופטימיזם טבעי טבוע בדמם של התימנים [...] אחת התופעות המשמחות היא השפה העברית השגורה בפי כל [...] גם מילים עבריות מודרניות מצאו דרכן אל קיבוץ אנשים זה".¹²⁰

גלבלום מוסיף ומסייג את דבריו בתיאור הסטריאוטיפ האמביוולנטי אודות ה"פועל הטבעי": מצד אחד אופי אישי נוח ומוקיר תודה, נכונות לעסוק בעבודת כפיים ומסורת יהודית-עברית, ומצד שני פסיביות נעדרת יוזמה ובערות בהלכות המערב.

116 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 98

117 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 98

118 לפרטים ר': Parfitt, The Road to Redemption, pp. 179-186

119 דו"ח סטינוגראפי של מחלקת העלייה והקליטה לקונגרס הציוני ה-23 (תשי"א), ירושלים: הנהלת ההסתדרות הציונית העולמית, עמ' 208-209

120 גלבלום, אריה, **הארץ**, 22.04.1949

בסיכומם של דברים,¹²¹ הוצגו בעיות עקרוניות שיעלו שוב כעבור חודשים אחדים בתקופת 'על כנפי נשרים': החלק הקשה ביותר למעבר הוא איזור הפרוטקטורט: עוד לא בתחום הבריטי אולם כבר לא בהגנת האימאם, פרוצים לשוד ורצח ומופקרים. המקרה בקטעבה מדגים מצב זה. התברר גם שיהודי תימן הומים לצאת ומוכנים לכל אות ע"מ לצאת המונייהם לעדן ומשם ארצה; מה גם שבארץ כבר הייתה קהילה מכובדת של 40,000 יוצאי תימן וצאצאיהם קהילה שגודלה דומה לגודל הקהילה בתימן.¹²² בכל איתות לתימנים על אפשרות לעלייה היה צריך להביא בחשבון את כמויות העולים שיגיעו בחירוף-נפש לעדן. לבסוף, ניהול הג'וינט באיזור היה בעייתי: המנהל האשכנזי שנבחר משיקולים פוליטיים הגיע תמד לחיכוכים עם יושבי המחנה, אולם ויטלס הסיק מסקנות הפוכות, ופנה לניהול ריכוזי יותר, שלדעתו יהיה יעיל יותר.

מבצע "על כנפי נשרים" (1948-1950)

זמן קצר לאחר נעילת מחנה חאשד א', החלו המגעים על המשך יציאת היהודים מתימן. התכנית המתהווה נועדה להתגבר על הקשיים שהתגלו עד כה בעליות הקודמות. התכנית כללה הסדר יציאה חוקי מתימן, כניסה חופשית אל תחומי הפרוטקטורט עם הגנה מפני שוד וכד', הבטחת כניסת היהודים לעדן ולבסוף הטסתם ארצה, והכל במימון הג'וינט.

המצב בתימן ובעדן בטרם גובשה התכנית

לאחר שהוטסו ארצה חלק נכבד מיהודי עדן, פליטי מחנה חאשד וכמה מאות יהודים מתימן כמתואר לעיל,¹²³ סברו הבריטים כי הנה קם ובא קץ התהליך של הטיפול ביהודי תימן, ועמו החשש המתמיד מפני פרעות מוסלמיות ביהודים במחנה. עם זאת הם היו מודעים לכך שהמצב בתימן הורע בעקבות מלחמת האזרחים שפרצה במות האימאם והבצורת ששררה במדינה, וחששו מתנועה מחודשת ועוצמתית של יהודים לעבר עדן.¹²⁴ ככדי למנוע את חידושו של המחנה הפליטים בעדן, נקטו בהבריטים כמה צעדים: הם תבעו מהג'וינט לא להשאיר שום שריד למחנה חאשד, באופן שיבהיר את נחרצותם שלא לאפשר כניסת יהודים. כמו כן הם הציבו משמרות בגבול עדן-הפרוטקטורט, שחסם את אפשרות המעבר בין השטחים. בנוסף הבריטים פנו לאימאם אחמד,

121 "דברים" – כל הדברים על מחנה חאשד א', החל מעמוד 15, תת-פרק המצב בעדן והקמת מחנה חאשד א'.

122 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 100

123 ראה לעיל, עמ' 27.

124 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 104

האימאם החדש,¹²⁵ וביקשו ממנו לאסור על יציאת יהודים מתימן, וכן פנו לסולטאנים שבשטח הפרוטקטורט וביקשו מהם למנוע כניסת יהודים לשטחיהם. למרות כל זאת היו יהודים שמצאו דרכים לעקוף את הגבול, שילמו כסף רב לסולטאנים בנסיכויות הפרוטקטורט, ושוב גם לאחר גירוש לחפש בגבול נקודות פריצה חדשות. בפברואר 1949 דיווחו עובדיה טוביה ורחמים האוורד מהמשרד הארצישאלני בעדן, על כמות נכבדת (כמאה) של פליטים יהודים שהגיעו מהעיר בידה שבדרום מזרח תימן אל עדן:

"לפי דבריהם אין מושל בידה מפריע בעד יציאת היהודים ממחוזו. אך בדרך הם משלמים מס [...] הפליטים מספרים לנו שמאות אורזים חפציהם ופניהם לעדן [...] גם ממקורות אחרים נודע לנו, שמאות רבות של פליטים נוהרים מכל תימן ופניהם לעדן [...] עלינו להתכונן!!!!".¹²⁶

בסוף מרץ 1949 היו בעדן כ-500 מסתננים חדשים,¹²⁷ מתוכם 214 שהגיעו במהלך החודשים פברואר-מרץ.¹²⁸

מניעי המסתננים

מניעי היהודים שהסתננו לעדן בחירוף נפש היו דומים למניעי העולים בעליות הקודמות של התימנים: הכמיהה לגאולה, חוסר הביטחון האישי, ההשפלה שנבעה ממעמדם כד'ימי וכו'.¹²⁹ היהודים כמהו לחירות ולשיוויון, ואלה הובטחו להם במדינת היהודים. רבים מבני משפחותיהם של התימנים היו כבר בישראל,¹³⁰ והוצאות המעבר שהיו עד שנות ה-40 המכשול העיקרי לעלייה, מומנו החל מ-1943 מכספי התורמים של הסוכנות היהודית והג'וינט.

אך מעבר לכך, נוספו למניעי העלייה שלושה¹³¹ אירועים קשים שאירעו ליהודים בשנים 1947-1948. בשנת 1947, בעקבות החלטת האו"ם מיום 29.11.1949 על הקמת שתי מדינות בתחומי

125 לאחר מלחמת האזרחים בתימן, ראה לעיל עמ' 26, השתלטת האימאם אחמד, יורשו הרשמי של האימאם יחיא, על תימן.

126 טוביה והאוורד, אל הסוכנות היהודית, 24.02.1949. הארכיון הציוני המרכזי

127 ב-23.03.1949 דיווח סיימון על הימצאותם של 260-300 פליטים תימנים נוסף על 225 שהיו רשומים לטיסה.

From Viteles to Paris, 25.04.1949, AR45/54-002, The JDC Archive, NY.

128 פרסום פנימי של הג'וינט: Aden and Yemen, 12.04.1949, AR45/54-002, The JDC Archive, NY.

129 ראה לעיל, "מניעי העלייה", עמ' 8-9.

130 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 100

131 הפוגרום, מלחמת האזרחים ועלילת הדם.

פלשתינה(א"י), דבר שקבע למעשה כי ליהודים תוקם מדינה בא"י, גרם לפוגרום קשה בתימן. וכך מתארת גולדה מאיר בספרה:

"ב-1947, ימים אחדים אחרי שהחליט האו"ם על החלוקה, הורע מצב יהודי תימן. אלפים מיהודי תימן – ששמעו כי סוף-סוף קמה מדינת ישראל – נטלו בייאושם ובאימתם את גורלם בידיהם לבסוף וברחו. הם הלכו בקבוצות של שלושים או ארבעים איש, סבלו התנפלויות של שודדים ערבים. אכלו רק פיתה, דבש ותמרים ככל שיכלו לשאת ושילמו כופר מופרז לנסיכויות המדבריות השונות שבהן עברו – בעד כל נפש אדם, עולל שנולד וספר תנ"ך. רובם הגיעו לעדן ולמחנות שאורגנו שם בשבילם על ידי ועד הג'וינט ושהם פעלו רופאים ועובדים סוציאליים מישראל; שם החליפו כוח, התפללו, וקראו בספרי התנ"ך שלהם."¹³²

שני אירועים הקשים הנוספים שחוו יהודי תימן אירעו ב-1948: הראשון שבהם היה קשור במהפכת 1948, במהלכה נרצח האימאם יחיא ופרצה בתימן מלחמת אזרחים. השתלטותו של אחמד, בנו של יחיא, על תימן לוותה בפגיעה באוכלוסייה שלוותה בביזה. פגיעות אלו כללו את השכונה היהודית בצנעא ובשבאם, ויהודים אחדים נרצחו בהם בנוסף לשוד ולביזה, בנוסף, נרקמה עלילת דם על יהודי תימן שגרמה לפרעות.^{133 134} יש מי שרואה בשני האירועים האחרונים גורמים לכך שכל יהודי תימן רצו לעזוב את תימן ולעלות ארצה, כולל העשירים שבהם שהפסידו כסף רב.¹³⁵

לכך נוספו הידיעות על הטסתם של 6,988 היהודים ארצה החל מה-17.12.1948, כמתואר לעיל.¹³⁶ רבים ראו בכך הוכחה כי עדן הינה השער היחידי למדינת היהודים.¹³⁷ וכך כותבת קבוצת עולים שיציאתה מתימן נמנעה בשל איסור האימאם את היציאה בפברואר 1949 אל יחיא (יחיאל) כסאר, איש צנעא שהיגר לעדן ופעל במשרד הארצישראלי בעיר:

132 מאיר, גולדה (1975): חיי. תל אביב: ספריית מעריב.

133 לויטן, העלייה מתימן ומעדן, ||המשא ומתן המדיני. קלורמן, יהודי תימן, עמ' 382-383. יש לציין כי הפגיעה באוכלוסייה המוסלמית הייתה קשה בהרבה. השולט בצנעא ובסביבותיה נערכה ע"י אחד מאחיו של אחמד שאמנם תמך בו אך לא מילא את דרישותיו להגנה על היהודים, ויחסו אליהם היה נוקשה ועוין. [מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 106]

134 בט"ז בטבת ה'תש"ט (18.12.1948) טבעו שתי ילדות מוסלמיות בבאר שהייתה סמוכה לשכונה היהודית בצנעא. הערבים האשימו היהודים ברצח, והחלו לפגוע ביהודים שעברו ברחוב. השלטונות עצרו כשישים יהודים עד להוכחת חפותם, וגם אחרי ששוחררו מהכלא בתשלום כופר של 3,000 ריאל, נשארו ארבעה חשודים בכלא למשך כארבעה חודשים, ועל הקהילה היהודית הושת קנס כספי גדול במיוחד. [סעדון, תימן, עמ' 122]

135 ר': קפלוק, מ': ימי גולת תימן האחרונים. בתוך: טובי, יוסף (עורך) (1984): יהודי תימן בעת החדשה. ירושלים: מרכז שז"ר. עמ' 178-184.

136 ראה לעיל, עמ' 27.

137 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 107.

"אודיעך אדוני שקצנו בחיינו בישיבת התימן מדוחק הפרנסה ומעול הגלות אשר הם מענים אותנו בכיבוד הטינופת ומחרפים אותנו וכל אחינו שבתים. ושמענו שאחינו שבמחנה ושבעדן עלו לארץ ושמחנו שמחה גדולה ומכרנו כל כלינו וביקשנו לנסוע ולא הניחה אותנו המלכות ואמרו אן אלאמאם ירום הודו מנע היהודים מהנסיעה".¹³⁸

בישראל נערכו דיונים רבים בשאלה האם להעלות את עולי תימן בצורה מיידית, או שמא, כפי שטען משה קול שעמד בראש עליית הנוער, תהליך חילופי האוכלוסין בין היהודים מארצות ערב לערבים בא"י יתרחשו מאליהם.¹³⁹ בסופו של דבר הוחלט להעלות את יהודי ארצות האסלאם בצורה דחופה, ואת עולי תימן באופן מיידי כיוון שלא היה ידוע מתי יסתיים חלון ההזדמנויות הזמני של היתר העלייה, וכיוון שכאמור לעיל אפשרויות העלייה של יהודי תימן היו מצומצמות ביותר והיה ליישוב היהודי עניין מיוחד בהם.¹⁴⁰

תכנית מוקיירס

פנייה ישירה של ממשלת ישראל אל השלטונות בתימן לא הייתה אפשרית מבחינה פוליטית, הן בשל לחצי הליגה הערבית ומדינות ערב ככלל, והן מחשש שפנייה כזו תיתפס כהתערבות בענייני מדינות ערב, דבר שהתנגד להסכמי שביתות הנשק של מלחמת העצמאות,¹⁴¹ ו"עלול להתנקם קשות ביהודי הארצות הערביות", כך יעקב שמעוני איש משרד החוץ.¹⁴² הדרך למגעים עברה דרך ארגונים יהודיים בינלאומיים שונים. אחד המייצגים היה המשפטן נורמן בנטוויץ', שיצא לחודש שלם בעדן בפברואר 1949, ע"מ לייצג את הקהילה היהודית לפיצויים על נזקי הפוגרום ב-1947. במהלך שהותו בעדן ניהל בנטוויץ' שיחות עם ראשי הממשל הבריטי במושב, והעלה את שאלת יחסם ליציאת יהודים מתימן. בנטוויץ' מדווח כי הבריטים רצו להעביר חוקים שיעזרו להם לחסום את נתיב ההסתננות ואף לגרש "זרים". להערכתו, לאחר שיחוקקו החוקים יהיה קשה

138 אל יחיא כסאר, 15.03.1949, הארכיון הציוני המרכזי 56/5049.

139 "אם בעיית הפליטים הערבים לא תיפתר – הממשלה הבריטית בעזרת הממשלות הערביות תעביר אלינו את היהודים מארצות ערב. באיזו דרך הדבר ייעשה אינני יודע". [משה קול, פרוטוקול ישיבת מליאת הנהלת ההסכנות, 29.04.1949. הארכיון הציוני המרכזי].

140 ראה לעיל, הערת שוליים מס' 38.

בתאריך 29.04.1949 התקיים דיון בהנהלת הסוכנות על גורלם של יהודי ארצות ערב. יצחק רפאל צפה קשיים ביציאת יהודים אלו, וטען כי "כל יהודי שמוציאים ממקומות אלה הוא בבחינת הצלה". [סקירת רפאל על ענייני העלייה, פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית מיום 29.04.1949. הארכיון הציוני המרכזי]. בשל העובדה כי על מנת להגיע לעדן נדרשו העולים לחרף את נפשם כמותואר לעיל [ר' לדוגמה, עמ' 12], היה ברור שיש להעלות את כל היהודים שיצליחו להגיע לעדן, בהנחה שמדובר בהסתננות של עשרות עד מאות אנשים בחודש. יצחק גרינבוים, גזבר הסוכנות ושר הפנים הראשון טען בשנת 1949 כי "אם יעלו את יהודי תימן לאלתר, הם יהיו מעמסה על הציבור" [לויטן, עליית יהודי תימן, עמ' 380]. אף אליהו דובקין, חבר הנהלת הסוכנות אמר כי "אינני רואה כל אסון בזה שאנשים יישבו בעדן". [פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית מיום 9.10.1949]. בסופו של דבר החליטו שני אנשים כי אסור לחכות ויש להעלות את היהודים מיד. היו אלה יצחק רפאל, ראש מחלקת העלייה של הסוכנות, ודוד בן-גוריון.

141 פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית מיום 9.10.1949.

142 לכו' מר ס' כובשי מאת י' מעוני, מחלקת המזרח התיכון במשרד החוץ, הארכיון הציוני המרכזי 520/5049.

מאו לבטלם, ולכן המליץ להקדים ולהגיע להסכם עם הבריטים על יציאת יהודים לעדן דרך הפרוטקטורט ומשם לישראל בדרך האוויר.¹⁴³ בנטוויץ' הסביר את התנגדות הבריטים בחשש שהאנשים ייפלו כעול על האוכלוסייה המקומית ומחשש להתנגדות הערבים למהלך, דבר שעלול להביא להחלת החרם הערבי על בריטניה הגדולה.

כדי לפתור את הבעיה הציע הנציב הבריטי במושבה לארגן את יציאת היהודים ישירות מתימן, דרך נמל אל-חודידה, האי קומרן אשר נשלט בידי הבריטים ומשם בדרך האוויר לישראל. בנטוויץ' הסיק מכך שאמנם "הבריטים אינם רוצים לעזור ליהודים לעזוב את תימן אבל אם יחושו שהיהודים יצאו משם למרות הכל, אני חושב שיעשו הרבה כדי להבטיח שהם לא יישארו בטריטוריה בריטית אלא יילקחו לישראל".¹⁴⁴ ועל כן, אם תימצא דרך לשכך את חששות הבריטים, הם יאפשרו כניסת יהודים למושבה בתנאי שיפנו במהירות ולא יהיו באחריותם.

למסקנותיו של בנטוויץ' הייתה חשיבות רבה. הן הבהירו לראשי הממסד כי הוצאת היהודים מתימן היא אפשרית ושזו שעת כושר שיש לנצל, אך נדרשים תנאים אחדים: שלחצי ההגירה של יהודי תימן על הגבול יימשכו; שממשלת ישראל תבהיר לבריטים את נחרצותה להעלות את העולים ארצה ותתנגד בתוקף לגירוש יהודים מעדן לתימן, ושתימצא דרך להעברת היהודים בלי שהבריטים יהיו מעורבים בכך באופן רשמי.¹⁴⁵ עוד בטרם התבררו סיכויי התכנית החדשה, היא כבר נכללה בתכנית העלייה הממשלתית לשנה הבאה: בישיבת הנהלת הסוכנות היהודית מיום 21.03.1949, צוין שמתוך 250,000 העולים של השנה הבאה יוקצו 4,000 מקומות לעלייה זו. כמו כן, הקצתה הסוכנות רזרבה של 20,500 רשיונות עלייה לרומניה, הונגריה או תימן, במידה ואחת מהם תיפתח לעליית יהודים.¹⁴⁶

כמה ימים לאחר צאתו של בנטוויץ' את עדן, הגיע אליה ד"ר ליאון קובוביצקי (לימים אריה קובובי), כדי לתווך בין שלטונות המושבה ליהודים בשאלת הפיצויים על הפוגרום מ-1947. במהלך הימים האלו ניהל משא ומת על יציאתם ארצה של יהודים שהתגוררו באיזור המערבי של הפרוטקטורט והטסתם משדה התעופה מוקיירס שבסולטנות אעודאלי אל עדן, ומשם לישראל. הוא שוחח עם הנציגות הבריטית בעדן, עם סולטאן אעודאלי ועם מוסלמים נוספים והשיג אישור

143 **British Attitude to Yemen Jews** 18.03.1949. הארכיון הציוני המרכזי S6/5049.

144 שם, שם. מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 111.

145 **Yemen forbids exodus of Jews to Palestine**. AR45/54-002. 18/03/1949. The JDC Archive, NY.

146 נספח של מחלקת העלייה לפרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית מיום 21.03.1949. הארכיון הציוני המרכזי.

להעלאתם של 2,600 יהודים.¹⁴⁷ קובוביצקי כינה זאת "תכנית הפרוטקטורט המערבי", והנציגים הישראליים בעדן כינוה "תכנית מוקיירס". התכנית צמחה כמענה לבעיות בשטח, בדמות 120 עולים מן העיר בידה שבדרום מזרח תימן, אשר חצו את מחוז אעודאלי בהצלחה אך כשלו במעבר אל מחוז פאדהלי, בסירוב הסולטאן.

פרטי התכנית גובשו בין במו"מ שנערך בין הצד הישראלי¹⁴⁸ לבין סולטאן אעודאלי והשלטונות הבריטיים. הסולטאן הסכים ליציאת היהודים דרך מוקיירס ולהטסתם לעדן במטוסים קלים. הבריטים אישרו את מעבר העולים בעדן בתנאי שלא ישהו בעיר כלל ויועברו מיד לטיסת ההמשך. בשלב ראשוני היה מדובר בשלוש טיסות של שלושים איש.¹⁴⁹ תכנית זו של הטסת 90 היהודים היוותה שלב ראשון בהטסת כל 2,600 היהודים. טוביה ראה את התכנית כבסיס להעלאת כל יהודי תימן, וכינה אותה "תכנית להצלת יהודי הפרוטקטורט ויהודי תימן".¹⁵⁰

בהמשך למגעים הללו נפגש טוביה עם נציג האימאם בעדן, עלי מוחמד גבלי, וביקש להסיר את האיסור על יציאת היהודים מתימן.¹⁵¹ התנהל משא ומתן שאירעו בו אי-אלו אי הבנות.¹⁵² מכל מקום, לא ברור האם בקשר לכך או בלי קשר, כחודש לאחר מכן התיר האימאם את יציאת היהודים מארצו.

בשל מחאה של תושבי אעודאלי, במהלכה נאלץ הסולטאן לברוח מארצו ולהסתתר בעדן באופן זמני, התכנית עברה מתכנית של הטסה לתכנית של העברה במשאיות ולאחר מכן בוטלה.¹⁵³

147 מתוך ילקוט הקונגרס, 06.04.1949. הארכיון הציוני המרכזי, S6/5039

148 שכלל את קובוביצקי, מארק שוויד – איש הגיוינט ועוזרו של ויטלס, סלים בנן – ראש וועד החירום היהודי בעדן ועובדיה טוביה – ששב לעדן ושימש כקצין העלייה של מדינת ישראל.

149 אל הסוכנות היהודים מאת עובדיהו טוביה, 08.04.1949. הארכיון הציוני המרכזי, S6/5039.

150 אל הסוכנות היהודים מאת עובדיהו טוביה, 10.04.1949. הארכיון הציוני המרכזי, S6/5039.

151 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 114

152 גבלי ציין כי האיסור נבע מלחצה של הליגה הערבית והבטיח להפנות את הבקשה אל האימאם אחמד. ב-04.04.1949 שלח קובוביצקי מברק לאימאם וביקש לקבל הבהרה ביחס למצב יהודי תימן. ב-07.04.1949 התקבלה תגובת ראש ממשלתו של האימאם בשמו, לפיה מצב האנשים אינו כפי שמתואר ע"י קובוביצקי והמחלוקת שהייתה יושבה. הדברים אינם ברורים. יש להניח שהדברים נכתבו לגבי מאסרם המתמשך של ראשי הציבור ביחס לעלילת הדם. קובוביצקי חשב שמשמעות התשובה היא ביטול איסור יציאת היהודים, אולם לא ממש ברור מה בדיוק התשובה אמרה ונראה שמדובר בטעות אנוש.

153 מארגני התכנית לא הסתירו את כוונותיהם, ומגעים לגבי תכנית מוקיירס הביאו למתיחות באעודאלי. בשלב מסוים, בעקבות התנגדות קשה של ראשי השבטים באעודאלי נאלץ הסולטאן עצמו לברוח ולהסתתר בעדן, זמנית. בעקבות זאת חזר בו מתכניות ההטסה, ועבר לדבר על העברת האנשים במשאיות, בדרך היבשה. לכך, הייתה נדרשת הסכמתו של סולטאן פדהאלי, אשר סולטאנותו חצצה בין אעודאלי לעדן. [מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 114]. יוסף סיימון, נציג הגיוינט בעדן, הזהיר לאחר ששוחח עם ראש ה-CID (הבולשת הבריטית): "ידידותם של פקדי ממשלה מסוימים למר קובוביצקי אינה משקפת את העמדה של הממשלה ביחס לעניין מוקיירס". [From Simon to JDC Archive, NY, 17.04.1949. AR45-002. The JDC Archive, NY]. אולם, כעבור ימים אחדים דיווח סיימון כי הבריטים הכריעו כי התכנית מיועדת ליהודי אעודאלי בלבד, [From Simon to AJDC, Paris, 25.04.1949. AR45-002. The JDC Archive, NY].

הסכר שנפרץ: פתיחת שערי תימן

בינואר 1949 הסכים האימאם ליציאת היהודים, אך עד אפריל טרם נתקבל האישור הרשמי.¹⁵⁴ אולם, האישור ליציאה מתימן לא הספיק: על היהודים היה לעבור בין עוד שני חבלי ארץ בשלטונות שונים: הפרוטקטורט – שטח בשלטון הסולטאנים בין תימן לעדן, והכניסה לעדן עצמה אשר נשלטה בידי הבריטים. במרץ 1949, בין הסכמת האימאם לקבלת אישור הסופי, נלכדה קבוצת עולים בדרכה לעדן, על גבול הפרוטקטורט-עדן, ללא אפשרות להמשיך בדרכה. לאחר שכנועים ושוחד, הסכים הסולטאן המקומי להתיר ליהודים לצאת לעדן. אולם, אז סירבו הבריטים להניח את כניסתם לעדן. בסופו של דבר, אישרו הבריטים את כניסת היהודים לעדן כתחנת מעבר, לשהות של שעות אחדות בלבד. שני האישורים הזמניים מן הסולטאן ומן הבריטים, היוו את הבסיס לאישורי הקבע שאושרו זמן קצר לאחר מכן.¹⁵⁵ המכתב אף כלל פירוט של עיקרי המדיניות ושל התנאים לביצוע העלאת היהודים: להקים מחנה מעבר לאכסון המהגרים, ולהתקין את המתקנים הדרושים כך שלא יהווה מקור סכנה לבריאות או לביטחון תושבי המושבה; לדאוג להעברה מהירה של הפליטים לישראל; להגביל את מספר הממתינים בעדן, כך שכל עוד לא פונו הפליטים הקיימים לא תאופשר כניסתם של חדשים; ולבסוף, לממן את כל ההוצאות ללא כל סיוע כספי בריטי.¹⁵⁶

[JDC Archive, NY] ולאחר מכן הוחלט על ביטול התכנית בשל התנגדותם של ראשי השבטים באעודאלי וחוסר התלהבותם של הבריטים. [From Vitales to Comay, 05.05.1949. S6/5039. ויטלס הודיע לקומי שתכנית ההגירה דרך הפרוטקטורט המערבי נדחתה, כך מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 115, 290]

154 לשאלת מניעי האימאם ר' להלן, [מניעי האימאם, עמ' 36].

155 08.03.1949 שיגר הקונגרס היהודי מכתב מחאה למשרד המושבות הבריטי, ובו טען כי הוראת הבריטים שלא לאפשר הגירה של יהודים ארצה דרך עדן הינה בלתי-חוקית ועומדת בסתירה לסעיף 14.1 בהצהרת זכויות האדם של העצרת הכללית של האו"ם, הקובע כי "כל אדם לבקש ולמצוא בארצות אחרות מקלט מרדיפות", "א"כ הוא פושה. [במקור: "Everyone has the right to seek and to enjoy in other countries asylum from persecution." The Universal Declaration of human rights. The UN Site

<<http://www.un.org/en/documents/udhr/index.shtml>> [אוחזר 25.11.2014]. הבריטים ענו למכתב זה

והודיעו כי היהודים שיצליחו להגיע לעדן לא יגורשו בחזרה לתימן. [A copy of a letter from Colonial Office to J.D.C. Archive, NY 12.04.1949, AR45-002. The JDC Archive, NY] עם זאת, בפועל גורשו ב-30.04.1949 דיווח סיימון על ארבעה תימנים שגורשו משייח' עות'מאן בחזרה למקומם, [Excerpt from Mr. Simon's letter, 30.04.1949. S6/5039]

156 30.04.1949 הארכיון הציוני המרכזי [S6/5039] והבריטים לא אישרו את מעבר היהודים מתימן לעדן. ב-04.05.1949 פנה ועד החירום בעדן אל המזכיר הראשי במושבה וביקש להתיר כניסת יהודים מתימן לעדן. הוא טען כי מדיניות גירוש היהודים עומדת בסתירה להצהרתו הקודמת, וקרא למושל בעדן להעניק לפליטים תקופת מקלט קצרה עד העלאתם. [To the Acting Governor A.R Thomas from the Jewish Emergency Committee, 04.05.1949. AR45-002. The JDC Archive, NY] מכתב התשובה שנשלח למחרת הדהים את הצד הישראלי: הבריטים בישרו על תפנית במדיניותם, והסכימו לפינוי יהודי תימן דרך עדן.

156 יש לציין כי בכל המגעים הללו לא נשמע קולו של הגיוינט, אע"פ שהוא היה הגורם היהודי המרכזי שטיפל ביהודי תימן עד כה. מתברר שהגיוינט היה עסוק בגיבושה של תכנית אחרת, שעליה שקד ויטלס מזה כמה שבועות. הגיוינט לא היה מעוניין בהקמה מחודשת של מחנה חאשד. הגיוינט גיבש תכנית של פעולה בתוככי תימן עצמה על ידי סיוע לנזקקים והסדרת יציאה הדרגתית מאוד. הדבר תאם את השקפתו של ויטלס שדיברה על שיקום של היהודים במקום מושבם, כאשר העלאתם לישראל איננה מוכרחת. במכתב שנשלח ממשרד המושבות הבריטי לקונגרס היהודי העולמי צוינו נסיונותיו של ויטלס להשיג אשרת כניסה לתימן ע"מ לשכנע את האימאם להרשות פעולה משולבת של סיוע

משלחת זו היוותה הזרזיף הראשון של היציאה מתימן, שהפך לזרם גדול עם החלת הסכמת האימאם ליציאת היהודים באופן רשמי. בכך התחיל מבצע 'על כנפי נשרים'.

מניעי הבריטים

כמובן שעולה השאלה מה היו מניעי הבריטים בשינוי הרחב שהובילו במדיניות. באותם הימים הגיע לעדן הרב יעקב שרייבוים, נציג מחלקת העלייה, וגם הוא ניסה לברר את פשר השינוי המהפכני. המזכיר הראשי ניולנדס הסביר לו כי "לא נשארה דרך אחרת אלא לפתור בעיה זו [היהודים בתימן] אחת ולתמיד"¹⁵⁷, כיוון שיהודי תימן נחווים בדעתם לעזוב את תימן. תוך זמן קצר התברר שהשינוי נגרם בשל השינוי במדיניותו של האימאם אחמד, אשר הודיע במפתיע על התרת יציאת יהודים מתימן לכיוון עדן.

לפי רוב הערכות החוקרים, הבריטים הושפעו מן השינוי במדיניות האימאם בצורה זו או אחרת ולא להיפך.¹⁵⁸ בכל מקרה, נשאלת השאלה לפי ההשערות הראשונות שהועלו (לפיהם הבריטים הושפעו מן השינוי במדיניות האימאם בצורה כלשהי) מדוע לא לחצו הבריטים על האימאם לסגור את שערי תימן, וקיבלו את השינוי שיצר. מאיר-גליצנשטיין¹⁵⁹ משערת בספרה כי "ייתכן שהבריטים הכירו בכך שלאור הסכסוך המתמשך על ארץ ישראל אין סיכוי להמשך הקיום היהודי

ליהודים בתוך תימן, ומצד שני – להשיג אישור נוסף להוצאת יהודי תימן מתימן. J. From Colonial Office to A.D. Easterman, WJC, 12.04.1949. AR45/54-002. The JDC Archive, NY.

על פנייתו לקונסול האמריקאי ר': To Mr. Charles Gidney, 11.03.1949, attached to Report on visit to Aden, 06-09.03.1949. Box 125, The JOINT Archive, Jerusalem.

From Charles C. Gidney, American Consul, Aden, to Harry Viteles, 09.05.1949. AR45/54-002. The JDC Archive, NY. [ויטלס המתין לאישור הכניסה לתימן ולא הביע עניין בתכנית הבריטית להוצאה כללית של יהודי תימן. באמצע מאי הודיע לו הקונסול האמריקאי כי בקשתו נדחתה.]

From Colonial Office to A.D. Easterman, WJC, 12.04.1949. AR45/54-002. The JDC Archive, NY.

על פנייתו לקונסול האמריקאי ר': To Mr. Charles Gidney, 11.03.1949, attached to Report on visit to Aden, 06-09.03.1949. Box 125, The JOINT Archive, Jerusalem. [מאיר-גליצנשטיין משערת כי התכנית נדחתה בשל האמביוולנטיות שבתכנית: מצד אחד השקעה בתוך תימן, ומצד שני הוצאתם של היהודים לישראל.]

חלקה הראשון של התכנית עורר התנגדות בקרב ארגונים יהודיים בבריטניה, J. Parfitt, The Road to Redemption, [p. 193]. מכיוון ששמירה על המוקדים היהודיים בתימן לא הייתה אינטרס יהודי. היה ברור שאין סיכוי לשינוי המעמד המשפטי של יהודי תימן, וגם המצב הפוליטי בארצות האסלאם ובמזרח התיכון העלה חששות מפני פוגרומים. אין ספק כי חלקה השני של התכנית, שהיה אמור להוציא יהודים דרך נמל אל-חודידה היה פשוט ויעיל יותר מהתכנית הבריטית, אולם התכנית לא קיבלה את אישור האימאם. ייתכן שהאימאם חשש מתגובת העולם המוסלמי, שכן לא היה תקדים ליציאה המונית של יהודים מתימן ישירות מארץ מוסלמית למדינת ישראל. ייתכן שגם הבריטים רצו במעבר היהודים דרך עדן, שהרי הדבר הבטיח את חלקם ברווחים הכספיים הצפויים ממעבר היהודים, הן מבחינת פיתוח המסחר וכד', והן בשל שטיוסות הפנים תוכננו להתבצע בעזרת חברת התעופה הבריטית BAOC. [מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 121.]

157 משרייבוים אל מחלקת העלייה, 29.05.1949. הארכיון הציוני המרכזי, 56/7328

158 מאיר-גליצנשטיין ופרפיט מנסים לענות על שאלת הביצה והתרנגולת: האם הבריטים הושפעו מהשינוי שבמדיניות האימאם, או שמא הם אלה שיזמו אותו? פרפיט [Parfitt, The Road to Redemption, pp. 203-205]. מעריך כי תחילת השינוי לא באה מכיוון הבריטים אלא דווקא מכיוון האימאם, ואילו מאיר-גליצנשטיין [מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 117] מעלה אפשרות לקואופרציה מסוימת שהייתה בין הבריטים לאימאם, או שהבריטים עצמם גרמו לשינוי במדיניותו של האימאם, כפי שהיא מוכיחה בספרה לגבי מדיניותו של האימאם אחמד בסוגיית היהודים – שהוכתבה לו ע"י הבריטים. בכל מקרה, בחתי להכריע כפי רוב השיטות שסוברים כי הבריטים הושפעו מן האימאם.

159 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 118

בארצות האסלאם". ייתכן והבריטים הבינו כי היהודים בארצות אלו הינם פגיעים במיוחד ושכל פגיעה בהם תיזקף לחובת השלטון האזורי, ובמיוחד לחובת הקולוניאליזם הבריטי שנתפס כתומך בציונות. ולבסוף, נדמה כי הבריטים הניחו שהתכנית תתאים לאינטרסים הבריטיים: שלא תתעורר התנגדות ערבית, שלא ייפגע תפקוד המושבה, והעובדה הפשוטה כי חייבים לפתור את הסכסוך בין היהודים לערבים המוסלמים בדרך כלשהי, פעם אחת ולתמיד.

מניעי האימאם

אין בדינו מקור ראשון לגבי מניעי האימאם, אולם פרפיט¹⁶⁰ מנסה לעמוד עליהם. לדעתו, האימאם ראה לנגד עיניו את הרווחים הכלכליים שיקבל מהרכוש היהודי, וייתכן שהגיא בעובדה כי קיום יהודי בתימן לאחר הקמת מדינת ישראל אינו אפשרי. מה גם שבאותה תקופה הלאומיות בתימן החלה להתפתח (תהליך שאירע כ-200 לפני כן בארצות אירופה) והאוכלוסייה המקומית העדיפה להיפטר מאוכלוסיות זרות, ובמיוחד היה זה נכון לגבי היהודים שלאחר הקמת מדינת ישראל נתפסו כבעלי זהות לאומית משל עצמם וכ"לא-שייכים". כמו כן, האימאם היה מודע לכך שיראל מעוניינת ביהודי תימן, בשל פניותיהם של ויטלס, בנטוויץ' וקובוביצקי. גם רישום הרכוש היהודי שאירע בשנת 1949 הבטיח שליטה ופיקוח על הוצאת הרכוש, ובעיקר – הבטיח כי חלק גדול ממנו יגיע לידי האימאם עצמו. לאחר פרסום מבצע הפינוי הועלו שמועות כי האימאם שוחד ע"י היהודים,¹⁶¹ אך אין בדינו מקורות לכך.

התכנית ליציאת יהודי תימן

הידיעה על נכונות הבריטים להוצאת היהודים מתימן נשלחה לישראל, ובעקבותיה מיהרה מחלקת העלייה לנצל את השעה. היא שלחה לעדן שליח, ד"ר יעקב ויינשטיין, שהיה אחד האנשים הנאמנים על ראש מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, יצחק רפאל. ויינשטיין שהה בעיר ב-12.05.1949, וקיים שיחות עם נציגי הסוכנות, ראשי הקהילה היהודית, נציגי הגיוינט, הבריטים והסולטאנים שבפרוטקטורט. משיחותיו של ויינשטיין הוא למד על רצינותם של הבריטים, על נכונותם להרוות לסולטאנים שתחת השפעתם לסייע ולאפשר את מעבר היהודים, אך גם על סירובם המוחלט לאפשר כניסת יהודים לשכונה היהודית בעדן.¹⁶² הבריטים חששו שתנועת היהודים בשכונה שהספיקה להתמלא בינתיים בתושבים ערבים, תגרום למהומות. הם תבעו את הקמתו של מחנה חדש בלב המדבר, שבו ישהו העולים לא יותר משבועיים ימים. בשלב

Parfitt, The Road to Redemption, p. 204, p. 257. 160

161 כך מציינת מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 117

162 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 120

זה לא היה לצד הישראלי ידיעות ברורות על הסכמת האימאם ליציאת היהודים, מעבר לשמועות. הבריטים הניחו שבמשך שנה יגיעו לעדן עשרת אלפים מתוך 35 אלף יהודי תימן.¹⁶³ הנחת העבודה הייתה שמדובר במספרים קטנים יחסית, כ-700 איש מדי חודש, כלומר לא הרבה מעבר לכמות המסתננים שבחודשיים שלפני גיבוש התכנית.

עם חזרתו לישראל הגיש ויינשטיין תכנית ליציאת היהודים, אותה הגדיר בכותרת: "תכנית הבריחה". תכנית זו הייתה התשתית למבצע על כנפי נשרים, ומכאן חשיבותה. חשיבות נוספת היא שסעיפי התכנית לא נשמרו במהלך הביצוע, ושינויים שחלו בהמשך הביצוע הייתה השפעה מכרעת על יציאת היהודים. סעיפיה המרכזיים של התכנית היו כדלהלן: כניסת יהודים למחנה תתאפשר רק לאחר הקמתו, ולא יהיו בו יותר מ-1,000 בו זמנית; מספר העולים שיגיעו יהיה כעשרת אלפים בשנה; הסולטאנים יאפשרו את כניסת היהודים ומעברם לעדן, וכן יאפשרו הקמת שלושה מרכזים לכינוס יהודים, שבעזרתם יהיה ניתן לווסת את היקף הכניסה לעדן.¹⁶⁴ יהודי תימן יצאו מתימן לכיוון עדן בשלושה נתיבי תנועה, לשלוש נקודות ריכוז:

1. הנתיב המזרחי יעבור מצנעא ודעא לבייחאן, ומשם לעדן בטיסה שתארך 75 דקות.
 2. הנתיב המרכזי יעבור מבידה דרך אעודאלי אל מוקיירס, ומשם יוטסו רוב העולים לעדן בטיסה שאורכה 45 דקות, והיתר יועברו במשאיות.
 3. הנתיב המערבי יעבור מדאלע, ומשם במכוניות לעדן דרך לחג'. נתיב זה היה הדרך העיקרית שהוביל מצנעא לתעז ומשם לעדן, כך שהיה ברור שבו יגיעו רוב העולים.
- בנקודות הריכוז יימצאו שליחים שירכזו את האנשים ויסדירו את מעברם לעדן ומשם לארץ, והטיסות יבוצעו בעזרת חברת התעופה הבריטית BAO. הטיסה תתואם באמצעות משדר שיספק הצבא העדני. חלק קטן מיהודי הפרוטקטורט יועברו בראשית המבצע, ע"מ שבתיהם ישמשו את היהודים העוברים בפרוטקטורט.¹⁶⁵

¹⁶³ יש לציין כי בהנחות העבודה של מחלקת העלייה של הסוכנות ושל הגוינט, נאמדו יהודי תימן ב-40,000.
¹⁶⁴ ויינשטיין, י': **דין וחשבון על הביקור בעדן מ-12.05.1949 עד 17.05.1949**, 19.05.1949, עמ' 2, הארכיון הציוני המרכזי, S6/5039.

¹⁶⁵ מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 121.

מורכבותו של המבצע חייב יציאה הדרגתית ומסודרת, שהייתה שונה מאוד מהיציאה המבולגנת וההמונית שאפיינה את העליות מתימן לפני קום המדינה. לכך, ויינשטיין הדגיש כי "יהיה צורך לשלוח שליחים לתימן להודיע ליהודים לא לבוא בהמוניהם ולהסביר את התכנית. יהא גם צורך לדאוג שהרבנים ופרנסי הקהילות ישמרו על הסדר. הרחוקים ביותר מגבול הפרוטקטורט יבואו ראשונה".¹⁶⁶ בתמורה להסכמתם להתיר את המעבר בשטחיהם, יקבלו הסולטאנים סכום כסף על כל גולגולת שתעבור בשטחם. ויינשטיין חישב את הוצאות ההעברה כולל דמי הגולגולת, והגיע למסקנה שהם יגיעו לחמש לירות וחצי לנפש, בממוצע.

אף המחנה השני נקרא בשם הגאולה: 'גאולה-חאשד'. המחנה היה אמור להכיל בין 600 לאלף איש, לשהות קצרה ביותר. המחנה נוהל בידי הג'וינט, והכיל בעיקר אוהלים. בשל פירוקו של מחנה חאשד א', היה צורך בהקמת מחנה חדש לחלוטין, שיהיה מצויד היטב כך שיעמוד בפני החום העצום וסופות החול החזקות,¹⁶⁷ וגם "בכדי למנוע את פרשת התנאים האיומים ששררו במחנה חאשד".¹⁶⁸ ויינשטיין ציין כי יש צורך להקים צריפים בנויים היטב שיהוו בית חולים, מרפאה, מחסן וחדרי עובדים, וכן צריפי מגורים לאלף איש. בגלל התכנון המוקדם ובשל הסכמת הבריטים, הפעם לא יהיה צורך בסוכות ארעיות, כפי שאירע במחנה חאשד א'. ויינשטיין חישב כי עלות המחנה היא 7,500 לירות.¹⁶⁹ יהיה צורך להחזיק כל פליט במשך שלושה-ארבעה שבועות, "בכדי לפטמו וללמדו עקרונות אלמנטריים של היגיינה". ציטוט זה מראה לנו שוב את היחס הקולוניאלי-אוריינטליסטי לעולים, דבר שיורחב בפרק האחרון:¹⁷⁰ ויינשטיין היה בטוח כי התימנים הינם שבט מלוכלך, שאינו מעורה בעניינים פשוטים של היגיינה. בצד הטיפול הפיזי שרטט ויינשטיין את הקווים הראשוניים לתהליך התרבות של העולים מתימן, כחלק מהכנסתם אל החברה המודרנית המערבית.

ויינשטיין גם קבע את חלוקת העבודה בין הג'וינט ובין הסוכנות היהודית. התכנית עסקה בכל הפרטים מלבד פרט אחד שנשכח מלב – מעבר היהודים בתוך תימן עד הגבול. את הדרך היה על יהודי תימן לבצע בכוחות עצמם, ללא עזרה מארגונים יהודיים כלשהם. תכנית זו הייתה יוצאת דופן בהשוואה להתנהלות מבצעי יציאה המוניים כגון של יהדות בולגריה, הונגריה, רומניה ועוד. אין בתכנית כל התייחסות לנושא חיסול הנכסים, אם כי מובלעת בה הנחה שאלה ישמשו למימון

166 ויינשטיין, י': **תכנית הבריחה**, 20.05.1949, הארכיון הציוני המרכזי, S.86/48.

167 על אקלימה של עדן ראה לעיל, הערת שוליים מס' 39.

168 ויינשטיין, י': **תכנית הבריחה**, 20.05.1949, הארכיון הציוני המרכזי, S.86/48.

169 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 122.

170 ראה להלן, תת-פרק **קולוניאליזם אוריינטליסטי**, עמ' 98-101.

הוצאות הדרך בתוך תימן, כך מאיר-גליצנשטיין.¹⁷¹ בהמשך יתברר שבמהלך הדרך כילו היהודים את רוב רכושם על המעבר בתוך תימן. מאיר-גליצנשטיין¹⁷² מעלה מכאן שכבר בהנחות היסוד של התכנית לא נעשה חסד עם יהודי תימן: לא ניתנה הדעת לשאלת מימון המעבר בתוך תימן, אף על פי שהיה ידוע כי רבים מיהודי תימן עניים ויתקשו לעמוד בהוצאות הדרך. כמו כן לא הייתה התייחסות לקשיי המעבר הפיזיים בתוך תימן: כלי רכב ממונעים היו זמינים אך ורק מצנעא ודרומה, וגם אז הם עלו כסף רב לנסיעה. עד צנעא היו היהודים אמורים לעשות את הדרך ברגל או על גב חמורים. האוכלוסייה היהודית בתימן כללה גם זקנים, נשים, ילדים, תינוקות וחולים, ואולם אין בתכנית התייחסות למגבלותיהם. מאיר-גליצנשטיין משערת כי אולי הניח ויינשטיין כי תתבצע אוטו סלקציה בקרב יהודי תימן עצמם, ויעלו רק אנשים בריאים וצעירים. הנחה זו תמוהה ביותר, כיוון שיהדות תימן הייתה מושתתת על מודל המשפחה המורחבת, בדומה ל"חמולה" הערבית.

יש לציין כי בעת שהותו של ויינשטיין בעדן סירב הגוינט להשתתף במו"מ באופן אקטיבי, כיוון שויטלס עדיין קיווה להצליח בביצוע התכנית האלטרנטיבית שהגה,¹⁷³ וסירב לבחון כל אפשרות של הקמת מחנה חדש עבור עולי תימן, בשל בעיית התקציב.¹⁷⁴ במקום זאת הציע סיימון, מי שמונה ע"י הגוינט להוות "משקיף" בלבד בשיבות, לשכן את הפליטים בבתים הריקים שבקרייטר – השכונה היהודית בעדן, ולהעבירם ארצה בתוך חודש ימים. תכנית זו הייתה זולה, פשוטה ומיידית, והייתה אמורה לחסוך הקמתו של מחנה חדש, אולם כאמור לעיל הבריטים סירבו לכל מעבר של יהודים בתוך העיר עדן עצמה.

סטיות ראשונות ממסקנות ויינשטיין וויטלס

לאחר שפרטי התכנית כמעט והושלמו, נותר לגוינט ולסוכנות היהודית לסגור את הפינות האחרונות בה. מסוף מאי ועד אמצע יוני ניהלו שני הגופים משא ומתן בנושא. כמה נושאים עמדו על הפרק, וההחלטות היו כדלהלן:

ראשית, הסוכנות היהודית תוציא אשורות כניסה לכל יוצאי תימן. שנית, המחנה יהיה מחנה מעבר בלבד, אולם ייבנו בו מבני קבע שישמשו גם למגורי העולים ולא רק לעובדים, והעולים לא ישוכנו באוהלים ובמבנים ארעיים אלא באותם מבני קבע. התנאים ההיגייניים יהיו סבירים, והיציאה

171 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 122.

172 שם, עמ' 122-123.

173 ראה לעיל, הערת שוליים מס' 156.

174 דיווח של יצחק רפאל, פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית, 10.01.1949. הארכיון הציוני המרכזי.

תהיה יציאה מתמשכת לאורך תקופה ארוכה; שלישית, כל הפליטים יעברו בדיקות רפואיות, בתנאי שלא יהיו במחנה יותר משבועיים, ואלו שריפויים לוקח תקופה ממושכת יותר ישובו עם בני משפחותיהם באגף מיוחד במחנה שימומן על ידי הסוכנות היהודית. הסדר זה נועד לבעלי המחלות המידבקות ונאסר שישו בו למעלה מחמש מאות איש, ע"פ ההסדר עם הבריטים. מבחינה ביצועית הסדר זה היווה סתירה בין יסודות של עלייה סלקטיבית ומבוקרת לבין יסודות של עלייה בלתי-מוגבלת. רביעית, לאחר ויכוח קשה על מנהל המחנה בין הסוכנות היהודית שתמכה ברב שרייבוים ובין הג'וינט שתמך ביוסף סיימון,¹⁷⁵ נכנעה הסוכנות והסכימה שכל עוד אנשיה יהיו במחנה הם "יסתגלו למשטר הכללי במחנה", כלומר יכפיפו עצמם אצל נציג הג'וינט.¹⁷⁶

סוגייה נוספת נגעה לניהול המרכזים בפרוטקטורט. הג'וינט דרש שהם יהיו אנשי מנהל בריטים, תחת פיקוח של מקשר מטעם הג'וינט. הייתה זו סטייה מן התכנית המקורית שקבעה כי המנהלים יהיו שליחים ישראלים, אולם הג'וינט העדיף את הבריטים בשל היותם נציגי השלטון בעדן. משמעותה של החלטה זו הייתה שלא תהיה כל מעורבות והכוונה ישראלית בתוככי הפרוטקטורט. העולים התימנים יפגשו את הנציגים הישראלים רק בעדן.

יתר על כן, הפרויקט נוהל באופן ריכוזי מאוד בידי נציג הג'וינט, וכל סמכויות הניהול נמסרו לידי: הקשרים עם השלטונות הבריטיים, עם המְרָפָּזים הערביים והבריטים בנקודות המעבר שבפרוטקטורט, ועם חברת התעופה אלסקה; כמו כן הוא אחראי על ניהול הכספים. למעשה, אנשי מחלקת העלייה לא עסקו בדבר מלבד תפקידי מזכירות: רישום, טיפול בתוצאות בדיקות רפואיות, צילום תמונות פספורט, וכן מתן זריקות. הסוכנות היהודית ויתרה על כל סמכויותיה אל מול הג'וינט.¹⁷⁷ דבר זה עוגן בסעיף הראשון של ההסכם, הקובע כי "כל פעולת העלייה, [...] תיעשה על ידי הג'וינט ועל אחריותו". אולם, דבר נוסף שמשתמע מסעיף זה הוא שאחריותו של הג'וינט חלה רק מנקודות הריכוז שבפרוטקטורט. הדרך מבתי היהודים ברחבי תימן ועד לפרוטקטורט תיעשה על ידי היהודים עצמם, ללא כל אחריות ממסדית כלשהי. בהמשך, מהלך זה הביא לכך שיהודי תימן נושלו מרכושם שנמכר על מנת לשלם שוחד וכד', לכך שהגיעו לעדן תשושים וחולים,

175 משוויד לרפאל, 31.05.1949, ארכיון הג'וינט, ירושלים, מכל 100/2 תיק 52.14 מס' 5. מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 126.

176 זיכרון דברים מ-26.06.1949, סעיף י"ב, ארכיון הג'וינט, ירושלים, מכל 100/2 תיק 52.14.

177 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 134.

ולכך שלא היה ניתן לווסת את העלייה ע"מ שלא ייוצר מצב שבו במחנה חאשד שתוכנן להכיל 1000 עולים, ישוכנו 13,000 (כפי שקרה בהמשך).¹⁷⁸

כאמור, ההסכם גם הבטיח את עליונותו של יוסף סיימון על ניהול מבצע העלייה מתוקף היותו המנהל מטעם הג'וינט. הבחירה בסיימון מעוררת תהיות: בעת המאבק במחנה חאשד א' הוא נקרא לתווך בין העולים לפיינברג, אולם הוא לא טרח לקרוא לה את המכתב ששלחו עמו היהודים שוכני המחנה, דבר שהחריף את הסכסוך. ויטלס פסל לחלוטין את סיימון וכתב שאינו מתאים לנהל מחנה פליטים. ויטלס פנה אל איש הג'וינט מבריטניה, סטנלי אברמוביץ', אולם בסופו של דבר נבחר סיימון לניהול המחנה בצורה ריכוזית ביותר, כאמור.¹⁷⁹

ביקורת הרב שרייבוים על התכנית

בתקופת התיאום בין הסוכנות היהודית לג'וינט שהה הרב יעקב שרייבוים בעדן, כנציג מחלקת העלייה. שרייבוים ניתח את תכנית היציאה מתימן והצביע על כמה מכשולים וליקויים בתכנית, שבהמשך יהיו משמעותיים ביותר. שרייבוים פתח בכמה ליקויים יסודיים: התכנית איננה כוללת הסכם ברור עם שלטונות תימן, אין בה התייחסות להסדרת היקף היציאה ומועד היציאה, וגם אין אזכור לתכנית המקורית של שליחת שליחים לתימן לצורך ויסות העלייה. מארגני העלייה לא יוכלו להשפיע על המתרחש בתימן, ומבחינתם של יהודי תימן נראית התכנית כ"הרפתקה של כל יחיד ויחיד הבוחר לו את שעת הכושר לפי ראות עיניו, וברור שכל עוד איננו יכולים להגיע לידי הסכם גלוי עם שלטונות תימן בדבר יציאה מאורגנת ומתוכננת של היהודים, אין עלינו להתערב בנוגע ליציאתם משם הנעשית על דעת כל אחד ואחד ועל אחריותו הוא".¹⁸⁰

שרייבוים ציין גם את השינוי בניהול התקציבי: תכניות ההטסה ממקומות הריכוז שבפרוטקטורט ירדו מהפרק, ובכל מקום דובר על הסעת היהודים במכוניות. בכך, שונתה שיטת התשלום מתשלום גלובלי לתשלום של נפש ונפש, ובאופן מעשי היו אלו יהודי תימן שנאלצו לשלם על ההסעה לעדן ולא הג'וינט. בנוסף, ההסכם עם חברת התעופה אלסקה, שהייתה אמורה לבצע את

¹⁷⁸ ראה להלן, עמ' 47.

¹⁷⁹ מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 128.

¹⁸⁰ משרייבוים למחלקת העלייה, 07.06.1949. הארכיון הציוני המרכזי, S6/7328.

הטיסות מעדן לתל-אביב, היה גמיש ביותר, ומספר המטוסים והטיסות "יותאם למספר העולים לפי התפתחות כניסתם למחנה במספרים גדולים או קטנים", כך נאמר.¹⁸¹

ביצוע התכנית: הסיוט הקטסטרופלי

בחודש יוני 1949 החלו להגיע למחנה העולים הראשונים מתימן,¹⁸² ותוך שבועות אחדים החלו להגיע השיירות הגדולות והמאורגנות. שרייבויס היה הראשון בצוות הישראלי שהבין כי ההנחה הראשונית של עשרת אלפים עולים בשנה היא לא מציאותית. וכך כתב: "מידעות שהגיעו מתברר שמספר רב של יהודים מוכנים במקלם ותרמילם לעלות מיד עם היפתח המחנה".¹⁸³ בעקבותיו גם ויינשטיין הבין זאת, בכתבו: "ייתכן [...] [ש]יבואו בהתחלה אנשים במספרים יותר גדולים ויהיה צורך לעשות פעולה נגד זרם גדול".¹⁸⁴

תכנית היציאה התעכבה בשל דרישת מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית לבצע בדיקות רפואיות ולהשאיר במחנה חולים במחלות מידבקות, כאמור לעיל. הסוכנות היהודית דרשה להשאיר את החולים במחלות מידבקות ועמם את בני משפחותיהם למשך שבוע נוסף מעבר לשבועיים המקסימליים של כל עולה. הגיוינט לא הסכים לממן את אחזקתם של העולים במחנה למשך שבוע נוסף, אולם בישיבת הסוכנות מהחמישי ביוני 1949 הוכיח רפאל כי "לא יתכן שנביא אנשים חולים לארץ, שכאן הטיפול יעלה לנו פי חמישה או שישה מהטיפול בעדן".¹⁸⁵ הגיוינט תבע להעלות את הבאים מיד ולא הסכים לשאת בהוצאות נוספות כטיפול בעולים ואחזקתם. צוין בישיבה כי בינתיים הסוכנות היהודית היא המממנת את שהות העולים מעבר לשבועיים המקסימאליים. יעקב זרובבל, ראש המחלקה ליהודי ארצות המזרח התיכון, התמרמר: "אנו מתנהגים עם הגיוינט בצורה משונה: הגיוינט אוסף כסף כדי לטפל ביהודים הזקוקים לעזרה [...] אבל תמיד הוא כאילו דורש מאיתנו משהו, ואנו נאלצים להסכים [...] אם אנו מסכימים לשלם להונגריה סכומים עצומים כדי להוציא יהודים משם, אין שום הגיון לסרב להוציא כסף על הבראת חולים מתימן".¹⁸⁶

מניע נוסף של הסוכנות היהודית שלא להביא את העולים ארצה הוא ההסבר הפשוט: התפשטות מחלות במדינה החדשה שנולדה. נראה שהממשלה בישראל חששה מדעת הקהל בארץ. אולם,

181 משרייבויס לווינשטיין, 28.06.1949. הארכיון הציוני המרכזי S6/5039.

182 פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות מיום 05.06.1949. הארכיון הציוני המרכזי, S100/58.

183 29.05.1949, הארכיון הציוני המרכזי, S6/7328.

184 מווינשטיין לשרייבויס, 31.05.1949, הארכיון הציוני המרכזי, S6/7313.

185 פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות היהודים, 05.06.1949, הארכיון הציוני המרכזי.

186 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 147.

הגיוינט סירב לתביעות הסוכנות בשל שיקולים מבצעיים: הוא לקח על עצמו את מבצע ההעלאה של היהודים ורצה לעמוד בהתחייבויותיו לבריטים ולא ליצור "צוואר-בקבוק" במחנה שימנע את הפינוי בזמן.

אדהכי והכי, בראשית חודש יוני החלו יהודים להתדפק על דלתות עדן במטרה להתיישב בה בדרך ארצה. "קיבלנו ידיעה כי קבוצות נוספות הן בדרך [...] השלטונות נוקטים אמצעים דרמטיים נגדם ומטילים אשמה עלינו שעדיין לא פתחנו את המחנה", כך שרייבוים בדיווח למחלקת העלייה¹⁸⁷ בנטוויץ'¹⁸⁸ דיווח לוויטלס על ידיעה שהעביר לו משרד המושבות הבריטי לפיה "כמה אלפים כמה בדרך מתימן לכיוון הפרוטקטורט". ובינתיים המתינו בגבול כבר למעלה מתשע מאות איש ואשה.¹⁸⁹ ויטלס פנה לקרן הבריטית המרכזית (Central British Fund) וביקש ממנה לממן את מחנה המעבר בעדן, כשהוא מעריך מחדש את כמות היהודים: "ייתכן שיהיו חמש עד עשרים אלף פליטים במשך שני או שלושת החודשים הבאים".¹⁹⁰ הידיעות על הנהירה הלכו והתעבו במהלך יולי, ובשמיני לחודש דיווח ויינשטיין לרפאל: "[...] כמעט בטוח שברגע שהמחנה יפתח והידיעה הזאת תגיע לתימן – הרי היהודים שם יתחילו לנהור בהמונים. היהודים הללו לא יצייתו לשום הוראות לחכות חודשים עד שיגיע תורם".¹⁹¹ העובדה כי הנהירה הפתיעה את מארגני העלייה, מפתיעה כיוון שהיה להם להסיק זאת מהעליות הקודמות.¹⁹²

מכל מקום, למידע שהגיע ממקורות שונים ומהימנים הייתה משמעות אחת: אלפי יהודים נוהרים מרחבי תימן לעדן, ותוך זמן קצר יגיעו אל גבולות הפרוטקטורט. ייתכן שיהיו 5,000 בחודש וייתכן שיהיו 10,000, אך בכל מקרה היה צריך להיערך להגעתם של לפחות אלפים בודדים במשך תקופה קצרה מאוד.¹⁹³

בשל כך, היה צורך לחתום את ההסכם הסופי עם חברת אלסקה לגבי נושא הרכבת האווירית. הבריטים דרשו התחייבות לפינוי של עשרים אלף איש בתוך חודשיים, תוך כדי הקפדה על כך שבמחנה שבעדן לא יתרכזו מעבר לאלף איש. מטוס סקיימסטר (SkyMaster) של אלסקה הכיל

187 משרייבוים לווינשטיין, 09.06.1949. הארכיון הציוני המרכזי, S6/5039.

188 From Bentwich to Viteles, 15.06.1949. ארכיון הגיוינט, ירושלים, מכל 100/2 תיק 52.14.

189 שם

190 From Viteles to M. Stephany, The British Fund, (Central British Fund), 19.06.1949. ארכיון הגיוינט, ירושלים, מכל 100/2 תיק 52.14.

191 לרפאל מווינשטיין, 4.7.1949. הארכיון הציוני המרכזי S6\5039.

192 על הדפוס החוזר של נהירה המונית לעדן, ראה לעיל עמ' 19.

193 מברקים שהגיעו לישראל מסיימון מתוך: ברר, שלמה (1956): **על כנפי נשרים: סיפור מבצע מרבד הקסמים**. תל-אביב: מסדה. עמ' 131.

125 איש, כך שנדרשו שמונים טיסות בחודש. ויטלס פנה ליוסף שווארץ, נציג הגיוינט בפריז, וביקש ממנו אישור למספר כזה של טיסות. שווארץ התנגד כל עוד ההסכמים הרפואיים עם הסוכנות קיימים. הוא טען כי במצב נוכחי זה של בדיקות רפואיות אשר אינן קבועות במספרן, אין אפשרות לקחת באחריות הגיוינט העברה של מספרים קבועים של אנשים בתוך פרקי זמן קבועים.¹⁹⁴

אם כן, כפי שהוזכר, הבעיה העיקרית שגרמה לעיכוב בניית המחנה ופתיחתו הייתה ההסדרים הרפואיים. אט אט החלה מחלקת העלייה להגמיש את התנאים: ב-11 ליולי הסכימה המחלקה לאפשר למשפחות העולים לעלות, וכן הוסכם כי רק חיסון אחד מתוך שניים נגד מחלת הטיפוס יינתן בעדן, והשני בישראל.¹⁹⁵ התברר כי הגמשה זו אינה מספיקה, כיוון שארבעים אחוזים מיהודי תימן לקו במחלות עיניים בשל המעבר באזורי חולות ומסופות החול בעדן, והיה חשש ממשי כי המחנה יתמלא. היו ימים שבהם לא נמצאו די אנשים בריאים להעלותם לארץ.¹⁹⁶ בתום דיונים בין יצחק רפאל לאנשי הגיוינט בפריז, הוחלט כי הסוכנות תקים בעתלית מחנה מבודד לתועלת התימנים שבו הם ייבדקו ויטופלו. משמעותן של החלטות אלו הייתה שהבדיקות הרפואיות יתקיימו כמעט כולן בארץ, מלבד בדיקה ראשונית וחיסון אחד. בשלישי לאוגוסט הגיעו לעדן הנחיות ברורות לבטל את ביצוע הדרישות הרפואיות הרגילות. בעקבות זאת נסגר ההסכם עם חברת אלסקה.

מעניין לציין שבניגוד לתכנית המקורית לא נשלחו שליחים לתימן. היו אמורים לצאת לתימן ארבעה שליחים. לא ממש ברור מה קרה לשליחים בזמן הזה, שהרי לא נמצאת עדות מתוך תימן לגבי הגעתם.¹⁹⁷ מאיר-גליצנשטיין מציינת כי גם מכתבים לתימן, צעד פשוט ובסיסי לעצירת הזרם הגדול של העלייה, לא נשלחו. היא מעלה סיבות שונות, ולבסוף קושרת את אי-הגעתם של השליחים עם אי-השליחה של המכתבים וטוענת כי בשלב זה היה למדינת ישראל עניין מיוחד בעולי תימן. בישראל ראו בעליית תימן חלון הזדמנויות שספק אם ישוב על עצמו, ומתי ייסגר. לראשונה מדינה ערבית מוכנה לשחרר את תושביה היהודים, ואפילו אינה מתנה זאת בשיבה של הפליטים הפלסטינים. גם הבריטים שהיו עד כה אויביה המרים של העלייה לישראל היו מוכנים לשתף פעולה. בנוסף היה ברור שהמצב נזיל: בכל רגע היה ניתן לצפות ללחץ של הליגה הערבית או

194 מברק מהגיוינט בפריז לגיוינט בתל-אביב, 23.06.1949. ארכיון הגיוינט, ירושלים, מכל 100/2 תיק 52.14.

195 From Viteles to Aden, 11.7.1949. ארכיון הגיוינט, ירושלים, מכל 100/2 תיק 52.14.

196 From Simon to Viteles, ארכיון הגיוינט, ירושלים, מכל 100/2 תיק 52.14.

197 להרחבה בנושא גורל השליחים ר': מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 148-154.

גורמים פלסטיניים שיגרום לסגירת שערי תימן. ניתן ללמוד על כך מההגמשה חסרת הדופן של ממשלת ישראל ביחס לבדיקות הרפואיות, שבוטלו כמעט לחלוטין. מהלך זה היה חסר תקדים במדיניות העלייה ההמונית. אולם, נראה כי בשלב זה למרות שהייתה הסכמה על כך שעומדים להגיע פי כמה וכמה עולים מאשר התכנון המקורי, לא היה אפשר להתכונן לכך ולכך ביצוע התכנית התנהל באופן קטסטרופלי, כאילו לא הוסקה שום מסקנה מן העליות שקדמו לקום המדינה.

נוהל היציאה מתימן היה קשה ומפרך: מעשרות ריכוזים יהודיים ברחבי תימן, עשו היהודים את המסע הארוך לעדן ברגל ועל חמורים. ההליכה המייגעת, פגיעות שודדי הדרכים, נחת זרועם של שליטים וראשי שבטים צמאי כסף וחמסנים, והתנכלויות מצד האוכלוסייה העוינת – כל אלה רוששו את היהודים והתישו את כוחם.¹⁹⁸ רק כשהגיעו העולים לתחום העיר לחג', בקרבת עדן, החלו אנשי הגיוינט לעזור להם בהסעתם למחנה.

בעשירי ליולי דיווח יוסף צדוק, שליח מחלקת העלייה שהיה בעדן, כי המצב במחנה חאשד ב' אינו מאפשר קליטת המוני בני אדם. הבניינים הרוסים בחלקם, התיקונים נעשים באיטיות מרובה, ואין מספיק מזון. גם הרופא, שלא הייתה לו כל שפה משותפת עם התימנים עובד לא ומגלה יחס אנטיפתי כלפי התימנים.¹⁹⁹ ובינתיים, המשיכו הפליטים היהודים להגיע מתימן ובלית ברירה שוכנו במחנה ההרוס למחצה. צדוק דיווח על ביתנים גדולים שבורי-חלונות ובהם מצטופפות משפחות רבות, חולים ובריאים זה לצד זה, כאשר לכל אדם יש מקום בהתאם לאורך ורוחב גופו. גם הציוד היה לקוי: המחצלות היו דקות ומלוכלכות, כריות ושמיכות לא היו בנמצא, בתי השימוש לא היו תקינים והאינסטלציה לא הייתה מסודרת.²⁰⁰ מבחינה זו, ההחלטה להגדיל את קיבולת המחנה ל-2,000, כפי שהוחלט בין רפאל לגיוינט בפריז בעת שבמחנה כבר היו כמעט אלף איש ומאות נוספות בדרכם אליו,²⁰¹ לא הייתה משמעותית כיוון שהמחנה לא היה מוכן להכיל אפילו אלף אנשים, כמתוכנן. גם אספקת המים היוותה בעיה, ומים זרמו למחנה רק בשעות מועטות ביום. כבר בתחילת יולי פרצה שביתת רעב במחנה על כמות המזון ואיכותו.²⁰²

198 הכהן, העלייה הגדולה, עמ' 58

199 מזלמנוביץ לשווארץ, פריז, 17.07.1949. ארכיון הגיוינט, ירושלים, מכל 100/2 תיק 52.14.

200 מצדוק לווינשטיין, מחלקת העלייה, 17.07.1949. הארכיון הציוני המרכזי S6/5072.

201 From the Jointfund Paris to the JointFund Jerusalem 201, 21.07.1949, ארכיון הגיוינט, ירושלים, מכל 100/2 תיק 52.14.

202 מצדוק, 09.06.1949. הארכיון הציוני המרכזי, S20/399.

עד מהרה התברר גם הטסת העולים כרוכה בבעיות רבות. אלסקה, החברה האמריקאית, ניהלה את הטיסות דה פקטו בכפוף לאל על, חברת התעופה הלאומית של ישראל. אל על לא יכלה לבצע את הטיסות בעצמה כיוון שהיא הייתה חברה ישראלית ותימן הייתה מדינה מוסלמית והדבר היה יכול לגרום ללחץ פנים-ערבי ולביטול המבצע. במהלך יוני פנתה אלסקה אל השלטונות הבריטיים וביקשה לקבל רשיונות לנחיתה ותדלוק. הבריטים התנגדו כיוון שהם רצו שאת הטיסות תבצע חברת BOAC (British Ocean Airways Coropration), החברה הבריטית, שהייתה אמורה לבצע את טיסות הפנים בין הפרוטקטורט לעדן. בסופו של דבר העניקו הבריטים לאלסקה את זכויות הנחיתה בעדן, אך לא את זכויות התדלוק. לכך הוקמה תחנת תדלוק בחוף אסמרה, אריתריאה, הממוקם כחמש מאות מייל מעדן.²⁰³

באותו זמן כבר ידעו בעדן על כמות האנשים הצפויה להגיע לאלפים בחודש, וכאמור לעיל הבריטים תבעו פינוי של עשרים אלף עולים בתוך חודשיים. אלסקה דרשה עירבון למספר זה של אנשים, ואולם ע"פ שנציגי הגיוינט קבעו כי "עירבון ל-20,000 אנשים [...] אינו בר ביצוע"²⁰⁴ ההסכם נחתם והבריטים אישרו את פתיחת המבצע. סוכם כי מבצע ההטסה לא יתנהל ע"פ נוסעים אלא ע"פ מספר של טיסות ש"יותאם למספר העולים לפי התפתחות כניסתם למחנה במספרים גדולים או קטנים", כפי שתוכנן לפני כן.²⁰⁵ הטיסה הראשונה יצאה בעשרים ושמונה ליוני, והביאה לישראל 108 נפש. במהלך יולי יצאו 7-8 טיסות ובהם 625 נפש.²⁰⁶ אולם, אלסקה התקשתה לעמוד בהתחייבויותיה ובשבוע הראשון של אוגוסט לא התקיימה ולו טיסה אחת. בעיה נוספת הייתה התנגדותה של מחלקת המדינה של ארצות הברית לכך שחברת תעופה אמריקאית תסיע את יהודי תימן לישראל. אלסקה נאלצה לעבור ארגון מחדש שממנו נולדה חברה חדשה: Near East Air Transport (להלן: ניר איסט). הסדרת רישום החברה ארך זמן מה והטיסות לעדן התעכבו.²⁰⁷

203 שכטמן, יוסף: *שיבתם של יהודי תימן למולדתם*. בתוך: טובי, יוסף (1984): *יהודי תימן בעת החדשה*. ירושלים: מרכז זלמן שז"ר להעמקת התודעה ההיסטורית היהודית. עמ' 221.

204 Memorandum of telephone conversation between Mr. Beckelman, Paris, and Dr. Schwartz 24.06.1949. The JDC Archive, NY, AR45/54-002.

205 ראה לעיל, עמ' 42. שרייבויס מתח על כך ביקורת, שהתבררה כמוצדקת. ראה להלן בהמשך הפרק.

206 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 156.

207 Stock, Ernest: *Immigration and Foreign Policy: Five First Years*. in: Simon, Reeva S. (Ed.) (1990): *The Middle East and the North Africa: essays in honor of J.C. Hurewitz*. New York: Colombia University Press. p. 150

המצב במחנה

בחודש ספטמבר היו במחנה למעלה מ-13,000 עולים, כאשר המחנה תוכנן להכיל 1,000. המצב במחנה היה קשה ביותר והתמותה בקרב העולים התשושים הייתה גבוהה. ד"ר אברהם שטרנברג, שהיה מחברי המשלחת הרפואית שהגיעה למחנה, מתאר:²⁰⁸

"שדה רחב היה מכוסה כולו המוני אדם השוכבים בצפיפות זה ליד זה על החול המדברי. ובתוך ים האדם הזה בלטו נקודות רבות, בהירות לבנות. כשהתקרבו ראינו דרגשים נמוכים ועליהם מתים בתכריכים שלא הספיקו להביאם לקבר ישראל".

לעתים קרובות נעצרו שיירות בדרכן, לכודות על גבול הפרוטקטורט-עדן, בשל התנגדות השלטונות הבריטים לכניסתם למחנה. בפעמים אלו, נשקפה סכנה לחייהם של אלפי הפליטים שנותרו ללא מזון, בהם נשים, תינוקות וקשישים, חולים ותשושים.²⁰⁹ על אף זאת הוסיפו יהודי תימן לעשות דרכם לעדן, במגמת עלייה לארץ. יש לציין כי בחודשים ספטמבר-אוקטובר הצליחו ראשי הג'וינט להעלות רוב מוחלט של העולים ולהתמודד מול כמויות העולים המוקצנות: במהלך ספטמבר הועלו ארצה 8,810²¹⁰ פליטים, ובאוקטובר – מספר שיא של 11,445.²¹¹ כך שבסוף כל חודש נותרו במחנה כשלושת אלפים וחמש מאות עולים בלבד, מספר שחרג "רק" ב-1,500 עולים מיכולת התכולה של המחנה.²¹² בשלב זה היה תכנון להעלות את יהודי תימן במכסות של כ-3,000 לשבוע, אולם בישראל שרר אז חורף גשום וקר במיוחד והתנאים במחנה בחאשד היו טובים יותר. הלכך, נמשך המבצע עד ספטמבר 1950 במקום להסתיים בדצמבר 1949.

המצב במחנה היה קשה מאוד. ב-28 באוגוסט 1949 שלחו נציגי הפליטים בעדן לג'וינט:

"[...] הפליטים המגיעים סובלים נורא מאוד. זרוקים בתוך העפר, חם ורוח ושמם מרחפים על ראש. המחנה הוא בן אלף נפש ועכשיו הוא בן חמשת אלפים נפש. פליטים זורמים תמיד בלי כל סדר. לא ידוע מה יהיה בסופם. [...] סבלם מכאיב מאוד. טיפת דם אחרונה נגמרת בחאשד. נא הצילו, הצילו."²¹³

208 שטרנברג, אברהם ודפנא, אביטל (תשל"ג): **בהיקלט עם**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד. עמ' 82

209 הכהן, העלייה הגדולה, עמ' 59.

210 מאונגר למחלקת העלייה, 12.09.1949. הארכיון הציוני המרכזי, S6/5072

211 To Passman and others, 20.11.1949, ארכיון הג'וינט, ירושלים, מכל 52.14 מס' 10.

212 יש לזכור כי הוחלט להגדיל את קיבולת המחנה ל-2,000 פליטים. ר' לעיל, עמ' 45.

213 מאגודת שוחרי גאולה אל הג'וינט בתל אביב, 28.08.1949, ארכיון הג'וינט, ירושלים, מכל 100/2 מס' 4.

גם אליעזר אונגר, שליח מחלקת העלייה, תיאר את המצב במחנה :

"מחוסר אוהלים וצריפים יושבי המחנה נמצאים רובם יומם ולילה ללא קורת צל לראשם. [...] הפליטים אחרי נדודים וטלטולים [...] מגיעים למחנה עייפים ורצוצים, קרועים ובלויים, [...] מזוהמים ומלוכלכים, רובם נגועים בכל מיני צרעת, בעיקר מחלות עיניים. בבואם מחטאים אותם בדי.די.טי, מחליפים את בגדיהם, אולם אין די מים לרחצם ולנקותם כדבעי. [...] אנשי המחנה עומדים שעות על שעות בתורים ארוכים תחת שמש לוהטת לקבל מנת היום".²¹⁴

אם כן, נראה שמחלקת העלייה בארץ ידעה על המצב הקשה במחנה בעדן. ואולם, בתחילת התכנית המחנה נתפס כשלב צדדי ושולי בתכנית שאין להתעסק בו יותר מדי. אנשי מחלקת העלייה סירבו להתחיל לטפל בפליטים שהצטופפו במחנה. יוסף צדוק, שליח מחלקת העלייה האשים אותם בתום המבצע באדישות לגורל העולים. צדוק אף טען כי גם מעובדי מחלקת העלייה עצמה הסתפקו ברישום בלבד מחשש להידבקות במחלות.²¹⁵

כבר ביוני 1949 התברר כי מצב העולים שעלו במבצע לקוי. כארבעים אחוז מהם לקו במחלות עיניים,²¹⁶ ובביקור שערך ויינשטיין במחנה עתלית באמצע יולי הוא מצא כי כ-61% מהם חולים בטרומה.²¹⁷ הטיפול שניתן במחנה בעדן היה שטחי ביותר, והרופא ד"ר לאנגה לא התמחה במחלות עיניים וכרע תחת עומס העבודה. לאנגה עצמו דיווח כי הטיפול אינו יעיל.²¹⁸

יחסו של בן-גוריון לתימנים

לויטן²¹⁹ מגדיר את יחסו של בן-גוריון ליהודי תימן כ"מורכב". בנובמבר 1950, לאחר שכ-96% מעולי 'על כנפי נשרים' כבר הגיעו ארצה, כתב בן-גוריון²²⁰ על התימנים בהערכה כי "שבט זה [...] הוא נוח לקליטה [...] הוא אוהב עבודה, אינו להוט אחר העיר, [ו] יש לו [...] אחיזה בשפה העברית

214 למחלקת העלייה מאת א' אונגר, 12.09.1949, התקבל ב-20 לחודש, הארכיון הציוני המרכזי, S6/5072.

215 צדוק, יוסף (תשט"ז): **בסערות תימן: מגילת מרבד הקסמים**. תל אביב: עם עובד. עמ' 31

216 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 164

217 מאת ויינשטיין לרפאל, 19.07.1949, הארכיון הציוני המרכזי, S6/5039

218 From Dr. Lange to manegment AJJDC, 20.07.1949. הארכיון הציוני המרכזי, S6/6726

219 לויטן, עליית יהודי תימן, עמ' 381

220 מכתב מבן-גוריון לרמטכ"ל דאז יגאל ידין, מיום 27.11.1950. מתוך: **אוסף של מסמכים ומכתבים נלווים ליומן בן-גוריון, המכון למורשת בן-גוריון, שדה בוקר**. לויטן [לויטן, עליית יהודי תימן, עמ' 381] מציין כי בן-גוריון כתב המכתב בעקבות ביקורו במעברת פוריה שבגליל, מעברה שאוכלסה ברובה בעולי תימן.

ובתורת ישראל. בדומה לאמירות כארבעים שנה קודם לכן, גם בן גוריון סייג דבריו בדברים בוטים הגובלים בהתנשאות:

"[שבט זה] הוא אולי הקשה ביותר. הוא רחוק מאתנו מרחק של אלפיים שנה, אם לא יותר. הוא נעדר המושגים היסודיים ביותר והראשוניים של ציוויליזציה [...] יחסו לילדים ולאשה הוא של איש פרימיטיווי [פרימיטיבי]. מצב בריאותו לקוי. כוחותיו הגופניים תשושים ואינו מבחין בצרכים ההיגייניים המינימאליים. הוא היה אלפי שנה שרוי באחת הגלויות האפלות ביותר".

גלי העלייה לאחר 'על כנפי נשרים'

מספר היהודים שנשארו בתימן אחרי 'על כנפי נשרים' נאמד בכמה אלפים.²²¹ סעדון²²² טוען כי קרוב לוודאי שהישארותם נבעה בעיקר מטעמים כלכליים, וכן כתוצאה מן התעמולה האנטי-ישראלית בתימן ומן הקושי בהגעה לעדן. מאוקטובר 1950 ועד לאפריל 1956 עלו עוד 1,793 יהודים ארצה, ונותרו ארבעה ריכוזים יהודיים בתימן: מְחֻיִת, בְּרֵאט, צַעְדָּה וחֶאשְׁד. בסוף שנות השמונים [1988-1989] החל גל עלייה של כ-3,000 יהודים, בעיקר מצפון תימן, במבצע זכונה "מבצע אסתר".²²³ הקושי העיקרי בגל עלייה זה היה הקושי בתקשורת עם ריכוזי היהודים בצפון תימן. בשנות התשעים עלו עוד כ-550 יהודים ארצה, ועוד כמות מסוימת של יהודים שעלו והצטרפו למוסדות חסידות סאטמאר האנטי-ציוני בארה"ב. מספר היהודים השוכנים היום בתימן אינו ברור.

221 סעדון, תימן, עמ' 122

222 שם, עמ' 122-123.

223 להרחבה ר' :טויל, חיים (תשס"ז): על כנפי נשרים : מבצע אסתר - פתיחת השערים לאחרוני יהודי תימן (1993-1989). ירושלים : גור אריה.

שיכון יהודי תימן בא"י

בחלק זה של העבודה ארצה להתמקד בקליטתם של העולים התימנים בארץ. בחלק ברצוני להראות את מאפייניה המיוחדים של העלייה מתימן לעומת העליות מאירופה, ואף לעומת העליות מארצות המזרח האחרות. שנית, ארצה לראות האם מנקודת המבט של העולים הייתה זו עלייה אשר הגשימה חלום בן אלפי שנים של העלייה לארץ הקודש, או שמא על העולים עברה חוויה של שבר חברתי, תרבותי ומשפחתי? אציג שני אירועים, שבהמשך העבודה יהוו את המפתח להבנת הגורמים להיווצרותה והתרחשותה של פרשת ילדי תימן.²²⁴

עם הגעת היהודים התימנים לארץ במבצע "על כנפי נשרים", הם הושמו במחנות אוהלים, בהם לא היו שירותים בסיסיים כגון: מים, שירותים ומטבחים. חלק מן העולים התגוררו במחנות במשך כשנה, אך רובם הועברו לאחר חודשים חודש וחודשיים.

עם הגיעם לישראל נקלטו עולי תימנים בעיקר במחנות ראש העין, בית ליד, עין שמר ועתלית.²²⁵ עולי תימן התגוררו במחנות העולים במשך התקופה הארוכה ביותר מבין כל שאר הגלויות – בממוצע בין שישה לשמונה חודשים וחלקם אפילו שנה. הסוכנות מנעה מהילדים התימנים חינוך דתי,²²⁶ הם לא הורשו לעבוד והיו תלויים באופן אבסולוטי בחסדי אחראי המחנה. בעקבות מחאות התימנים לסוגיה, הוקפו המחנות בגדרות תיל, ושומרים הוצבו על-מנת להגן על העולים מפני העולם החיצון. בכך הפכו עולי תימן לאסירים דה פקטו.²²⁷ לאחר השהות במחנות הועברו יוצאי תימן למושבים או למעברות.

מחנות העולים

הכהן²²⁸ מחלקת את תקופת המחנות לשלושה שלבים: התקופה הראשונה, מהקמת המדינה (מאי 1948) ועד לאוגוסט באותה שנה, תקופה שנחשבת לקלה ביותר, הן מבחינת העולים ששוכנו בה והן מבחינת קושי הממסד בשיכונם; התקופה השנייה, מספטמבר 1948 ועד למרץ 1949, אשר התאפיינה בגידול במספר העולים, בצפיפות ובמשך השהייה במחנות; ותקופה שלישית, מאפריל

224 ראה פרק השפעת היחס אל עולי תימן על היווצרותה והתרחשותה של פרשת ילדי תימן, עמ' 95-105.

225 לויטן, עליית יהודי תימן, עמ' 381.

226 ראה להלן, עמ' 58 והלאה.

227 אמיר, הפוליטיקה של הקרבנות, עמ' 73.

228 הכהן, העלייה הגדולה, עמ' 79.

1949 ועד לסוף השנה, בה הצפיפות במחנות הגיעה לרמה בלתי-נסבלת, והמצוקה הגיעה לידי משבר.

במהלך כל תקופה זו [הקמת המדינה-אוקטובר 1949] נוצר סבך של בעיות וסתירות פנימיות, אשר בתוכה נכלאו העולים בלא יכולת שחרור ממנה בכוחות עצמם. הכהן²²⁹ טוענת כי "מצב התלות ותחושת ההשפלה הסבו לעולים סבל ומשקעים קשים לא פחות מאשר התנאים הפיזיים הקשים". חרף זאת, אנשי הממסד עמדו חסרי אונים נוכח בעיה זו בשל הררי הבעיות שעמדו על שולחנם: טיפול בבעיות הניהול של המדינה אשר נולדה זה עתה; בעיות ביטחון מצד ערביי האזור [חלק גדול מן תקופת המחנות היה בזמן מלחמת העצמאות]; בעיות לגיטימציה בקרב האומות ברחבי העולם; וכן, קליטתם של כל כך הרבה עולים בבת אחת, כך שהתנאים במחנות, על כל בעיותיהן החמורות, לא עמדו בראש מעייניהם.

תקופה ראשונה: מאי-אוגוסט 1948

בתחילה הופנו העולים למחנות אשר השאירו אחריהם הבריטים בעוזבם את הארץ. בלחץ העלייה ובשל המחסור באמצעים, שופצו המחנות באופן דחוף בלבד, שאפשר חיים בתנאים מינימאליים. הצפיפות הייתה ברמה סבירה ורוב העולים לא שהו זמן ממושך במחנות – לרוב ימים אחדים – ונקלטו במהירות בצה"ל וביישובים הוותיקים.

גם בתחום התעסוקה, גורל גל עלייה זה היה טוב יותר מן הבאים אחריו: מאחר ורוב הגברים שירתו בצבא ועזרו במלחמת העצמאות, שרר מחסור בידיים עובדות במשק האזרחי, והנהלת היישוב העדיפה כי חסרי ההכשרה הצבאית יעבדו במישור האזרחי ולא במישור הצבאי, ולכך סופקה עבודה לעולים. כמו כן, רוב העולים בתקופה זו היו פליטי שואה בגיל העבודה,²³⁰ ולכן השיגו בקלות דירה ביישובים הוותיקים, אם בעזרת קרוביהם בארץ או בזכות עצמם. התחלופה המהירה הזו אפשרה קליטה מרובה של עולים רבים. אולם,

תקופה שנייה: ספטמבר 1948-מרץ 1949

דבר שהשתנה מאוד בתקופה השנייה היה גילאי העולים וכושרם לעבודה. בעוד שעד ספטמבר 1948 עלו בעיקר אנשים הכשירים לעבודה ויכלו להשתלב מיד במשק, מספטמבר ואילך עלו

229 הכהן, העלייה הגדולה, עמ' 79

230 דו"ח סטינוגראפי של מחלקת העלייה והקליטה לקונגרס הציוני ה-23 (תשי"א), ירושלים: הנהלת ההסתדרות הציונית העולמית, עמ' 269

אנשים מסוגים שונים, ובייחוד בחלקה השני של תקופה זו [ינואר-מרץ 1949]. מחלקת העלייה הלינה על כך:

"יום יום היו עוגנות אוניות בחיפה, שהעלו על החוף קהילות שלמות. הכל עלו: זקן וטף, בריא וחולה. הועלו לא רק הבריאים והמוכשרים לעבודה, אלא גם בתי החולים, [יושבני] בתי מושב-זקנים [בתי אבות], [יושבני] בתי חולי-נפש ורוח, הכל פורק והועלה לישראל [...]. הדרכים מחיפה למחנות העולים המו [...] נפתחו מחנות עולים נוספים, וצופפו עוד יותר את שוכני שאר המחנות".²³¹

סה"כ בכל התקופה נפתחו שישה עשר מחנות עולים, ומספר העובדים של מחלקת הקליטה בלבד, ללא עובדי שירותי הרפואה והתרבות, הגיע ל-1,560 איש.²³²

מספטמבר 1948 ועד לסוף 1948 הגיעו ארצה כ-70,000 נפש בארבעה חודשים – למעלה מ-500 עולים ביום, בממוצע. חרף זאת, שהיית העולים במחנות הייתה קצרה למדי: רוב העולים הופנו לשכונות ויישובים ערביים נטושים, על-פי החלטת הממשלה לאכלוס מהיר של מקומות אלו.

אולם, בשל הגידול הרב בממדי העלייה, הלך והתארך גם משך שהייתם במחנות: משהות של ימים אחדים בקיץ 1948, הפכה שהייה הממוצעת בסוף השנה לתקופה של שלושה עד ארבעה חודשים. העולים לא אהבו את שהייה במחנות, ושאפו להשתחרר ממנה כמה שיותר מהר: הן בשל הבעיה התרבותית, שנגעה לכלל העולים, והן בשל אסוציאציה מכאיבה למחנות הריכוז, שנגעה ליהודי אירופה.

מינואר עד מרץ 1949 הוסיף וגבר קצב העלייה. המחנות התמלאו, רמת הצפיפות עלתה, והיה צורך דחוף בהקמת מחנות עולים נוספים באופן אקטיבי ולא רק להשתמש באלו שנבנו קודם קום המדינה ובאלו שעזבו הבריטים. המחנות החדשים הוקמו בחופזה רבה ובחוסר תכנון משווע, בשל חוסר-היכולת לוויסות העלייה ולפיקוח עליה.

231 דו"ח סטינוגראפי של מחלקת העלייה והקליטה לקונגרס הציוני ה-23 (תשי"א), ירושלים: הנהלת ההסתדרות הציונית העולמית, עמ' 298-299.
232 הכהן, העלייה הגדולה, עמ' 82.

בשל פתיחת שערי מחנות המעצר בקפריסין בתאריך 18.01.1949, ששוכניהם היו מעפילים שנתפסו בידי הבריטים, הוצפה המדינה בכאלף עולים ביום. מחלקת הקליטה הלכה ובנתה מחנות חפוזים במהירות: אולם בתוך חודש התמלאו כולם ואפשרויות השיכון הלכו והצטמצמו.

בסה"כ, בתקופה הראשונה והשנייה גם יחד, [מאי 1948-מרץ 1949] עלו כ-190,000 אלף איש, מהם רק כרבע נשארו במחנות במרץ 1949.

תקופה שלישית: אפריל-אוקטובר 1949

במרץ 1949, ערב התקופה השלישית, היו בישראל 23 מחנות עולים. על אף הגידול הפרסטיסימאלי בכמות המחנות, לא הצליח הממסד להדביק קצב העולים. לכך, הוגברה הצפיפות במחנות הקיימים, ומספר המבנים הארעיים [הצריפים, האוהלים וכו'] הלך וגדל. גם תקופת השהות הממוצעת במחנות התארכה: מארבעה עד שישה שבועות במוצא בסוף 1948, הגיעה השהייה לכשנים עשר שבועות ויותר באפריל 1949.

מחלקת הקליטה הקימה חדרי אוכל גדולים על מנת לשמור על טריות המזון, ליעל את סדרי הגשת האוכל ולחסוך בעובדים. אולם, סידור זה לא היה לרוחם של יושבי המחנות: האוכל התעשייתי לא היה לטעמם, והדבר גרם להתפרצויות כעס ולמחאות; כמו כן, ההמוניות הגדולה ששררה באותם חדרי אוכל – הבאה לידי ביטוי בצורה מודגשת בעובדה היבשה כי המטבח במחנה העולים בפרדס חנה האכיל 25,000 פיות, שלוש ארוחות, דבר יום ביומו – לא ערבה גם היא להרגשתם של העולים, אשר העדיפו לאכול בתוך האוהל בחברת בני משפחתם.²³³

גם בשאר המחנות, בהם לא הוקמו חדרי אוכל, ילדי העולים אשר התחנכו בבתי הילדים אכלו בחדרי אוכל לצורך התערות הנוער עדה בעדה. אך אליה וקוץ בה: האוכל האחיד שהוגש באותם חדרי אוכל לא היה מתאים, מטבע הדברים, לתרבות האוכל אותה הכירו ילדי העולים מבית. צביה והב²³⁴ שהייתה ילדה כבת שש בזמן שהותה במחנות העולים, מתארת חדרי האוכל:

"אני לא אהבתי את האוכל. בבוקר הולכים לחדר האוכל [ו]היה חדר אוכל רק לילדים. ההורים היו באים, לוקחים (את) האוכל ואוכלים בבית. שמו שם ריבה אדומה, שמו זיתים, שמו כזה לחם שאני לא אהבתי. אז לא אכלתי. הייתי אומרת לסבתא שהזיתים זה

233 הכהן, העלייה הגדולה, עמ' 82

234 והב, ראיון אישי

גללים של הכבשים, והריבה זה דם – ואני לא יכולה לאכול דם! אחותי האמצעית לא אכלה בכלל. היא חלתה. הבטן שלה התנפחה. אבא שלי הלך לפרדס חנה, קנה קמח וקנה פרימוס ובאו ועשו לנו אוכל תימני כזה שאנחנו אהבנו".

בשל התרבות המבנים הארעיים במחנות²³⁵ כמובא לעיל הייתה תקופת החורף קשה במיוחד לדיירי המחנות:²³⁶ האוהלים הפרוצים והמבנים הרעועים גרמו לתחלואה גבוהה במיוחד בקרב העולים, וכמלח על פצע התווסף המחסור בצוותים רפואיים. תלונות העולים כלפי מוסדות הקליטה גברו והלכו, תוך התפרצויות כפעם בפעם, שהתבטאו בשביתות רעב והפגנות מול משרדי המוסדות.

הקמת מחנה 'שער העלייה'

בנסיון ליעול מערכת הקליטה והקלת המצב במחנות, הוצע למיין בין העולים הבריאים והעולים החולים והנכים. התוכנית תוארה בפי מתכנניה כבעלת יכולת לאפשר העלאת למעלה מ-4,000 עולים בכל מחזור [כיומיים-שלושה] ישר מן האוניה, כשהם עוברים רישום, בדיקות רפואיות ומיון במחנה: הבריאים יופנו למחנות, והחולים – לבתי החולים השונים.²³⁷

המחנה נחנך ב-14.03.1949, ומיד נשלחו אליו עולים היישר מן האוניה, ללא בירוקרטיה מיותרת ושהייה זמנית. היה זה בחודש השיא של העלייה – מרץ 1949 – בו הגיעו למעלה מאלף עולים ביום. ויסברגר מתאר זאת כאנדרלמוסיה מוחלטת: "עולים התרוצצו ממקום למקום, קיפצו מתור לתור, מוועדת המיון לשירות הרפואי, ומשם לקופת-החולים ולמחסן המטען".²³⁸

לכאורה הרעיון מאחורי התכנית היה הגיוני, או כפי שניסחה זאת הכהן: "העולים ישהו כאן יומיים שלושה, ייבדקו, ימוינו, ואחר כך נעבירם לשיכונים. אם הכל "ידפוק", נקבל מיד מחזור

235 עד שבתחילת התקופה התגוררו כ-24,000 מן העולים במחנות (כ-43%) באוהלים ובדונים, ועוד כ-32,000 עולים בכ-40 בניינים וב-1,056 צריפים. הכהן, העלייה הגדולה, עמ' 335

236 לכך יש להוסיף כי בשנת 1950 אירע אירוע השלג הנרחב ביותר בארץ ישראל מאז החלו בה המדידות המטאורולוגיות ב-1870, ואירוע שלג בסדר גודל כזה לא חזר מאז. במהלך האירוע ירד שלג ברוב חלקי הארץ, כולל מישור החוף והנגב. תנאי מזג האוויר הקשים ונזקיהם הכבדים במיוחד על רבבות עולים חדשים שהגיעו באותה עת במסגרת העלייה ההמונית ושוכנו במעברות ומחנות אוהלים. [שלג בכל חלקי הארץ עד דרומה מבאר-שבע, חרות, 7 בפברואר 1950].

237 למטרה זו נבחר מחנה צבא בריטי לשעבר, מדרום לחיפה, שנבנה בתקופת מלחמת העולם השנייה, ובו היה אפשר לאכלס כ-4,000 עולים בתנאי צפיפות. אנשי מחלקת הקליטה הכינו אוהלים למקרה של מחסור במקומות דיור.

238 ויסברגר, יהודה (תשמ"ו): **שער העלייה: יומן העלייה ההמונית 1947-1957**. ירושלים: ההסתדרות הציונית העולמית. עמ' 75

עולים חדש, וחוזר חלילה".²³⁹ אלא, שבתכנית זו נוצר פער בין המציאות לתכנית. בשל המחסור בשיכון במחנות העולים השונים, נותרו העולים ב'שער העלייה' ימים רבים, כל זאת בלי להחסיר מן המחזורים הבאים שהגיעו. מנהל המחנה²⁴⁰ מתאר זאת כקטסטרופה מוחלטת:

"11 באפריל. ארבע אוניות נוסעים עגנו היום במחנה, וכל נוסעיהן – 5,340 במספר – נשלחו ל'שער העלייה'. [...] יום מטורף. עוד לא היה לנו יום כזה. יום שיא בעלייה. מה יהיה אם ימשיך הקצב הזה? [...] את כולם [כל העולים] צריך להאכיל, את כולם צריך להלין – בצריפים, באוהלים. לכולם צריך לספק שמיכות וסדינים, כל דבר טעון רישום, ומי יכול לעמוד בלחץ הזה? במשך היום השתרכו תורים לאורך קילומטרים".

החלום על קליטה מסודרת, מהירה ויעילה, נגזר.²⁴¹ מנהל המחנה²⁴² ממשיך בתיאורו: "היו תקופות שבמחנה הצטופפו במשך שבועות וירחים אלפי משפחות, ויום באו [...] מאות עולים חדשים [...] מכת יתושים וזבובונים, עכברים ועכברושים, בורות הספיגה בבתי השימוש והמקלחות עלו על גדותיהם, ובחדר-האוכל הצטברה הזוהמה".

כך שבמקום להקל על סבלם של העולים ולייעל את השירות שניתן להם, הצטיירה תמונה עגומה ב'שער העלייה', כפי שמתאר ויסברגר:²⁴³

"העולים נמצאו תחת בריח [...] שוטרים מזוינים שמרו עליהם [...] הם עמדו בתורים ארוכים שלוש פעמים ביום, רק כדי לקבל את מנת האוכל הקצובה. תורים הזדנבו לאורך קילומטרים סביב שירותי הבריאות והמכס. לא פעם נאלצו העולים לעמוד שעות עד שהגיע תורם לבתי המרחצאות, בעוד בורות הספיגה עולים על גדותיהם [...] לעתים קרובות היתה הפסקת חשמל, ובלילות היה המחנה נתון בעלטה מוחלטת".

התעשיות מחלקת הקליטה

בעקבות הפער הכה-גדול בין הציפיות מתכנית "שער העלייה" ובין המציאות הנוראה שנוצרה בעקבותיה, לא נותר לראש מערכת הקליטה דבר מלבד צמצום היקף העלייה באופן יזום, דבר

239 הכהן, העלייה הגדולה, עמ' 83

240 ויסברגר, יהודה (תשמ"ו): **שער העלייה: יומן העלייה ההמונית 1947-1957**. ירושלים: ההסתדרות הציונית העולמית. עמ' 77

241 הכהן, העלייה הגדולה, עמ' 84

242 ויסברגר, יהודה (תשמ"ו): **שער העלייה: יומן העלייה ההמונית 1947-1957**. ירושלים: ההסתדרות הציונית העולמית. עמ' 75

243 ויסברגר, יהודה (תשמ"ו): **שער העלייה: יומן העלייה ההמונית 1947-1957**. ירושלים: ההסתדרות הציונית העולמית. עמ' 71

שהצטרף להפחתת היקף העלייה בשל השמועות על מצוקת הקליטה בארץ למועמדים לעלייה היושבים בחו"ל. אולם, ירידה זו נמשכה אך חודשים אחדים: בקיץ 1949 התחדש נחשול העלייה בעקבות מבצע 'על כנפי נשרים'.²⁴⁴ בשל הדחיפות ב'חיסול' גולת תימן, שלא התאפשר עד אז בשל התנגדות מצד השלטונות בתימן, לא יכלו הגורמים הקולטים לעמוד בפרץ, והעלו רבים מיהודי תימן ארצה.²⁴⁵ עם זאת, המחנות לא הוכנו לקבלת העולים, והמצב בהם רק הלך והחמיר. לאחר שהקונספציה לפיה העלייה ירדה וניתן להפחית את כמות המחנות והכשרתם הופרכה ונותצה בידי המציאות, מיהרה מחלקת הקליטה להקים מחנות המיועדים ליוצאי תימן, אשר מספר העולים המשוכנים בהם הגיע באוקטובר 1949 לכמות של למעלה מ-90,000 אלף נפש.²⁴⁶

אפליה עדתית בשיכון העולים

בעוד היחס בין עולי אסיה, צפון-אפריקה, אירופה ואמריקה היה כמעט שווה, כשנה וחצי לאחר הקמת המעברה הראשונה היוו עולי אסיה וצפון-אפריקה כ-80 אחוזים מתושבי המעברות, בעוד שרוב יוצאי אירופה ואמריקה שוכנו בדיור-קבע. אנשי הסוכנות אפילו לא טרחו להסתיר מבן-גוריון את העניין ובישיבתם ב-10.12.56 הציגו בפניו את השיטה המפלה בצורה מפורשת:²⁴⁷

"ב-27 החודשים האחרונים עלו 85 אלף מצפון אפריקה ו-85% מהם הופנו לאזורי פיתוח שהם מחוץ לרצועת גדרה-נהריה, אלא הופנו למקומות כגון: באר שבע, דימונה, אילת, אופקים, עזתה, קריית גת, קריית שמונה, בצת וחצור. לגבי העלייה הפולנית הדבר שונה. בחודשיים האחרונים עלו מפולין יותר מאלפיים איש. חלקם הוכנסו למקומות ריקים שהיו בתוך הרצועה (גדרה-נהריה), משום שנשארו דירות פנויות ויכולנו להשתמש בהם, ואנו נשלח את הפולנים גם לזכרון יעקב, לבנימינה, כי את הפולנים לא נוכל לשלוח לבדונים [בתים שדפנותיהם עשויות מבד] וצריפונים, להם אנחנו צריכים שיכון המתקבל על הדעת."

²⁴⁴ על מבצע "על כנפי נשרים" ראה לעיל, עמ' 28-50.

²⁴⁵ על כך ראה לעיל, עמ' 44.

²⁴⁶ הכהן, העלייה הגדולה, עמ' 85.

²⁴⁷ פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית מיום 10.12.1956.

קליטה באמצעות מודרניזציה: הכשל החברתי

לויטן²⁴⁸ מתאר את שיטת הקליטה שהונהגה בארץ בשנותיה הראשונות. הוא טוען כי במישור הפיזי נעשו מאמצים רבים ע"מ להקל את תנאי המחיה בארץ [אע"פ שהוכח לעיל²⁴⁹ כי הייתה קיימת אפליה ממסדית בשיכון העולים לרעת יהודי ארצות האסלאם], אולם במישור החברתי היו כשלים גדולים בקליטה החברתית של העולים וביחס הקולטים אליהם. מצד אחד השקיעו עובדי מערכת הקליטה רבות כדי להתמודד עם האתגר, ומצד שני הם לא הסתפקו בכך ושאלו לחנך את העולים מחדש. הם בנו אתוס ישראלי חדש, לשון לויטן, או "זהות קולקטיבית מתהווה", לשון אמיר,²⁵⁰ ורצו להתאים את העולים מארצות המזרח לאתוס זה.

שלמה סבירסקי,²⁵¹ מסביר כי שיטת הקליטה באמצעות מודרניזציה כללה שלושה ממדים: "קבלת הערכים התרבותיים של החברה הישראלית ע"י העולים, הסתגלות אישית של העולים לחברה החדשה שבה נקלטו ופיזורם של העולים בכל רובדי המבנה החברתי בישראל".²⁵² לפי סבירסקי יש לראות את המדיניות של תהליך התפשטות הסקטור ה"מודרני", קרי האשכנזי, אל הסקטור ה"מסורתי", קרי המזרחי. המניע ביסוד השיטה היה להעביר את העולים, ובמיוחד את ילדיהם, תהליך מואץ של מודרניזציה וקבלת הערכים "הנעלים והמתקדמים" של החברה החילונית-אשכנזית. הכוונה הייתה לבצע דה-סוציאליזציה, כלומר להסיר את התרבות המסורתית והמאפיינים הגלובליים האוריינטליים. אולם, ההנחה כי העולים יידמו בסוף התהליך לאשכנזים מבחינת קווי האופי ומיקום חברתי, הייתה מוטעית. היחס הפטרוני והמשפיל, שהיה מנת חלקם של העולים עורר תחושות עמוקות של כעס ותסכול, דבר שלא נחזה בקרב קובעי המדיניות.²⁵³

העולים מארצות המזרח הגיעו ארצה עם מנטליות שונה מאוד מאשר זו של קולטיהם האשכנזים שהחזיקו בשלטון ואיישו את רוב המשרות במערכת הקליטה.²⁵⁴ לויטן²⁵⁵ טוען כי מפלגות השמאל

248 לויטן, עליית יהודי תימן, עמ' 378-379.

249 בעמוד זה.

250 אמיר, הפוליטיקה של הקרבנות, עמ' 65.

251 סבירסקי, שלמה (1981): **לא נחשלים אלא מנוחשלים – מזרחים ואשכנזים בישראל: ניתוח סוציולוגי ושיחות עם פעילים ופעילות**. חיפה: מחברות למחקר ולבקורת, עמ' 2-3.

252 לויטן, עליית יהודי תימן, עמ' 378.

253 בהמשך הובילו תחושות אלו למהומות והפגנות אתניות-רדיקליות ע"י בני הדור השני של עולי ארצות האסלאם, לדוגמה: מהומות ואדי סאליב (1959), פעולות "הפנתרים השחורים" בראשית שנות ה-70, פעילותם של הרב עוזי משולם וחסידיו (1994-1997), והקמתם של מפלגות עדתיות-מזרחיות כתמ"י (1981) וש"ס (1984).

254 להרחבה ביחס הכללי שבין חברה מערבית לנלקטים המזרחיים ר' Weingarten, Michael A. (1992): **Changing Health and Changing Culture – The Yemenite Jews in Israel**. Westport: Praeger. p. 14

שהחזיקו בשלטון (בעיקר מפא"י ומפ"ס) "ניסו לכוון את העולים לעבר המפלגות שלהם [...] ולמנוע ממפלגות אחרות [...] להתחזק עקב העלייה הגדולה. לשם ביצוע מדיניותם ניצלו אנשי השמאל את [...] ואת שליטתם במערכת הפוליטית בכלל ובמערכת הקליטה בפרט". במישור האידיאולוגי ראו הקולטים את פועלם כנכון, כאשר ניסו להרחיק את העולים מעברם ה"פרימיטיבי" והמסורתי, ולכוונם אל עבר התרבות האירופאית ה"מתקדמת" והשלטת בישראל. לויטן²⁵⁶ טוען כי יהדות תימן, שהגיעה מתרבות אחרת ועם מנטליות שונה, הייתה תלויה לגמרי במדריכים ובמנגנוני הקליטה. המנטליות של יהודי תימן הייתה השונה ביותר והרחוקה ביותר מזו של החברה הקולטת, לעומת כל שאר הגלויות. הדבר משיק, לדעתי, להבדלים בין תימן לארצות האסלאם האחרות מבחינת תהליך המודרניזציה, שהוזכרו לעיל²⁵⁷ בשם מאיר-גליצנשטיין.²⁵⁸ התלות הגדולה של יהודי תימן בקולטיהם באה לידי ביטוי בארבעת תחומי החיים העיקריים: דיור, עבודה, שירות רפואי וחינוך הילדים.²⁵⁹

מדיניות כור ההיתוך ומשבר החינוך

במהלך העלייה ההמונית הוביל בן-גוריון מהלך שמטרתו הייתה למזג את תרבויותיהם של העולים הרבים והמגוונים ב'כור היתוך' אחד, שלא יבדיל בין תושביה הוותיקים של המדינה הצעירה, ובין העולים מן הגלויות השונות, כאשר החזון שעומד מאחורי המהלך הוא יצירת עם יהודי חדש, בעל תרבות ישראלי אחידה.²⁶⁰ המהלך אילץ העולים להתנתק ממסורתם, דבר שהיה בו כדי פגיעה בערכיהם ובתרבותם. בשביל הצלחת המהלך נרתמו שני כלים מרכזיים: צה"ל – באמצעות הפיכתו ל"צבא העם", שיהווה מכנה משותף בין כל אזרחי המדינה; ומערכת החינוך – בעוד שלפני 1953 היו בתי הספר מחולקים לזרמים שונים,²⁶¹ אשר כל אחד מהם הנהיג תכנית

255 לויטן, עליית יהודי תימן, עמ' 379

256 Levitan, Dov (1990): *The Uniqueness of the Yemenite Immigration to Israel*. Presents at the International Congress for Research on Yemenite Jewry. Bar-Ilan University.

לויטן, עליית יהודי תימן, עמ' 381

257 ראה לעיל, הערת שוליים מס' 51

258 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 52

259 לויטן, עליית יהודי תימן, עמ' 381.

260 ר' לעיל, אצל לויטן ואמיר, על ה"זהות הקולקטיבית המתהווה". עמ' 57.

261 בתקופת היישוב מערכת החינוך התנהלה ב'שיטת הזרמים', שיטה שהתפתחה בתקופה שלפני קום המדינה. לפי שיטה זו, הייתה זיקה הדוקה בין מוסדות החינוך למפלגות. זיקה זו לא הייתה על בסיס רעיוני בלבד אלא באה לידי ביטוי בכל היבט שהוא: המפלגות הן אלו שייסדו את המוסדות וניהלום. הבסיס לשיטה זו היה עקרון ההגדרה העצמית, לפיו כל הורה בוחר לאן לשלוח את ילדיו. בקום המדינה היו בארץ ארבעה זרמים: הזרם הכללי שהוקם ב-1913 והיה היחיד שלא זוהה מפלגתית בצורה מובהקת אע"פ שהיה מזוהה עם הציונים הכלליים, 'זרם העובדים' (1926) המזוהה עם מפא"י והמפלגות הסוציאליסטיות, 'זרם המזרחי' שהוקם ב-1920 שהיה מזוהה עם המזרחי והפועל המזרחי והיה הסמן הדתי במגמות החינוכיות והזרם החרדי של אגודת ישראל, אשר שמר על מוסדות החינוך המסורתיים ('היחידים') מבכי פולין ואירופה. [בנטואץ, יוסף (1960): *החינוך במדינת ישראל*. תל-אביב: י" ציציק. עמ' 35-38.]

לימודים שונה, אוחדו כל הזרמים ל'חינוך הממלכתי האחיד' תחת חוק ממלכתי, כך שבבתי הספר למדו ילדים מעדות וממגזרים שונים את אותו החומר בדיוק, מלבד בתי הספר הדתיים שעבורם נפתח זרם נוסף ה'ממלכתי-דתי', שבו שולבו גם לימודי קודש.

היישום הכפוי של מדיניות כור ההיתוך במחנותיהם של יוצאי תימן בוצע באופן כוחני: התימנים אולצו לאמץ אורח חיים שהוכתב כפוי שהוכתב בידי הדרג העליון, שעמד בסתירה לזהות התרבותית, ולאמץ את הזהות ה'צברית', תוך וויתור על ערכיהם הייחודיים להם מבית. מדיניות זו השפיעה במיוחד על הדור הצעיר, שהיה נוח להשפעה ולכך עבר סוציאליזציה על פי התפיסה הציונית. התהליך היה כרוך בהרחקה מההשפעות השליליות כביכול של התא המשפחתי התימני, וכן מן הדת והמסורת.

השתלטות המחלקה לקליטה תרבותית על מערכת החינוך במחנות העולים

עם הקמת המדינה, בדומה למצב בעת המנדט הבריטי, לא היה אחראי מרכזי לכל נושא החינוך בארץ. מועצת המדינה הזמנית לא מינתה שר לחינוך. לאחר מכן, הממשלה הראשונה מינתה את זלמן שז"ר לשר החינוך והתרבות. משרדו חולק לאגף החינוך – שעסק במערכת החינוך ביישובי הקבע, ולאגף התרבות שאחת משלוש מחלקותיו הייתה 'המחלקה להנחלת הלשון ולקליטה תרבותית של העלייה', או בקצרה: המחלקה לקליטה תרבותית. מעמדה של המחלקה לקליטה תרבותית לא היה מוגדר. פעילותה הלכתחילית הייתה להנחיל את הלשון לאוכלוסייה המבוגרת שבעולים שהיו לה קשיים בקליטת השפה.

מחלקת החינוך בוועד הלאומי ואגף החינוך במשרד החינוך והתרבות לא ראו עצמם כאחראיים על החינוך במחנות, כחלק מהתפיסה של הסוכנות לפיה המחנות הם 'המשך הגלות'. "הסוכנות ראתה את המחנות כהמשך הגלות, עלייתו של אדם לארץ-ישראל הייתה מיום עזבו את המחנה".²⁶² בחודשיים הראשונים למדינה ראו במחנות מקום מעבר לשהייה קצרה בלבד. משום כך לא הוקצאה תשומת לב מיוחדת לנושא החינוך במחנות. עם התארכות זמן השהייה במחנות וגדילת מספר העולים עלתה בעיה זו על הפרק. המחלקה לקליטה תרבותית לקחה את הנושא אל תחום אחריותה: "באו עולים ואיש לא פנה אלינו באופן רשמי, לא הסוכנות ולא כל גוף אחר

262 הכהן, העלייה הגדולה, עמ' 235-225.

בעניין סיפוק צורכיהם החינוכיים של ילדי העולים. אף על פי שלא היה לנו תקציב לכך, לא יכולנו לראות שביפו מתהלכים ילדים בלא תורה".²⁶³

המחלקה לקליטה תרבותית החלה את פעילותה בשיעורים להנחלת הלשון העברית ובפעילויות חברתיות כטיולים ומועדוני נוער ובאופן כללי פעלה תחום החינוך הלא-פורמלי. בראשית 1949 הקימה המחלקה כיתות לימוד במחנות שכונו "מרכזי ילדים". בראשית שנת 1950 כבר נמסר על פעילות המחלקה בבתי תרבות ב-22 שיכונים עולים, ב-24 מחנות וב-5 מחנות מעבר.²⁶⁴

הסערה סביב פעילותה של המחלקה החלה כאשר המחלקה לקליטה תרבותית הקימה כיתות לימוד לילדים, ולא אפשרה לעולים לתת לילדיהם חינוך דתי, כי "בגלל סיבות אנושיות ותקציביות ובגלל חוסר דיווח ואי יציבותם של הילדים במחנות, שמרנו על אחידותם של מרכזי הילדים, ומנענו כל נסיון לפתוח כיתות מחוץ למרכזי הילדים הקיימים באלה".²⁶⁵ אולם נחום לוין, מנהל המחלקה לקליטה תרבותית הודה כי לא רק בעיות כגון אלו מנעו את פתיחת החינוך הדתי במחנות, אלא ראה בביטול הדת ובחילון אידיאל לאומי: "להקנות להם את יסודות ההשכלה האלמנטריים, הווי המדינה, הווי היישוב וכל מה שמהווה את המפעל הגדול של מדינת ישראל. סוף סוף מתפקידנו ומתפקיד המדינה לא להשאיר גלות בגלותה אלא לעשותה שותף נאמן למהפכה הישראלית הכבירה".²⁶⁶ אם כן מפא"י הייתה זו שהייתה אחראית על חינוך ילדי העולים שכן המחלקה לקליטה תרבותית שתחת משרד החינוך הייתה בשליטתה. מפא"י, מפלגה חילונית סוציאליסטית, חינכה את הילדים בדרכה תוך ניתוק ובוז למסורות התימניות וכפיית החילוניות על הילדים, כולל עדויות אין-ספור על גזיזת פאות וגזירות דתיות אחרות. דבר זה היה ייחודי למחנות העולים, כיוון שכאמור לעיל, בחינוך הממלכתי היה זרם מיוחד לדתיים.²⁶⁷

החוגים הדתיים, שעמדו על אופי העבודה של המחלקה לקליטה תרבותית, יצאו למתקפה. תלונות חוזרות ונשנות של החזית הדתית המאוחדת לא נענו, ובסוף 1949 הנושא הגיע לכנסת. נציג

263 עדותו של ב' בן יהודה בועדת החקירה לחינוך במחנות העולים (ועדת פרומקין), גנזך המדינה ג/5543 3631.

264 הכהן, העלייה הגדולה, עמ' 226.

265 הכהן, העלייה הגדולה, עמ' 226.

266 פרוטוקול וועדת החקירה לחינוך המחנות, עמ' 33-34, 41, גנזך המדינה ג/5543 3631.

267 ראה לעיל, עמ' 59.

המזרחי בכנסת, דוד צבי פנקס, האשים: "פעולתו של נחום לוין ועוזריו היא רצח תרבותי ודת".²⁶⁸

הוא תבע בתקיפות להחיל את שיטת החינוך לפי זרמים גם במחנות, ולבטל את המונופול שלקחה לעצמה המחלקה לקליטה תרבותית. פנקס שאל: "האם המחנות הם מחוץ למדינת ישראל? האם מישוהו נתן לשר החינוך את הרשות למסור את חינוכם של עשרות אלפי ילדים לאדם העוסק בהשמדת דת ישראל, גזיזת פיאות, לחץ כלכלי, איומים בחוסר עבודה ואי-סידור בשיכון?".²⁶⁹

הלכך, בתחילת 1950 פרץ משבר פוליטי קשה. המשבר הממושך הביא בסופו של דבר להקדמת הבחירות בשנתיים לחודש יולי 1951. בינואר 1950, הוקמה ועדת חקירה בראשותו של שופט ביהמ"ש העליון (בדימוס) גד פרומקין.²⁷⁰ הוועדה התכנסה ל-33 ישיבות במשך שבועות רבים, וחקרה 101 עדים. הממשלה הניחה כי עצם המינוי ירגיע את הרוחות וישמור על יציבות הממשלה,²⁷¹ אולם התוצאות היו אחרות. בתאריך 09.05.1950 הגישה ועדת החקירה את הדו"ח לממשלה. מסקנות הוועדה היו חד משמעיות, וקבעו בין השאר כי גזיזת פיאות הייתה שיטה ולא מקרים בודדים, וכי "הטעו את שר החינוך והתרבות בהודעה שהיו רק 12 מקרים ואלה – מחמת גזזת. גם הפרעת לימוד תורה הייתה שיטה, וזה לא נבע מהמחסור במורים דתיים. לא דקדקו בשמירת שבת ותפילה, [ו]אף היו מקרים של הפרעה מכוונת לתפילה".²⁷²

וכך מספר הרב שלמה דמארי²⁷³, רב ממוצא תימני שעלה במבצע 'על כנפי נשרים':

"אנחנו זכרנו מה שהיינו בני חורין בתימן: 'תתחנך איך שאתה רוצה'. פה הגענו בבוקר הילדים הולכים, מגיעים [ו]אין תפילה. המורה מכריח אותם להוריד את הכיפות. ואת הנטילה [נטילת הידיים] והברכה - אין. לא באנו מתימן בשביל זה, באנו לקיים את התורה! הלכתי, מצאתי את המנהל [ו]אמרתי לו: 'למה לא מתפללים?' אמר לי: 'מפסידים חצי שעה'. [דמארי ענה:] 'עבודת ה' זה הפסד? למה אתה מונע מהם לנטול את הידיים?' אמר: 'הנה, הידיים נקיות, אין בהן כלום' [שאל דמארי:] 'למה לא

268 פרוטוקול וועדת החינוך והתרבות של הכנסת, 28.12.1949. הארכיון הציוני המרכזי.

269 שם, שם.

270 פרומקין שימש כשופט בבית המשפט העליון עוד בתקופת המנדט הבריטי.

271 הכהן, העלייה הגדולה, עמ' 228.

272 דו"ח ועדת החקירה לחינוך במחנות, גנוז המדינה ג/5543/3631.

273 דמארי, הרב שלמה. ראיון אישי. בתוך: קיבוץ גלויות, תקומה 4.

מברכים?" אמר: "לא, לא צריך". "למה אתה מוריד מעליהם את הכיפות?" אמר "הנה, יש תקרה". אמרתי: אני אלחם בכל כוחי ש[מצב זה] לא יהיה."

בהמשך הדו"ח מסייגת הוועדה את דבריה ומנסה לטעון כי למרות הממצאים הקשים "לא הייתה מלחמה מחושבת בדת".²⁷⁴ אולם, מעבר לכך יש לתהות על האידאולוגיה והתפיסה הכללית הממסדית בעת ההיא. כיום פשוט וברור לכל שלמעט במקרים קיצוניים, כאשר בית המשפט נאלץ להתערב ולהכריז על הורה כאי-כשיר לחינוך ילדיו, ההורים ורק ההורים הם המחליטים כיצד והיכן ילדיהם יתחנכו, ואף גורם – כולל המדינה, מפלגה או כל גורם אחר – אינו יכול להוציא זכות זו מהם. אולם, הממסד דאז הכריע בשביל ההורים כיצד יתחנכו ילדיהם, ולא עוד, אלא בחר בדרך הפוכה מן הדרך החינוכית של ההורים. החינוך הפוליטי-הומניסטי שניתן לילדי העולים אמנם הביאם להערכה וכבוד כלפי מוריהם, אולם בד בבד הביא לרגשי ניכור וחוסר-יחס כלפי ההורים ה"פרימיטיביים" שלהם, אשר כביכול אינם יכולים לבחור את הדרך החינוכית הטובה לילדיהם.

השפעתם של המחנכים והמורים על ילדי העולים הייתה גדולה מאוד. ניתן לראות זאת במכתב²⁷⁵ שכתבה אחת התלמידות למורתה, ובו היא מביעה את הערכתה והערצתה אל המורה: "ולא חסר לנו מאומה אלא פניך היקרים והנעימים ומשתוקקים לראות אותך". אולם, דבר אחד מעיב על שמחתה של התלמידה: הצורך לחזור מעת לעת לביתה ולהיפגש עם הוריה הפרימיטיביים. וכך כותבת:

"איך שאינם מבינים את האורח החיים התרבותיים[...], שעוד הם חיים במנהגיהם שהביאו מהגולה [-] החיים של תימן שהם בלתי מסודרים [-] ואינם שוכחים אותם מלבם[...]. וכשאנו מנסים לדבר על לבם[...], להוכיח להם בהסברות אולי יבינו אותנו[...], אין אנו מתאפקים לראותם אלא משתדלים שהם לכל הפחות ילמדו קצת מן החיים הנכונים [ההדגשה שלי, ש"א] [...] שגם הם יבינו[...], ילמדו ויהיו מסודרים בעזרת מנהלי המחנות שרואים אותם באמת [ו]משתדלים בכל כחם להסביר להם ולהפוך אותם לאנשים מסודרים[...], וילמדו את מנהג הארץ ונימוסיה".

274 לויטן, עליית יהודי תימן, עמ' 384

275 אגרות ילדי תימן, עמ' 6, פברואר 1952, המחלקה לעליית ילדים ונוער, ארכיון הסוכנות היהודית 437 10/5. לויטן, עליית יהודי תימן, עמ' 386-387.

במכתב זה מבטאת התלמידה את העימות הקשה בין החינוך הממסדי החילוני לבין החינוך והחיים המסורתיים שיובאו ארצה ע"י הוריה, מתימן. לתלמידה אין ספק לאיזה צד יש לנטות בעימות הנ"ל. לא רק שהיא מביעה את הערצתה למורה, אל היא אף הולכת צעד אחד קדימה ומביעה סלידה מהוריה הביולוגיים ומתרבותם, מנהגיהם ואורח-חיהם. בדרך זו באות לידי ביטוי ההשלכות והמחיר של החינוך שהתלמידה קיבלה מהממסד, שכלל בתוכו יצירת יחס של זלזול ושל ניכור כלפי הוריה.

תהליך החילון בכפייה שנכפה על העולים לא הפסיק בחינוך הפורמאלי בלבד, אלא גלש גם לחינוך הבלתי-פורמאלי, כשהגורם המוביל בתחום הוא ללא ספק תנועת 'השומר הצעיר'. התנועה ציידה את מדריכיה בחוברת הדרכה בשם 'המדריך השומרי'. במדריך היו דברי רקע, הנחיות, שלבי פעולה וטיעונים מוכנים מראש.²⁷⁶ אחד הקטעים בחוברת, הנושא את השם "כיצד ננהג בחניכים דתיים", מתאר דרך פעולה שיטתית:²⁷⁷

"בין חניכינו אנו פוגשים לא אחת בחניכים דתיים, ביחוד בהדרכה במעברות [וב]ישובי עולים. מובן שכוונתנו היא להביאם לידי הכרה, כי אמונתם באלוהים משוללת הגיון והצדקה וכי הדת היא פרי המשטרים הריאקציונרים ואין לה זכות קיום אצל הנלחמים למשטר מתקדם. [תיאור של דרכי הפעולה] [...] לאחר הסברה כזאת, שלא כלולה בה התקפה ישירה על הדת, כי אם השמטת הבסיס מתחתיה, יגיע החניך בעצמו להכרה שאין אלוקים וייטוש את האמונה הדתית".

גדעון ספירו, אשר עסק בשנות החמישים בהדרכת נוער עולה סיפר בראיון עיתונאי שנערך ב-1991 על פעילותו בקן השומר הצעיר בעפולה עילית, בה התגוררו עולים רבים מתימן שנשארו במקום לאחר חיסול המעברה המקומית, בשנת 1953:

"זו הייתה עיירת עולים נידחת [...] הרוב המכריע של העולים היה מורכז מעולי עדות המזרח, דתיים ושמרי מצוות. ההנחיות שקיבלנו אז מהתנועה הקיבוצית היו חדות ופשוטות: להוציא את הבנים ממעגל ההשפעה הרוחני של בית ההורים ולטעת בהם עולם רוחני אלטרנטיבי של השקפת עולם חילונית וסוציאליסטית. את זה כמובן עשינו בשיטות ובדרכים מותאמות לילדים צעירים, שגילו סקרנות לשמוע את השכנים העשירים

276 לויטן, עליית יהודי תימן, עמ' 385

277 שם, שם. לויטן מצטט מתוך _____, **המדריך השומרי** (1956), תל אביב: חמו"ל.

מהקיבוץ. אני הייתי הגשר דרכו היו צריכים לעבור מעולם ההורים, אותו העריכה התנועה כחשוד ומפגר, אל עולם האמונות שלנו, אותו ראינו נאור, מאיר ומשחרר. לפעולה שעשיתי אז אין שם יותר קולע מאשר להעביר צעירים על דתם".²⁷⁸

המקרים שתוארו לעיל מלמדים על המניעים של הגורמים הממסדיים שהיו אחראיים על חינוך ילדי העולים. הם רצו לקדם את הילדים ולהכשירם לחיים מודרניים ומתקדמים במדינת ישראל. בדבר זה אין פסול ממשי. אולם, דבר זה נעשה תוך רמיסה מוחלטת של הרקע הדתי, המסורתי והתרבותי שהביאו איתם היהודים התימנים מתימן ומבית אבא. כדי למשוך את הילדים אל עבר התרבות המתקדמת לכאורה, לא בחלו המחנכים בשום אמצעי. אחת התוצאות החמורות של גישה זו הייתה השפלתם של ההורים בעיני הילדים.

יש לציין כי במישור הסוציולוגי משבר ההגירה הוא משבר מוכר ומובן. ככל שההבדלים בין ארץ המוצא לארץ ההגירה גדולים יותר, כך ניתן לצפות משברים חריפים יותר, כשאחד מהם הוא יחס הורים וילדים. הנוער המהגר מוצא עצמו בתווך, כאשר בעת החדשה בה כיוון ההגירה הוא בדרך כלל מארץ מסורתית לארץ מודרנית וליברלית יותר, התווך הינו בין ההורים המסורתיים לחברה המודרנית. אחת ההשפעות האפשריות הינה פגיעה בסמכות ההורית. זאת, בשל העובדה כי הילדים נמשכים טבעית אל "העולם החדש והאמיץ" המתגלה לנגד עיניהם והקוסם להם בחדשנותו. המשבר הופיע באופן קיצוני בעליית יהודי ארצות האסלאם לישראל, כיוון שכפי שצוין לעיל נציגי הממסד לא רק שהציגו בצורה פשוטה את התרבות המודרנית האשכנזית, אלא אף התאמצו בשיטתיות לרמוס את הרקע המסורתי והדתי שינקו ילדי העולים מבית אבא. לגבי עולי תימן היה הדבר חזק עוד יותר, כיוון שכאמור המנטליות שלהם הייתה שונה בצורה קיצונית מהאידאולוגיה של החברה הקולטת. בכך יש להוריד את אשמת הממסד במשבר החינוך.²⁷⁹

הרכוש, ספרי הקודש וכתבי היד של העולים

למרות שיהודי תימן נאלצו לעזוב את תימן בחיפזון גדול, היו שהצליחו להביא עמם רכוש לעדן. חלקו נישא על גופם, (ונשדד בחלקו במהלך הדרך ע"י שודדי דרכים), כולל מטבעות שהיו אסורים להוצאה מחוץ לגבולות תימן,²⁸⁰ וחלקו הועבר בדרך היבשה אל נמל אל-חודידה ודרכו בדרך הים

278 מנחם רהט, מעריב, 21 ביוני 1991.

279 על אי-ההאשמה, ראה להלן, עמ' 103.

280 לויטן, מבט פחות סימפטי, עמ' 10 הערה **.

לעדן ואוחסנו במחסנים של הסוכנות היהודית.²⁸¹ הובטח לעולים כי הרכוש יגיע בדרך הים, בעוד שהם עצמם יגיעו בדרך האוויר. עם חלוף הזמן החלו להגיע המטענים לנמל אילת ומשם נשלחו לאחסון במחסנים בכורדאני וביפו. אולם, היו מן העובדים ששלחו ידם ברכוש העולים.²⁸² העולים חסרי האונים ניסו לפנות לכל גורם אפשרי אולם ברוב המקרים המאמצים לא נשאו פרי. קבוצה של 25 עולים פנתה לראש הממשלה אך ללא הועיל.²⁸³ בדו"ח שהגיש ישראל ישעיהו לבן גוריון נכתב :

"התהלכו שמועות שכמה מעובדי הג'וינט והסוכנות היהודית מעורבים בעסקי הברחה וניצול העולים. נסינו להתחקות על אמינות הדברים האלה ולא עלתה בידינו. נציג מרכזי של הג'וינט [-] מר שוויד [-] נטל אז מלאכת החקירה לידו בלי לשתף אותנו בה. הוא הסכים רק לשיתופם של נציגי הסוכנות היהודית אך גם הם הביעו אי-רצון ממהלך החקירה והסכימו עם דעתנו שצריכה להערך חקירה צבורית בייחוד לגבי הצדדים הציבוריים שבהאשמות".²⁸⁴

הסוכנות אף היא מינתה עו"ד לחקור בנדון.²⁸⁵ לויטן²⁸⁶ מסיק את המסקנות הבאות: "רכושם של עולי תימן נלקח מהם בצורה כמעט שיטתית מאז שיצאו את מקומות מגוריהם בדרכם לארץ הגאולה", כלשונו. אולם, לויטן מציין כי לא הייתה כאן יד מכוונת אלא דובר באנשים שונים שניצלו את המצב והתמימות התימנית. כבר בסגל העובדים של הג'וינט והסוכנות היו מאותם אנשי בליעל. היו שמכרו דברי סדקית נצרכים בסכומים מופקעים; היו שהודיעו כי אסור להכניס מטבעות זהב ארצה ויש להשאירם במחנה; היו שביקשו מן העולים להשאיר את דברי הערך להם ליד כבש המטוס, בהסברים כגון "הציפור [המטוס] לא יכולה לעוף".²⁸⁷ התברר כי מעשי הגניבה החלו עוד בדרכו של הרכוש ארצה. השליח יוסף צדוק מספר :

281 לויטן, מבט פחות סימפטי, עמ' 11. לעיל הוזכר כי האימאם אסר על יציאת יהודים מנמל אל-חודידה אל מחוץ לגבולות תימן. אין לי אלא לשער כי רכוש היה ניתן להעביר דרך הנמל, בניגוד לאנשים.

282 לויטן, מבט פחות סימפטי, עמ' 10. ע"פ ראיון עם שמעון גרידי מיום 01.06.1986.

283 זעקת עולי תימן אל ראשי היישוב. מכתב מ-25 עולים מתימן לראש הממשלה דוד בן גוריון [ללא תאריך]. גנזך המדינה, חטיבת משרד ראש הממשלה, 43/710/5558/2.

284 דין וחשבון של ישראל ישעיהו לבן גוריון על ביקור בעדן. [02.11.1949]. גנזך המדינה, חטיבת משרד ראש הממשלה ג 43/5558. לויטן, מבט פחות סימפטי, עמ' 10.

285 לויטן, מבט פחות סימפטי, עמ' 10. ע"פ ראיון עם מארק שוויד מיום 16.01.1982.

286 לויטן, מבט פחות סימפטי, עמ' 10.

287 לויטן, העלייה מתימן ומעדן, עמ' 383.

"תמימותם היתה של העולים, שנאלצו להשאיר את עודף חפציהם – נוצל ניצול מחפיר ידי גורמים בלתי אחראיים... בצער ובכאב רב יש לציין שלא כל חפצי העולים שנשארו, נשמרו ונשלחו לבעליהם."²⁸⁸

בנוסף למטבעות ולחפצים כגון מלבושים וכד', לא היה רכוש נוסף שהעלו איתם יוצאי תימן מאיזורי מגוריהם. היו להם דברים שמבחינתם היו אף יקרים מהכסף והם ספרי הקודש וכתבי היד, אשר שכנו ספריות וגניזות בתי הכנסת בתימן בספרים, וכן בבתים הפרטיים. חלקם הגדול של כתבים אלו היו כתבים עתיקים שהועברו מדור לדור. בניגוד למטבעות וכד', לא נשדדו כתבי היד בידי המוסלמים כיוון שהם לא מצאו בהם ערך. בשל כמויות הספרים הגדולות הם הוכנסו לתיבות עץ והועברו אל נמל אל-חודידה ומשם לנמל עדן.

יש להדגיש כי הספרים וכתבי היד היו אובייקטים בעלי ערך רב לאספנים, ארכיונים, מוזיאונים, ספריות וחוקרים. יצחק בן צבי, אז חבר כנסת ולימים נשיא מדינת ישראל, גילה עניין בכתבי היד של העולים ובדו"ח ורשמים שכתב בעקבות ביקורו בעדן, במהלכם אף פתח כמה מתיבות העץ והביט בתכולתן,²⁸⁹ כתב בן-צבי:

"כל החפצים האלה יבואו לידי מחלקת העלייה של הסוכנות ושיש צורך לרכז אותם במקום אחד קודם יוחזרו לבעליהם. המטרה היא לבדוק היטב אם יש בהם חומר בעל ערך שאפשר יהיה לרכוש אותו למכון לחקר קהילות ישראל במזרח התיכון שאני עומד בראשו."²⁹⁰

אמנם במקרה זה ספציפית דובר על רכישת רכוש התימנים בכסף, אולם לויטן²⁹¹ מציין כי איש לא התייחס לגליטימיות שבפריצה לרכושם הפרטי של העולים, וכי "מטענם של העולים היה הפקר, ובמקרים רבים לא הוחזר לבעליו החוקי". "העוסקים בדבר לא העלו על דעתם שיש צורך להתייעץ בעולים תחילה".²⁹² אמיר²⁹³ קובעת כי עצם המחשבה לחפש במטענם הפרטי של העולים

288 צדוק, יוסף (תשט"ז): **בסערות תימן – מגילת מרבד הקסמים**. תל אביב: עם עובד. עמ' 229-230.

289 לויטן, מבט פחות סימפטי, עמ' 11.

290 בן-צבי, יצחק: "בעדן". ארכיון בן-צבי 1/3/7/45. לויטן, העלייה מתימן ומעדן, עמ' 383. וראה גם: Ben-Tzvi,

Itzhak: "The Jews of Yemen". **The Jewish Frontier**. September 1959. pp 22-28

291 לויטן, עליית יהודי תימן, עמ' 383

292 לויטן, מבט פחות סימפטי, עמ' 11.

293 אמיר, הפוליטיקה של הקרבנות, עמ' 72

הוא "עדות נוספת לעמדה הפטרנאליסטית"²⁹⁴ כלפי התימנים, ולהפצתם [התייחסות הממסד אליהם כחפצים].²⁹⁵

גורל הספרים

ע"מ לקבל את הספרים, היה על העולים להגיע אל המחסנים בכוורדאני וביפו. שם הם היו צריכים לתת "סימנים" כדי להוכיח בעלות. ברם, במקרים רבים העובדים במחסן לא הסתפקו בקבלת הסימנים ודרשו כי העולים יחזרו לאחר מכן עם עדים שיוכיחו את טענותיהם. למחרת נוכחו העולים לדעת כי הספרים שרק אתמול ושלשום עמדו מולם – נעלמו.²⁹⁶ בשנת 1952 דווח על שריפה שפרצה במחסנים ואשר פגעה, לטענת העובדים, בספרים ובכתבי היד. אולם חלק מהעולים טענו כי השריפה בוימה כדי לטשטש את עקבות הביזה.²⁹⁷

בין הספרים שנעלמו הייתה הספריה העתיקה של משפחת אלשיך מצנעא שכללה כ-500 ספרים, כ-600 כתבי יד וכ-24 ספרי תורה. ספריה נארזה בארגזים עליהם נכתב "קודש לבית אלשיך". הרב יחיא אלשיך, הבעלים החוקיים, לא קיבל את רכושו ונאמר לו כי כל רכושו נשרף מלבד שני רימוני כסף שהוחזרו לו. ואולם, בדיקה שערך העיתונאי עמוס נבו גילתה כי השריפה היחידה שנטען כי התחוללה במחסנים הייתה בשנת 1952 כאמור לעיל, בעוד שהחל מהגיעם של העולים ארצה החלו לומר להם כי הייתה שריפה. בנוסף יש לציין כי בדיווח של אברהם ישוב, מנהל מחלקת העלייה בתל-אביב, לשופט אליעזר מלחי שמונה לחקור את השריפה, מצוין כי נשרפו 650 ארגזים וחבילות השייכים לעולים מפרס, ולא מוזכר מטען של יהודי תימן.²⁹⁸ וכך מספר מאיר קורח, נכדו של רב הראשי של צנעא הרב עמרם קרח:²⁹⁹

"כל השנים הייתה לנו תחושה שעשן ה'שריפה' מכסה על מאמת אחרת. והנה, יום אחד ב-1975 פוגש אותי ר' יחיא תנעמי ואמר לי: 'מאיר, ראשיית ספרים אצל משה שוורץ, סוחר הספרים ממאה שערים'. הלכתי אל שוורץ, וראיתי כתבי יד של סבא. הייתי בהלם. סבא כבר לא היה בחיים. שוורץ לקח אותי למחסן שלו, הראה לי כמה ארגזים ואמר: 'הנה, חפשי'. חטטתי, ומה רואות עיני? ספר 'שרוף' ועוד ספר 'שרוף'. שמתי בצד אול שישים

294 בעברית: אבהותיות.

295 ראה להלן, תת-פרק **ניכור ופרימיטיביזם**, עמ' 100.

296 לויטן, מבט פחות סימפטי, עמ' 11 הערה 10.

297 לויטן, מבט פחות סימפטי, עמ' 11, הערה 11.

298 נבו, *שוד יהודי תימן*, עמ' 15.

299 מתוך: נבו, *שוד יהודי תימן*. עמ' 15. הכתבה פורסמה גם ב-7 ימים, *ידיעות אחרונות*, 05.04.1991.

ספרים 'שרופים' עם השם עמרם קרח. שאלתי א שוורץ 'כמה אתה רוצה?' הוא עשה לי חשבון והגיע לעשרים אלף דולר. 'תראה', אמרתי 'אלה ספרים שלי'. כששמע שאני הנכד של עמרם קרח, היה המום. [...] הבנתי שהוא חוליה בשרשת ולא חזרתי אליו. ישבתי וכתבתי מכתב לפנחס ספיר, שהיה אז יו"ר הנהלת הסוכנות. [...] רק נכנסתי וקולו רעם: 'נו, טוב, אז מה אתה רוצה?' השבתי בשקט: 'חקירה ממלכתית מקיפה של האנשים שהיו שם'. 'אין לך דברים אחרים להתעסק בהם?' שאל [...] השבתי לו שהזמן לא יכסה על הפשעים והשנים לא יטשטשו עוולות. [...] 'אני מוכן לוותר על הספרים', אמרתי, 'אם תחזירו לי את אחותי'.

מאיר קרח והרב שלמה קרח מספרים בכתבה כי הם ראו ספרים של סבס בספריית הותיקן, בבית המדרש לבנים בלייקווד, בסמינר שכטר בניו יורק, במוזיאון הבריטי (British Museum) ובביהכ"נ 'אליהו הנביא' שבקריית שפרינצק.

ספרים רבים מצאו דרכם לספריות ברחבי העולם, וישנן טענות כי חלקם שוכנים אפילו במרתפי הספרייה הלאומית.³⁰⁰

המעבר למעברות: האירועים במעבר ג'סיר

לאחר שעזבו העולים את מחנות העולים, הם שוכנו במעברות. במעברות קיבלו העולים דיור זמני בצריף או באוהל, ונדרשו לעבוד למחייתם. במהלך השעות במעברות וההמתנה לקבלת דיור של קבע, שכללו שהות שנמשכה לפעמים שלוש שנים ויותר,³⁰¹ נשמעו טענות על חילון וזלזול, בדומה לתקופת המחנות. טענות חריפות במיוחד הושמעו לגבי מעברת ג'סיר, ששכנה באיזור קריית גת של היום.

צה"ל, בעקבות פנייתו של ראש הממשלה לרמטכ"ל, פתח ב"מבצע מעברות" – רעיון מבורך, במהלכו צה"ל נרתם לסיוע לעולים במעברות עקב המצב הקשה ששרר בהם. אולם רעיון זה לא עלה יפה וגרם לחיכוכים. מדריך המעברה, מטעם "אגודת ישראל", וכמה מאנשי המעברה התלוננו כי אנשי הצבא פוגעים ברגשותיהם: הם מנהלים הסברה אנטי-דתית, מחללים שבת בפומבי ומאיימים לגזוז את פיאותיהם וזקניהם של תושבי המעברה כחלק מטיפול נגד כינמת.

300 דו"ח של ישראל ישעיהו לבן גוריון על ביקור בעדן, 2.11.1949, גנזך המדינה ג/43/8555. לויטן, עליית יהודי תימן, עמ' 382-383.

301 דו"ח של הועדה הבינמשרדית לתאום השירותים הסוציאליים במעברות, ירושלים 1956, עמ' 6, גנזך המדינה ג/129/6161/2437. לויטן, עליית יהודי תימן, עמ' 388.

בנוסף טענו יושבי המעברה כי הבדיקות והטיפול הרפואי של הנשים נעשה בידי רופאים וחובשים גברים והדבר פוגע בכללי הצניעות המקובלים. לטענתם התייחסו אנשי הצבא אליהם בחוסר רגישות ואף רמזו כי התנהגות זו היתה מכוונת ונבעה מזלזול באמונתם ואורח חייהם. י"מ לוי, שר הסעד, וגולדה מאירסון, שרת העבודה, מונו בידי הממשלה לחקור את התלונות. בדו"ח שכתבו השרים בסיום חקירתם כתבו:

"על הרמטכ"ל להסביר לחיילים במחנות את טיבם של יהודי תימן ורגישותם בענייני דת וצניעות, ולתת פקודה להימנע מכל שיחות בענייני דת, ולאסור עליהם לנסות ולהשפיע באיזו צורה שהיא על ההשקפות הדתיות של תושבי המעברות, מבוגרים וילדים. בכל עבודות חיטוי בגופות האנשים יש לתת הוראה ולחקפיד על מילוייה, שרק חובשות או חיילות או בחורות אזרחיות תעשינה החיטוי בנשים וילדות."³⁰²

עם זאת, "מסקנות החקירה וההמלצות האמורות לא הפיגו את המתח, ונמשכו חיכוכים רבים בין עובדי המעברה – מאנשי אגודת ישראל – לבין אנשי הצבא", דברי הכהן.³⁰³

עם זאת, לויטן³⁰⁴ מעדן את דבריו ואת הטענות הקשות שעולות מתוך הסיפור ומציין כי "תקופת המעברות הייתה תקופת מעבר ולמרות התלונות יש לראות בעצם הקמת המעברות ניסיון חיובי מטעם הממסד. זאת, לאור העובדה כי המטרה הייתה להעניק יתר עצמאות וכושר הכרעה לעולים עצמם".

לויטן³⁰⁵ אף מביא בעבודתו סקר שנערך בקרב 500 עולים מתימן אשר לפיו מתברר כי למרות הטענות של העולים על היחס של הקולטים כלפיהם, הרי שהפגיעה בהם ובאורח חייהם לא הייתה לטווח ארוך.

302 הרב י.מ. לוי וגולדה מאיר, ועדת החקירה בעניין טיפול בצבא במעבר ג'סיר, גנזך המדינה ג 43/5543 3631. הכהן, העלייה הגדולה, עמ' 285.

303 הכהן, העלייה הגדולה, עמ' 285.

304 לויטן, עליית יהודי תימן, עמ' 389.

305 לויטן, דב (1983): עליית מרבד הקסמים כהמשך היסטורי לעליות המתימן מאז תרמ"ב: ניתוח סוציו-פוליטי של עלייתם וקליטתם של יהודי תימן בישראל בעת החדשה. רמת-גן: חמו"ל. עמ' 293.

פרשת ילדי תימן

במסגרת מבצע "על כנפי נשרים" (בשנים 1948-1950) הועלו כחמישים אלף יהודים מתימן. העולים שוכנו בעיקר בארבעה מחנות עולים: בראש העין, פרדסיה, עתלית ועין שמר. מעט מן העולים שוכנו גם במחנה 'שער העלייה' ובבאר יעקב. בין העולים היו ילדים, תינוקות, קשישים וחולים, שמצבם הרפואי הצריך טיפולים שלא תמיד היו בזמינות באותם מחנות ושלא היו פרודוקטיביים ולא תרמו לכח האדם במחנות.

בעקבות התנאים הקשים, הוחלט לשכן הילדים במבנים חזקים יותר: בעוד שהמבוגרים השתכנו באוהלים, הילדים שוכנו בבתי ילדים שהוקמו במבנים שהיו חזקים יותר באופן יחסי. רוב ההורים היו תמימים ולא שאלו לגבי ילדיהם אלא הפקידו אותם בידי אנשי בתי הילדים באמונה עיוורת. האמהות לא הורשו להיכנס לבית הילדים אלא רק להציץ דרך החלון, אשה שרצתה להיניק בנה עשתה זאת מחוץ לחדרי הילדים עצמם. אף על פי כן נהגו האמהות להגיע בכל יום אל בתי התינוקות ולהיניק את ילדיהן. רבים מהתינוקות חלו במחלות שונות: חלקם הופנו לבתי חולים בתוך המחנות, שהוקמו בארעיות; וחלקם הופנו לבתי חולים מחוץ למחנות, שהיו קיימים עוד מלפני הגעת העולים ארצה.

משלל עדויות העולים עולות תלונות למקרים דומים: ההורה הגיע לביקור במקום שיכנו של הילד [בית הילדים במחנה, או בבתי החולים השונים], ונאמר לו כי ילדו מת ונקבר. חלק מן הילדים נעלמו מבתי הילדים כשהם בריאים, דבר שמטיל צל ספק נוסף על הפרשה. לאף אחד מההורים לא הראו את גופת הילד, או תעודת פטירה. חלק מן ההורים גם לא קיבלו מקום קבר.

"הגענו ל[מחנה] 'עין שמר' בלילה. בבוקר באו, [ו]אמרו שצריך לקחת הילדים לבית תינוקות [בית ילדים]. הייתי באה כל ערב להיניק אותו, להאכיל אותו ולחזור לאוהל. אז בפעם האחרונה אמרה לי [האחראית בבית הילדים]: 'תשמעי, הילד שלך יש לו חום, אבל אנחנו ניקח אותו למחנה ג', שם יש בית חולים'. יצאתי אני, היא הלכה למחנה ג' ואני הלכתי לאוהל. ומאותו יום לא ראיתי אותו. אחרי שבוע ימים אמרה לי [האחראית]: 'הילד שלכם נפטר'. 'איפה [הקבר]?' 'נפטר'. זהו."³⁰⁶

306 ודאי-נהרי, רחל (ראיון אישי). בתוך: קיבוץ גלויות, תקומה 4.

צביה והב³⁰⁷ מתארת כי בעת שהותה בגדרה, כעולה יוצאת תימן במגורי הקבע שלאחר מחנה העולים 'עין שמר' אליו הגיעו בתחילה, כי ילדה אחת הוחזרה להוריה על אף הודעת הממסד כי הילדה מתה, ככל הנראה עקב היותה משותקת ביד אחת, כך ש"אף אחד לא רצה אותה":

"הייתה לי חברה, מגדרה, שהבת שלה לקחו אותה לבית חולים והיא נשארה שם אולי שלוש שנים. לא הביאו אותה הביתה. אבל היא השתתקה. היה [לה] שיתוק קל ביד. אני זוכרת כשהאמבולנס נכנס לאיפה שגרנו, כפר ערבי עם שבילים [שבון] אי אפשר להכניס רכבים, והאמבולנס נכנס כמו טרקטור וחילץ, ומצא (את) ההורים שלה. אנחנו וכל הילדים רקדנו סביבם. היה לה שיתוק, ואף אחד כנראה לא רצה לקחת אותה."

כך שעולות חשדות כי הילדים לא נעלמו עקב מוות אלא בשביל מסירה לאימוץ אצל משפחות אחרות. צביה ממשיכה לתאר:

"אמרה לי מישהי שהייתה גרה בחיפה: אני גרתי על הכרמל, וכל היקים³⁰⁸ שבאו מאירופה בלי ילדים היו להם ילדים שחרחרים. מאיפה היו להם ילדים שחרחרים? לקחו אותם מהמחנות של התימנים!"³⁰⁹

לשאלה מה עלה בגורל החטופים (אליבא דאותם אלו הטוענים כי הילדים נחטפו), עלו השערות שונות. ישנן השערות הטוענות שהם נמכרו בארץ למשפחות חסרות-ילדים או בתהליך אימוץ, וישנן עדויות הטוענות כי הילדים נמכרו בארצות הברית ע"י יששכר ברגמן, סגן נשיא "המזרחי"³¹⁰.

הספיקות ביחס להיעלמות הילדים וועדות החקירה שקמו בנושא

במשך השנים הראשונות להיעלמות הילדים קיבלו ההורים, ברובם המוחלט, את טענת הממסד וקיבלו את העובדה כי ילדיהם מתים. כעבור 16-17 שנים החלו ההורים לקבל צווי גיוס לילדיהם, על אף כי מבחינת הממסד והממשל הילדים נחשבו כמתים. בעקבות כך התעוררה מחאה נמרצת שהובילה להקמת ועדת בהלול-מיניקובסקי. לאחר שהועלתה ביקורת קשה על וועדה זו, הוקמה

307 והב, ראיון אישי.

308 יקים – בדומה לשאר הגלויות המגוונות שעברו לארץ בעשור הראשון למדינה, גם ליוצאי גרמניה יוחסו תכונות מסויימות: כבודות מחשבה, תפיסה איטית, קושי בקליטת השפה העברית ופדנטיות יתר. אולם יוצאי גרמניה "זכו" אף לשם מיוחד – "יקים". היו מן הבדחנים שאף יצרו ליקים ראשי תבות: יקה – יהודי קשה הבנה.

309 לגבי מספר הילדים שאומצו או נעלמו, ראה זייד, ילדי תימן, עמ' 20-30.

310 ראה להלן, עמ' 77.

בשנות ה-80 ועדת שלגי, שלא יצאה נקיה מביקורת אף היא. בשנת 1995 הוקמה ועדת כהן-קדמי, ועדת חקירה ממלכתית שמסקנותיה פורסמו ב-2001. כל הוועדות קבעו כי רוב הילדים החטופים-לכאורה, אכן מתו.

וועדת בהלול-מינקובסקי (1967-1968)

בתאריך 03.01.1967 מונו בידי שר המשפטים, יעקב שמשון שפירא ושר המשטרה³¹¹ אליהו ששון³¹² – שניהם ממפלגת 'מפא"י' – יוסף בהלול, פרקליט מחוז חיפה והצפון; ורב-פקד ראובן מינקובסקי מהמטה הארצי בירושלים, לשמש כראשי וועדה בין-משרדית בנושא החשדות להיעלמות ילדים מקרב עולי תימן שם מלא. בתחילה נדרשה הוועדה להגיש מסקנותיה בתוך 42 יום [בתאריך 15.02.1967], אך כבר בפגישה הראשונה של חברי הוועדה הפרלמנטרית שמונו ושני חברי הוועדה הציבורית³¹³ שהייתה כבר קיימת עם השר שפירא התברר כי היקף החקירה לא יאפשר לסיימה בזמן זה, וחברי הוועדות סברו כי החקירה תארך לפחות שנה. כל הנוכחים בישיבה סיכמו כי הוועדה תשתדל להגיש מסקנותיה בהקדם, אולם לא נקבע תאריך יעד מסוים.

מטרות הוועדה וסמכויותיה היו מצומצמות מאוד, שהיו לה לרועץ והיוו בעיה ביישום המלצותיה, וכך נוסחו: "הננו למנותכם בזה להוות [ו]ועדה אשר מתפקידה יהיה לחקור ביחס לבירור הטענות בדבר היעלמם של תינוקות ממחנות עולים בשנים 1949-1951 וגורלם",³¹⁴ ולא שום צעד נוסף.

אחד המכשולים שמציין דו"ח הוועדה הוא הבלבול בנוגע לעיון השמות בתימניים והגייתם. קולטי עולי תימן, אשכנזים ברובם, התקשו להבין ההגייה התימנית של השמות, ובשל היות הקולטים מהגרים בעצמם, התקשו הם בהעתקת השמות לשפה העברית: "[...] ולא אחת השתבשו השמות ושם אחד נרשם בתעודת העולה, שם שני במחנה הקליטה, ושם שלישי בבית התינוקות או בבית החולים". הדבר הקשה מאוד על מציאת ילדי העולים האבודים והתאמתם להוריהם.³¹⁵

311 כיום תפקיד זה מכונה השר לבטחון פנים.

312 יש לציין כי ששון עשה זאת פחות מ-48 שעות לאחר מינויו כשר בממשלה.

313 הוועדה הציבורית – לאחר שהנושא החל לעלות על סדר היום בעקבות צווי הגיוס הפיקטיביים שניתנו, הקהילה התימנית בארץ געשה ומספר צעירים מתוכה הקימו את הוועדה לגילוי ילדי תימן הנעדרים, בראשות טוב צדוק, חיים עמרני וטוביה סולמי. פעלי הוועדה הציבורית אספו מידע על הילדים שנעלמו מכל יישובי וריכוזי התימנים בארץ. בעקבות הצעה לסדר היום של חבר הכנסת ברוך עוזיאל, הוחלט ב-19.06.1966 להעביר את הנושא לוועדה לשירותים ציבוריים. מכאן, הנושא הלך והתגלגל עד שמונתה ועדת בהלול-מינקובסקי. שני חבריה מחברי הוועדה הציבורית הצטרפו לחברי הוועדה הפרלמנטרית. [לויטן, עליית יהודי תימן, עמ' 393].

314 כתב המינוי של הוועדה מיום 03.01.1967, מתוך: זייד, ילדי תימן, עמ' 66.

315 יש לציין כי אף עובדה זו לא מצויינת כאשמה של הממסד, כי אם כתוצאה בלתי נמנעת.

הוועדה אספה 41 מקרים בלתי פתורים מהמטה הארצי בירושלים, ועוד דו"חות של 342 מקרים שהועברו אליה ע"י הוועדה הציבורית. בנוסף, הועברו לחקירת הוועדה מקרים של 17 ילדים שאבדו עוד בעדן, אולם לא היה ביכולתה לחקור את מקרים אלו. חלקו העיקרי של הדו"ח כולל את סיפור היעלמותו של כל אחד מהילדים בלשון תמציתית ועובדתית.³¹⁶

מדו"ח הוועדה מתבררת העובדה כי כנוהל עבודה מקובל, רשויות המחנות לא דאגו להודיע להורים על מות ילדיהם בזמן אמת הורים רבים לא קיבלו הידיעה הטראגית עד להגיעם אל בית החולים או לבית הילדים. אמיר טוענת כי מכך מתברר כי היחס להורים התאפיין בחוסר כבוד וחוסר רגישות, כאילו היו חיי הילד חסרי כל ערך.³¹⁷

אולם, למרבה ההפתעה, דו"ח הוועדה³¹⁸ מתאר נהלים אלו ללא שמץ של ביקורת: "כן השתכנעה הוועדה מחומר הראיות שבפניה, כי מחמת שיבושי שמות, נדודי אוכלוסייה וחסולי מחנות, קרה לעתים שהודעה על הפטירה לא נתאפשרה ולא הגיעה להורים". הוועדה ציינה כי חלק מן ההורים לא הגיעו לראות הגופה מחשש נשיאת הוצאות הקבורה. אמיר³¹⁹ טוענת כי "דפוס התנהגות זה מעלה שאלות רבות באשר לנוהל ההודעה על מות הילדים: האם הודיעו להורים מיד עם מות הילד? האם [ייתכן ש]ההורים בחרו [ש]לא להיות נוכחים בקבורת ילדם?".

מסקנות הוועדה והמלצותיה

בסופו של דבר, הוועדה ציינה חמש סיבות להיעלמות הילדים:

- א. הגירה המונית בתקופה קצרה;
- ב. תנועת העולים ממחנות למחנות, למעברות, ולדיורים אחרים, דבר שהקשה על מעקב אחריהם;
- ג. רישום לקוי מאוד של הילדים והפרדתם מהוריהם;
- ד. שיעורי התחלואה הגבוהים;
- ה. שיבושי השמות התימניים, כפי שצוין לעיל.

316 אמיר, הפוליטיקה של הקרבנות, עמ' 82.

317 אמיר, הפוליטיקה של הקרבנות, עמ' 83.

318 דו"ח ועדת בהלול מינקובסקי, גנזך המדינה, ג-7/9732. עמ' 183.

319 אמיר, הפוליטיקה של הקרבנות, עמ' 83.

הוועדה קובעת כי מתוך 342 מקרי היעלמות ילדים שהופנו אליה, לגבי 316 מהם נמצא כי הילדים נפטרו, נמצאו ארבעה ילדים חיים, ו-22 ילדים שלא ידוע מה עלה בגורלם.

הוועדה המליצה ארבע המלצות מרכזיות:

א. לשמור את החומר שנאסף במסגרת החקירה במחלקה לזיהוי פלילי [מז"פ] של המשטרה ובארכיונה, וכן להחזיר לאנשים פרטיים, על פי בקשתם, (את) המסמכים והתעודות שנלקחו מהם.³²⁰

ב. להודיע באמצעות הוועד הציבורי ל-22 המשפחות שלא נמצא מה עלה בגורל ילדיהן את ההודעה על אי-מציאתם.

ג. לשלוח מכתב אישי להורים הביולוגיים של שני הילדים שהתגלו בחיים והם מאומצים, ולהודיעם "שהילדים מאומצים ותו לא".³²¹

ד. להמשיך החקירה בחו"ל לגבי 22 הילדים שעקבותיהם לא נתגלו.

על אף הדיווח במסקנות הוועדה כי ארבעה ילדים נמצאו חיים, בהמלצותיה³²² מופיע על שניים בלבד: "נתאשרה לוועדה עובדות אימוץ שני ילדים שלגביהם הוגשו תלונות. פרטי האימוץ לא נמסרו לאיש ונמצאים בתיקי החקירה האישיים של הילדים עד אשר יוחלט ע"י הגורמים המוסמכים מה לעשות עמם". בזאת מתבררת סתירה פנימית, אשר ערפולה מתחזק בעקבות הודעת עו"ד בהלול³²³ בכנס שציין את סיום עבודת הוועדה: "יש[נן] ארבע משפחות מאושרות היודעות כי בניהם [בניהן] חיים ועליהן לנקוט צעדים משפטיים מתאימים כדי ליצור מגע עם ילדיהן המאומצים".³²⁴

בנוסף, הוועדה לא מצאה לנכון לתאם בין המשפחות האובדות לילדים האבודים, כיוון שסמכויותיה היו מוגדרות ומצומצמות מאוד, כאמור לעיל,³²⁵ ללא כוח מעשי בידיים הכולל בתוכו פעולת התיאום. עובדות אלו מטילות ספק נוסף בנכונות מסקנות הוועדה.

320 דו"ח ועדת בהלול מינקובסקי, גנזך המדינה, ג-7/9732, עמ' 189

321 דו"ח ועדת בהלול מינקובסקי, גנזך המדינה, ג-7/9732, עמ' 184

322 דו"ח ועדת בהלול מינקובסקי, גנזך המדינה, ג-7/9732, עמ' 184

323 לויטן, דב (תשמ"ג 1983): עליית מרבד הקסמים כהמשך היסטורי לעליות מתימן מאז תרמ"ב: ניתוח סוציו-פוליטי של עלייתם וקליטתם של יהודי תימן בישראל בעת החדשה. רמת גן: חמו"ל, עמ' 285

324 טענה זו מוטלת בספק נוסף, בעקבות סיפורה של משפחת שוקר. ראה הערת שוליים מס' 342

325 ראה לעיל בעמ' שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת..

היישום הלקוי של מסקנות הוועדה

למרות המלצות הוועדה והתחייבות שר המשטרה בפני עו"ד קהאן (נציג הוועדה הציבורית) להמשיך ולחפש גם מחוץ לתחום מדינת ישראל, לא נערכו חיפושים אחרי 22 הילדים שלא נמצא מה עלה בגורלם, והנושא ירד מסדר היום בכנסת. קהאן³²⁶ העיד כי "הובטח ששלוחת משטרת ישראל שמעבר לים תכנס לתמונה, הובטח גם שהשב"כ ייכנס לתמונה. שנה לאחר הגשת הדו"ח נפגשתי מדי פעם עם השרים והם אמרו לי שמטפלים בזה. [על אף זאת] דו"ח חדש על אותם 22 ילדים איננו". גם החוקר בהלול³²⁷ עצמו אמר בראיון: "אל החקירה התייחסתי כאל שלב א' שאחריו צריך לבוא שלב ב' [ולא כאל סוף פסוק, אבל לא ידוע לי שנעשה משהו. יש המלצה להמשיך ולחקור, הרי נשארו עוד 22 ילדים". מאוחר יותר התברר כי שר המשפטים ושר המשטרה [שמינו את הוועדה, ראה לעיל³²⁸] מנעו בזמנם את המשך החקירה בחו"ל.³²⁹ כמו כן, מסירת ההודעות למשפחות שילדיהן נמצאו חיים לא נעשתה, והמשפחות המשיכו לחפש במקרה הטוב, או התייאשו – במקרה הרע.³³⁰ בנוסף, הורים המשיכו לקבל מגופים ממלכתיים מכתבים רשמיים כצווי גיוס, צווי מילואים, מכתבים ממשד הבריאות וכד'.

ביקורת על התנהלות הוועדה

עם השנים הלכו ונוספו מבקרים לעבודת הוועדה. הטענות הלינו על כך שפעילות הוועדה נעשתה בשקט תקשורתי וממשלתי, כך שהורים רבים לא היו מודעים לעצם קיומה ולא הגישו תלונותיהם; על כך שהרישומים עליהם הסתמכה הוועדה התגלו כבלתי מהימנים; על סתירות רבות בממצאיה, ועל אי-יישום של מסקנותיה.

לויטן³³¹ מותח במחקרו ביקורת על מספר התיקים שנבדקו. הוא מצא שמות של הורים שהתלוננו אך תלונתם לא נבדקה בידי הוועדה. הוועדה בדקה 342 מקרים, בעוד שלויטן טוען כי הוא לבדו, במשאביו המצומצמים, מצא מעל 500 מקרים. הוא מוסיף ומבקר את המסמכים שעליהם הסתמכה הוועדה – תעודות – ותוהה כיצד ייתכן שהסתמכו על תעודות שניתנו בזמנים, כפי שהוועדה מציינת, בהם לא היו נהלי רישום תקינים.

326 ישיבת ועדת הפנים ואיכות הסביבה מיום 31.12.1985

327 משיח, יגאל, הארץ 12.01.1996

328 ראה עמ' 35

329 דו"ח הביניים של ועדת החקירה הממלכתית, 04.08.1997

330 העניין יורחב בהמשך, הערת שוליים מס' 344.

331 זייד, ילדי תימן, עמ' 69. זייד לא מציינת מקור מדויק ממחקרו של לויטן.

עו"ד קהאן³³² העיד כי אכן לא כל תיקי האימוץ נפתחו, ותיקי האימוץ משנת 1955 נותרו סגורים: "הוועדה הסתפקה בשבע שנות בדיקה [1948-1954], ואנחנו אמרנו: 'מי לידינו יתקע [מדוע כ"כ ברור] שלא נעשה אימוץ בשנה השמינית[1955]'?"

הוועדה ציינה בהמלצותיה כי יש להחזיר המסמכים שנלקחו מאנשים פרטיים לידיהם על פי בקשתם. אולם, רוב המסמכים לא הוחזרו למרת בקשות חוזרות ונשנות. וועדת בהלול-מינקובסקי ביקשה מהורים שהתלוננו להביא כל מסמך שברשותם, והם בתמימות הביאו המסמך המקורי בלי להשאיר בידיהם העתק. הדבר גרם לשיבושים רציניים בוועדה הבאה, וועדת שלגי, כפי שהעידה אישה לפני וועדת החקירה הממלכתית כי הופיעה גם בפני שתי הוועדות הקודמות, ובעדותה בוועדת שלגי נשאלה ע"י החוקר, עמי חובב:

חובב: "יש לך מסמכים כלשהם?"

תשובתה: "לא, כולם נלקחו בוועדת בהלול-מינקובסקי"

חובב: "כל עוד שאין לך הוכחות ומסמכים את יכולה לקפוץ לשמים. אין לך מה

להוכיח".³³³

לוועדת בהלול-מינקובסקי היה מידע על אימוצים בחו"ל, שיכלו אולי לפתור 22 המקרים שנותרו: בתאריך 01.01.1967 פורסמה בעיתון "העולם הזה" כתבה שנכתבה על פי ממצאיו של הרב אבידור הכהן, לפיהם בעת שהותו בארצות הברית בשנת 1963 פגש ילדים בעלי חזות תימנית מאומצים על ידי הורים בעלי אזרחות אמריקאית. כששאל לפרש העניין נאמר לו בפירוש שאלו ילדים מיוצאי תימן שאומצו ע"י משפחות יהודיות אמריקאיות, בתיווך של אדם מישראל – יששכר ברגמן, סגן "המזרחי" – אשר "עשה זאת כביזנס, \$5000 עבור כל תינוק – התשלום במזומן [...] **מדובר בכ- 250 תינוקות** [...] שמות ההורים המאמצים שמורים במערכת והיא תמסור אותם לאנשים המוסמכים אם תידרש לעשות כך".³³⁴

הרב אבידור הכהן³³⁵ העיד כי בחזרתו ארצה מביקורו פנה למחלקת הקליטה בסוכנות. המוסדות העוסקים באימוץ טענו כי העניין אינו ידוע להם, דבר ש"עוד יותר התמיה אותי, כי היו בידי שמות

332 ישיבת וועדת הפנים של הכנסת מיום 31.12.1985

333 דין וחשבון ועדת החקירה הממלכתית בעניין פרשת היעלמותם של ילדים מבין עולי תימן בשנים 1948-1954. ירושלים: המדפיס הממשלתי. תשס"ב-2001, עדות מיום 03.12.1995

334 כהן, שלום: תינוק ב-\$5000. העולם הזה, 01.01.1967, עמ' 1

335 דין וחשבון ועדת החקירה הממלכתית בעניין פרשת היעלמותם של ילדים מבין עולי תימן בשנים 1948-1954. ירושלים: המדפיס הממשלתי. תשס"ב-2001, עדות מיום 25.04.1996

של הילדים". הוא ממשיך ומספר כי שלח תזכיר לשר הפנים דאז, משה חיים שפירא, אשר היה ראש המפד"ל – איחוד של מפלגות 'המזרחי' ו'הפועל המזרחי' – מפני שברגמן היה מראשי 'המזרחי'. השר לא השיב, אך כשהכהן טלפן אליו, אמר "אתה יודע, סביב לאיש הזה יש הרבה רכילויות, והוא בסך הכל יהודי טוב".³³⁶ אף העיתונאים לא מצאו בכך עניין, אף על פי ש"אין כמעט עיתונאי חשוב בארץ, של 'מעריב' ידיעות [אחרונות] ו'דבר' שהחומר לא היה מונח אצלו חודשים". רק לאחר שהתאכזב מן העיתונים הגדולים, פנה לשלום כהן מ'העולם הזה', עיתון קטן יחסית באותה תקופה, שהסכים לפרסם הכתבה כששמות המשפחות המאמצות מופיע בראשי תיבות.

דו"ח הוועדה מספר פעמיים³³⁷ שכיוון שהעיתונאי שלום כהן נפטר וארכיון "העולם הזה" נשרף, אין חברי הוועדה יכולים לברר מהם מקורות המידע של הכתבה. עם זאת, בתאריך 05.02.1967, חודש לאחר פרסום הכתבה, ולפני שנשרף הארכיון³³⁸ נפגשו נציגי הוועדה עם שלום כהן שמסר להם "השמות שעומדי מאחורי ראשי התיבות [...] עוד דברים".³³⁹ על אף זאת, חברי הוועדה לא מצאו לנכון להמשיך ולחקור בכיוון זה, ואף טענו כי החומר לא הגיע אליהם כלל.³⁴⁰ זייד³⁴¹ טוענת כי "עובדה זו מעמידה בספק את רצונה הכן של הוועדה לחקור את הפרשה ולפרסם (את) המידע. [כמו כן, בדו"ח הוועדה היא "ממליצה" [הגרשיים במקור] על המשך החיפושים בחו"ל אחרי 22 ילדים. ממליצה ולא מחפשת בעצמה".³⁴²

336 שם

337 דו"ח ועדת בהלול מינקובסקי, גנזך המדינה, ג-9732/7, עמ' 175, 227.

338 כהן, שמעון: כך איתרתי ילדי תימן שנחטפו. ערוץ 7, 16.01.2007.

<<http://www.inn.co.il/News/News.aspx/158544>>. אוחר 29/01/2015.

339 **דין וחשבון ועדת החקירה הממלכתית בעניין פרשת היעלמותם של ילדים מבין עולי תימן בשנים 1948-1954.** ירושלים: המדפוס הממשלתי. תשס"ב-2001, דברי השופטת דליה קובל במהלך עדותו של אורי אבנרי מיום 11.12.1997.

340 זייד, ילדי תימן, עמ' 130

341 זייד, ילדי תימן, עמ' 70-71

342 דוגמה לאוזלת היד של הוועדה על אף מסקנותיה ולחוסר האכפתיות של מקבלי הדו"ח, ניתן למצוא בסיפורה של משפחת שוקר:

בשנת 1951 נעלמה מרים שוקר מבית התינוקות במחנה העולים ראש העין. אחותה מעידה כי "האם [סיפרה תמיד: 'מרים הייתה בריאה ויפה ופתאום נעלמה'. אמרו [לה] שקברו את הילדה רחוק מאוד ויא אפשר לנסוע'". שלא כמו משפחות רבות אחרות שילדיהן נעלמו, התמיד האב, דוד, בחיפושיו, למעלה מארבעים שנה. הוא פנה, שאל, חקר, הגיש תלונות ואף עתר לבג"ץ.

וועדת בהלול-מינקובסקי חקרה את מקרה מרים שוקר, וכך הציגה מסקנותיה:

א. בעניין התינוקות הנ"ל, נעשתה חקירה ענפה ומ[נ]יגעת אשר בסופה הביאה לגילוי התינוקות שנעלמה. החקירה גילתה שהילדה חיה ונמצאת כיום אצל משפחה מאמצת, לפי צו אימוץ חוקי. לפי מיטב ידיעת הוועדה אין האב יודע עד היום על העובדה הנ"ל.

ב. בהתחשב בסודיות הממצאים, ובהתאם לחוק הא[נ]מוץ, אין הוועדה רשאית לפרט בדו"ח זה את דרכי החקירה וממצאיה, עד אשר יוחלט על ידי הגורמים המוסמכים מה לעשות בעובדות שנתגלו. תיק החקירה הנודע לילדה הנ"ל י[נ]שמר בידי הוועדה עד להחלטה סופית.

מהאמור לעיל עולה, כי על אף שהוועדה איתרה שניים או ארבעה מקרים בהם נמסרו ילדים לאימוץ, נמנע ממנה לחשוף את המידע ושיטות החקירה, לפי חוק האימוץ הישראלי הדורש סודיות מוחלטת; כך שכל הרשומות בתיקים

האם טרחה זו הייתה מעבר לכוחות הוועדה? האם לא היה לוועדה די תקציב על-מנת לבצע דבר שיחת טלפון שהייתה מסוגלת לאחד משפחות?

שנות השבעים

פעילותה של וועדת בהלול-מינקובסקי הביאה לתקופת שקט קצרה, מצד המשפחות שציפו לתוצאות החקירה. עם חלוף הזמן, לאחר שהבינו משפחות הילדים ה'נעלמים' כי לא יקבלו תשובה שתניח דעתם, החלו שוב להתלונן. מספר התלונות הלך וגדל ומידת האכזבה מן המערכת הלכה וגברה. אך באלו השנים "זכו המשפחות להשתקת מוחלטת".³⁴³ זייד מציינת כי "בגישושי הראשונים אחר מידע על הפרשה, נתקלתי בשתי משפחות שחששו אפילו רק לדבר על הנושא". גם בכנסת לא דנו בנושא כלל.

האימוץ חתומות לעד, או עד לתיקון החוק. מכך יוצא, כי אין ולא תהיה אפשרות להתחקות אחר דרכי החקירה של הוועדה ולגלות פרטים נוספים על מקרים שלא הוגשו בפניה. אולם נראה יותר היא העובדה כי אף על פי שהוועדה מצאה את הילדה, איש לא טרח ליידע האב כי בתו ה'מתה' נמצאה.

בשנת 1986, לאחר כ-35 שנה של חיפושים כולל עתירה לבג"ץ שלא העלתה דבר, פנה האב לעו"ד זרח רוזנבלום. עו"ד רוזנבלום מעיד כי האב הציג בפניו טפסים ממשלתיים על שם בתו כגון צו גיוס, כרטיס בוחר וכד'. רוזנבלום ביקש מהאב להרהר שוב בנושא, ואמר לו: "בתך בת ארבעים.. למה אתה חושב שזה לטובתה?". האב ענה: "אתה צודק, כל מה שאני רוצה שהבת שלי תדע שאבא שלה והאחים שלה לא נטשו אותה ולא עזבו אותה.. אם [היא] תחליט ש[היא] לא רוצה – ההחלטה שלה".

לאחר שרוזנבלום מצא בארכיון המדינה כי וועדת בהלול-מינקובסקי מצאה כי הילדה חיה וקיימת, פנה למועצה למען הילד בבקשה לפתוח תיק האימוץ, על-מנת לקשר בין האב לבתו. אולם, חוק האימוץ הבעייתי שוב הפריע: החוק קובע כי רק הילד/ה המאומצ/ת רשאי לפתוח תיק האימוץ, ולא ההורים.

שלוש שנים נדרשו על-מנת לפנות לרשויות השונות, כולל בג"ץ, שרק בעזרתו התקבל האישור המיוחל. "שלוש שנים של מאבק, שלוש שנים בהן ידע האב שבתו חיה כאן במדינת ישראל, אך דרכו אליה חסומה. שלוש שנים עד שהבת מרים קבלה (את) ההודעה שאביה הביולוגי מבקש לראותה". רוזנבלום נכח בפגישה על פי בקשת מרים, והוא מעיד כי זכה לחוויה אותה לא ישכח לעולם.

האם המאמצת העידה בפני הוועדה הממלכתית, ומלמדת כמה היה קל לאמץ ילד באותם הימים. לדבריה, היא הופנתה ע"י שכנה לרופא מסוים, אשר הפנה אותה למחנה ראש העין. היא הגיעה לבית התינוקות שם וקיבלה תינוקת כבת שנה וכמה חודשים, כשהמסמך היחיד הוא פתק ששעליו רשום שם משפחתה של הילדה. בהתרגשותה, זוכרת האם המאמצת אך ורק את האותיות ש' ור'. לא נמסרו פרטים כלשהם על עבר הילדה או על מצבה הבריאותי, אך לאחר זמן מה הגיעה עובדת סוציאלית לבקר משפחתה ולבדוק מידת ההתאקלמות של מרים, או בשמה החדש: עדינה.

האם ממשיכה בעדותה, ומתארת כי בשנת 1957 קראה כתבה בעיתון, ממנה הבינה כי האב הביולוגי של 'בתה' מחפש ילדתו. על אף התרגשותה והתלבטויותיה, החליטה לבסוף להתעלם מן הכתבה, בעידוד אחותה ומחשש מתגובת בעלה החולה.

מרים הסתירה ממשפחתה המאמצת את מודעותה להיותה מאומצת, על-מנת, כפי שהיא מתארת, "להגן עליה. היא אמר! היא הייתה אמא נפלאה, הכי טובה שיש, חששתי שתפגע". בנוסף היא מתארת את רגשותיה כלפי אמה הביולוגית קודם הגילוי: "גדלתי עם כעס קשה כנגד אמי הביולוגית [על] שהפקירה אותי. לא הבנתי מעולם למה ואיך זה ייתכן [...] תאר לך ילדה [ש] גדלה בידיעה שאמה הפקירה אותה [...] אחרי שמצאתי את אמי הביולוגית נוכחתי שזה לא הסיפור. [...] היה כאן סיפור רמייה. גם מהסיבה הזאת אני מציעה לכל המאומצים לנסות להיחשף, למצוא את המשפחות הביולוגיות, כדי לא לטפח כעס שאינו במקומו. הרי רוב הילדים לא הופקרו".

[זייד, ילדי תימן, עמ' 97-100]

מקרה זה הוא עדות נוספת לאוזלת היד של הוועדה, כאמור לעיל, וכן מעיד על הקשיים המשפחתיים והרגשיים בנפש הילדה, שיכלו להימנע בשיחת טלפון אחת מצד אחד מחברי הוועדה אל אבי הילדה.

343 זייד, ילדי תימן, עמ' 71.

על פי פרסומי עמותת "משכן אוהלים", בשנים אלו החל הרב עוזי משולם לתעד את הפרשה. בעקבות פעילותו שכללה ראיונות, חקירה ואיסוף מסמכים, זומן בשנת 1978 לחקירה בשב"כ. העמותה פרסמה את תמליל השיחה בין הרב משולם לחוקר אילן רז, המכילים ציטוטים קשים מאוד, על פיו הוצע לרב להפסיק לחקור את הנושא, ובעקבות סירובו, נאמר לו: "אם אתה מסרב לקבל (את) התנאים שלנו, נעשה לך רצח אופי באמצעות התקשורת [...] ואם זה לא יעזור נפליל אותך". לשאלת הרב, כיצד יוכלו להפלילו על אף היותו שומר חוק, ענה החוקר: "מותר לשופט להאמין למי שהוא רוצה, ועל אמון של שופט אי אפשר לערער. סמוך עלינו שהשופט ידע למי להאמין. אנחנו גם נדאג להעמיד מולך אחד 'משלכם', [כך ש]איש מהעדה שלך לא יבוא לעזרתך. נהפוך הוא: הם יתקעו לך סכין בגב. [...] [תראה] מה קרה לעקשנים כמו בן הרוש מואדי סאליב שקיבל 'שוט' וצונן, ולעומתו מי שקיבל את הגזר, משה שחל [...] הפך להיות שר המשטרה כפי שהובטח לו כבר אז".³⁴⁴

שנות השמונים

הנושא עלה שוב בשנת 1985, ונידון בארבע ישיבות של וועדת הפנים. הוועדה דנה בבקשה להקים ועדה ממלכתית, וסופר בידי הח"כים כי "הצטרפו גם בנים שחיפשו את זהותם ודרשו [ו]ועדת חקירה כדי לאתר (את) משפחותיהם".³⁴⁵ נאמר באופן מפורש כי "זייפו במקומות שונים מסמכים".³⁴⁶ בדיון צוטטו דבריו של אברהם עובדיה, מנהל מחנה א' בקבוצת המחנות ראש העין, ולפיהם כנופיה מאורגנת היטב חטפה ילדים בני שנה ומטה בטענה שהם חולים ועומדים למות. כמו כן עלתה דרישה לחקור את גורל הרכוש שנשדד מעולי תימן בדרכם לארץ: כסף, זהב,

344 זייד, ילדי תימן, עמ' 71-72. זייד מביאה את הציטוטים מתוך דף מידע שהפיצה העמותה, אייר תשנ"ז. 13 במרץ 1994, הופצה חוברת של העמותה בתפוצה של כ-50,000 עותקים. החוברת, "אבן מאסו הבונים" שמה, הופצה ברחבי הארץ וכללה מידע והסברים על השתלשלות פרשת ילדי תימן. בחוברת הטילה העמותה אשמה: "לפשע זה של העלמת, גנבת, ומכירת ילדים וכרכוש יקר [...] קשורים ראשי מפא"י והציונים הכלליים דאז, [מפלגת] אגודת ישראל שמשרד הסעד באותה תקופה היה ברשותה, ו[תנועת] הפועל המזרחי ששרים בכירים בממשלה מטעמה היו קשורים בפרשה זו; השב"כ והסוכנות היהודית בקשריהם ובאמצעיהם האדירים, [ו]משרדי ממשלה שונים; בתי תינוקות, בתי חולים, בתי קברות ועוד. כלומר, **פשע ממוסד ומאורגן!** [ההדגשה במקור]".

בתאריך 22.03.1994 התפתח אירוע אלים בין השוטרים לבין חברי העמותה. ב-24.03.1994, יומיים לאחר מכן, פרצו אירועים אלימים בין המשטרה לחברי העמותה, שהתבצרו בבית הרב משולם ביהוד.

למקום הוזרמו כוחות עילית של המשטרה, השב"כ וצה"ל, בסדר כוחות כגדול ובאמצעי לחימה שאינם מופעלים אף (כ)נגד פיוגעי חבלה חמורים והטילו מצור על הבית. יש הטוענים כי "[...] לולא גויסו למעלה מאלף אנשי ביטחון לצור על חצר שהכילה בסה"כ כ-80 גברים, נשים, זקנים וטף, והאמל"ח שבידיהם [עומד על] שישה רובים אוטומטיים, האירוע לא היה פורץ כלל".

כוחות רבים של משטרה, צלפים ויס"מ כיתרו את הבית במשך שישה שבועות, וב-10 במאי, בשעה 03:00 לפנות בוקר, השאיר הרב את תלמידיו בביתו לצורך פגישה עם מפכ"ל המשטרה, אסף חפץ. השוטרים פרצו אל הבית ו-11 מתלמידיו הרב נעצרו. שלמה אסולין, בן 19, נהרג על ידי המשטרה במהלך הפריצה. אירועים אלו היו אחת הסיבות המרכזיות להקמתה של ועדת החקירה הממלכתית.

[זייד, ילדי תימן, עמ' 103-121]

345 כהן, רן. מתוך ישיבת הכנסת מיום 27.11.1985.

346 ח"כ פורוש, מנחם. שם.

תכשיטים, ספרי תורה וכתבי יד שנעלמו על ידי שליחי סוכנות למיניהם, כמובא לעיל.³⁴⁷ שר המשפטים דאז, נסים, אישר שלא נעשו הדברים שהיו צריכים להיעשות בעקבות מסקנותיה והמלצותיה של וועדת בהלול-מינקובסקי, והודיע על החלטת וועדת הפנים וועדת איכות הסביבה על הקמת וועדת חקירה ממלכתית. "פה אחד" הכריז ח"כ מרדכי וירשובסקי.³⁴⁸ אף על פי כן, בסיכום הדיון, הציע השר נסים להעביר העניין לטיפול של וועדת הפנים ואיכות הסביבה, שוב.³⁴⁹

ביום 31.12.1985 התקיימה ישיבה נוספת של ועדת הפנים. מפרוטוקול הוועדה מתברר כי גם שלושים שנה ויותר מהתרחשותה של פרשת ילדי תימן, חברי הכנסת אינם רשאים לגעת בכל החומר שנאסף, דבר שמעלה סימני שאלה רבים לגבי תפקודן של הוועדות: הייתכן וחומרים חלקיים בלבד הועברו אליהם, מחמת צנזורה הרוצה לחפות על מעשים אלו?

אביגדור פאר, סגן מנהל המחלקה לטיפול בעולים דאז, בא לפני ועדת הפנים מתוך ייסורי מצפון,³⁵⁰ והיה לאיש הממסד הראשון שבא להעיד בפני גורמים חקרניים. הוא מדגיש בעדותו את הכוונה הטובה שהייתה לכל העוסקים בנושא, אך עם כל זאת מעדותו עולה תמונה בעייתית מאוד: על פיו, אכן נחטפו ילדים מעולי תימן וחולקו על פי מפתח מפלגתי. רוב הילדים שנלקחו מהוריהם [בעקבות אותן 'כוונות טובות'] נשלחו למוסדות ארגון האמהות העובדות המזוהה עם מפא"י, בשל היותם רוב בכנסת;³⁵¹ ילדים אחרים נשלחו למוסדות 'אגודת ישראל', כיוון ששר הסעד דאז, יצחק מאיר לוין, היה מסיעה זו, וכן היו ילדים שנשלחו למוסדות של נשות 'המזרחי' ושל 'הציונים הכלליים', בשל הפעלות קשרים כאלה ואחרים. פאר העיד עוד כי הוא עצמו ערך רשימות מסודרות של הילדים שנחטפו ושהו במוסדות.

פאר הוסיף כי על אף שלא היה באותה תקופה חוק אימוץ רשמי, באו אנשים לשם אימוץ לא רשמי אשר קיבל רוח גבית מן העובדות סוציאליות, שרצו בהוצאתם של הילדים מהתאים המשפחתיים שנתפסו בעיניהן כמנוהלים באופן לא-נכון. לא היו כל קריטריונים לאימוץ ולא כל הוראה מסודרת ממשד הסעד: "דיברו רבות על אורחים יהודים שבאו מחו"ל, בעיקר מאמריקה,

347 זייד, ילדי תימן, עמ' 73. הרחבה על אופן הלקיחה ראה לעיל בעמ' 71

348 זייד, ילדי תימן, עמ' 73

349 זייד, ילדי תימן, עמ' 103-121.

350 פרוטוקול ישיבת ועדת הפנים מיום 31.12.1985, עמ' 8

351 ארגון אמהות עובדות הנו תנועת נשים שנוסדה מטעם הסתדרות הציונית הכללית, שהיוותה בפועל את הזרוע המעשית של הממשלה במישור הפרטי.

ואימצו את הילדים. לא אימצו על פי חוק, אבל לקחו אותם".³⁵² ח"כ דב שילנסקי הוסיף כי פאר אמר לו בפורום מצומצם כי "כשאמהות באו לבקש (את) הילדים, העובדת הסוציאלית הייתה נבוכה מאוד וסיפרה להם כל מיני דברים, כמו למשל שהילד נפטר".³⁵³ שילנסקי המשיך והאשים בעיקר את ארגון אמהות עובדות, כיוון שלטענתו, "הם [הארגון] עשו זאת 'במאורגן', מתוך מחשבה מסוימת. לא [מתוך] שחיתות חלילה, אבל [מתוך] מחשבה [ובאופן מובנה]".

בסיכום הדברים, החליטה וועדת הפנים על הקמת וועדת חקירה ממלכתית³⁵⁴ שתחקור את הנושאים הנ"ל. זייד³⁵⁵ מציגה את הניגוד בין הדברים שנאמרו בישיבה למה שנעשה בפועל: "הדברים שנשמעו בכנסת ובוועדת הפנים היו חמורים לפי כל קנה מידה אנושי, מוסרי וחברתי. הכנסת דנה, ועדת הפנים ישבה חמש ישיבות והמליצה חד-משמעית להקים וועדת חקירה [ממלכתית], אבל **ועדת חקירה לא הוקמה** [ההדגשה במקור]".

לויטן,³⁵⁶ בעדותו בפני ועדת החקירה הממלכתית, אומר כי "שמעון פרס הכשיל את כל העניין". הוא העיד, כי לאחר שנועד עם שרים ועם ראש הממשלה פרס, הועבר הנושא לשר הקליטה יעקב צור, כשהנטייה הייתה לכיוון "סגירת הפרשה בצורה מכובדת". הוא מוסיף, כי הייתה פנייה של הוועד הציבורי אל נשיא המדינה, חיים הרצוג, בבקשה להוצאת קול קורא. אולם, הנשיא הרצוג השיב: "פרס ידיד אישי שלי, לא אוכל לעשות דבר כזה בלי לתאם איתו".

ארנון נבות, שהעיד בפני ועדת שליג,³⁵⁷ מספר בריאיון עיתונאי כי קיבל מינוי יחד עם עוד שתי נשים "להוות צוות מדריך לוועדה ציבורית לגילוי ילדי תימן הנעדרים". שלושתם התייחסו למינוי באופן רציני, והחלו לחקור. מסקנותיהם הראשוניות היו קשות, אך הן לא נלקחו ברצינות: תגובת מפקדו לבקשת עזרתו הייתה "מה השטויות האלה?". נבות מעיד כי המסמכים שגילה "הקפיצו אותו". נבות אמר: "[...] דרשתי להעביר (את) החומר למטה הארצי, להזינו במחשב, למינוי ולהצליב מידע עם המשפחות. לצורך כך הייתי זקוק לטנדר או שניים. נתקלתי בקיר אטום. אמרו

352 זייד, ילדי תימן, עמ' 3. זייד מתארת (ילדי תימן, עמ' 131) כי בוועדת שליג חזר בו פאר מעמדות זו במידה מסוימת. ד"ר לויטן, בעדות בפני וועדת החקירה הממלכתית מיום 01.02.1996 אומר כי פאר אמר לו בריאיון אישי, כי "דבריו פורשו לא נכון או נוצלו לא נכון". אולם לדעתו, הדבר תואם גישה פסיכולוגית הטוענת כי במקרה ואדם "נפל" בלשונו, אין תופעה זו טעות לשונית בלבד, אלא יש בה מן האמת.

353 זייד, ילדי תימן, עמ' 74

354 לוועדת חקירה ממלכתית ישנו כוח רב יותר, כגון: כוח לזימון עדים בצו.

355 זייד, ילדי תימן, עמ' 74

356 זייד, ילדי תימן, עמ' 75. זייד מציינת (בעמ' 131) כי לויטן מעיד שקיבל עזרה מח"כ שילנסקי להגיע אל מסמכים חסויים.

357 ולטר, יוסי (1995): *רבים מילדי תימן הנעדרים נחטפו ונמכרו לאימוץ*. מעריב, סופשבוע (28.04.1995).

שאיין רכב, ואין מקום לאכסן (את) החומר. השתלטו לי על המחשב [...] לימים אף הורו לי לרדת מהעניין, כי 'הוא לא בסדר העדיפויות של המשטרה'."

נבות לא הרפה. הוא הוסיף לחשוד בעקבות עדויות חוזרות ונשנות של מרבית ההורים, לפיה הילדים נשלחו למחנות אחרים. הוא פגש אם, אשר לאחר הודעת האחות כי בתה נפטרה במחנה מסוים, לא נתייאשה, הגיעה בכוחות עצמה למחנה ההוא, ומצאה את בתה בזרועות אשה אשכנזייה. בבואה לקחתו, הרחיקה אנשי הסדר ששהו בקרבת-מקום. כמו כן, נבות מצא ילד שהוכרז כמת בבלגיה, חי ומאומץ. הוא ביקש לנסוע לבלגיה על-מנת להביאו ארצה ולחפש הוריו, אך לא תקציב הטיסה לא אושר לו והילד נשאר בניכר.

לסיכום – למרות ניסיונות רבים הוכשל הנסיון להקמת ועדת חקירה ממלכתית.

ועדת שלגי (1988-1994)

שלוש שנים לאחר אותה ישיבת ועדת הפנים, בספטמבר 1988, מונתה עוד ועדת בירור פרלמנטרית מטעם רה"מ יצחק שמיר, "ועדת בירור לעניין 'ילדי תימן' הנעדרים". בראש הוועדה מונה השופט בדימוס משה שלגי, אף על פי ש-19 שנים קודם לכן היה שלגי מעורב בדיוני הוועדה הציבורית, והציג עמדה המתנגדת להתאמת הילדים והוריהם אף כאשר ישנו מידע על התאמה, עקב בעיות משפטיות והתיישנות העברה. דבר זה מעלה ספיקות על מינוי הוועדה כבר מראשית עבודתה. וועדת שלגי קיבלה 505 תלונות, אשר מתוכן היו 301 מקרים חדשים. מדו"ח הוועדה עולה כי מאז כינונה של וועדת בהלול-מינקובסקי "נעלמו כמה מקורות מידע חשובים: תיקים רפואיים, ורישיונות קבורה של הילדים המתים לכאורה, אשר "בוערו [נשרפו] במשך הזמן על פי חוק הארכיונים 1955". גם הכרטסת של כ-20,000 מילדי עולי תימן ששוכנו במחנות בראש העין, אשר נערכה ע"י וועדת בהלול-מינקובסקי, ונמסרה למשמרת בגנזך משטרת ישראל – נעלמה. הוועדה גם החליטה שלא לפתוח הקברים בשל חוות דעת מקצועית הקובעת כי "יימצאו רק עצמות", וכי "לא יהיה מן הנכון לפתוח קברים אך ורק כדי להפריך חשדות בעלמא".³⁵⁸ הוועדה בדקה 10,000 תיקי אימוץ מהשנים 1949-1960, ולהלן מסקנותיה:

א. 222 ילדים נפטרו, מתוכם 51 אין תעודות פטירה.

ב. 14 ילדים נעלמו עוד בעדן, מתוכם לשלושה יש מידע המצביע על פטירתם.

358 שלגי, משה (1994): דו"ח הוועדה לבירור גורל ילדי תימן הנעדרים. ירושלים: הוועדה לבירור גורל ילדי תימן הנעדרים, עמ' 7, 12, 16-17.

ג. חסר מידע לגבי 65 ילדים שנעלמו.

על אף כי הוועדה קבעה כי בדו"ח וועדת בהלול-מינקובסקי ישנן 34 טעויות, במסקנותיה היא מתייחסת ל-301 מקרים בלבד, ככל הנראה 301 המקרים החדשים שהובאו בפניה, ואין היא מפרטת את הטעויות.

הוועדה לא מצאה ולו ילד מאומץ אחד.³⁵⁹ היא המליצה למנהל האוכלוסין לשלוח ממצאה למשפחות. לפיכך, נשלחו לחלק מן המשפחות תעודות פטירה ע"ש ילדם הנעלם. התעודה הוצאה 45 שנה אחר הפטירה, בחתימת של הגב' דורה שוורץ.³⁶⁰ חודשיים לאחר קבלת התעודה, קיבלו אותן משפחות מאותו מנהל אוכלוסין ובאותה חתימה, מכתב ובו נאמר כי מושהה תקופה של תעודת הפטירה עד תום חקירת הוועדה הממלכתית. מסקנות הוועדה טיחו לחלוטין את אשמת החטיפה.

ביקורת על הוועדה

בריאיון שנתן השופט שלגי לכתב יוסי ולטר, טען:³⁶¹ "נכון כי שש שנים זה הרבה זמן [...] ההספק שלהם [החוקרים] היה דל. עד שבא עמי חובב ועשה עבודה גדולה". זייד³⁶² מציינת כי "שיטת מינויו של עמי חובב לחוקר בוועדת שלגי, אחרי ששימש חוקר [אחד מן החוקרים] בוועדה הקודמת שכשלה, מעלה שאלות חוקיות וערכיות". גם שיטת עבודתו בכללותה תמוהה ביותר. יגאל יוסף, היחיד מבין חברי הוועדה שלא הסכים למסקנותיה, ביקר צורת חקירתו של עמי חובב בעדותו בוועדת החקירה הממלכתית:³⁶³

"כל מה שמעניין אותו זה לסגור מהר את העניינים. הוא עבד בוועדת שלגי כפי שעבד בוועדת [בהלול-מינקובסקי, בלי לבדוק (את) האותנטיות של המסמכים. העיקר היה לחסל תיקים". בעקבות קביעת דו"ח הוועדה כי מסמכים רבים לכו לאיבוד, אמר יוסף: "לא ייתכן שכל כך הרבה דברים הלכו לאיבוד. צריך לחפש".

יוסף רומז כי ייתכן והוועדה בחרה להעלים עין ממסמכים מסוימים שלא היו לרוחה.

359 זייד, ילדי תימן, עמ' 78

360 זייד, ילדי תימן, עמ' 78

361 ולטר, יוסי (1995): רבים מילדי תימן הנעדרים נחטפו ונמכרו לאימוץ. מעריב, סופשבוע (28.04.1995).

362 זייד, ילדי תימן, עמ' 79

363 זייד, ילדי תימן, עמ' 79-81

הוועדה קבעה³⁶⁴ [ראה לעיל³⁶⁵] כי מדיניות אי-פתיחת הקברים נעשתה בשל "התייעצות בדבר עם מומחה מהמכון לרפואה משפטית ע"ש גרינברג העלתה כי מה שניתן לזהות בקברי ילדים מלפני עשרות שנים הוא האם יש בהם עצמות אדם אם אֵין. אין אפשרות לקבוע את זהות הטמון בו". אולם, ד"ר יהודה היס, מומחה לאנטומיה פתולוגית ולרפואה משפטית, מנהל המכון לרפואה משפטית ע"ש גרינברג דאז, העיד כי במכתב שנשלח בידי השופט שלגי אליו מיום 26.11.1991, בעניין הישרדות עצמות בתוך קברים, ענה במכתב מיום 09.12.1991 כי "עצמות וחלקי עצמות של תינוקות וילדים בגילים הנקובים במכתבך הנ"ל שורדים גם אחרי עשרות ומאות שנים. הסיכוי לאתרם במקום קבורה טובים במידה והבדיקה מתבצעת על ידי מומחים לאיתור וזיהוי שרידי אדם". יוסף מעיד כי "שלגי הביא חוות דעת מד"ר היס, לא הראה את המסמך אבל אמר לנו שיראו שם [בקברים] אולי אבק. אח"כ התברר לי שד"ר היס אמר שאכן ניתן לבדוק ולהוכיח ואפילו לגלות לפעמים מאיזו מחלה הילד מת!".

שלגי אמר בראיון³⁶⁶ כי "לא נתקלתי בבדל ראייה שעשוי לאשש (את) טענת גנבת הילדים [...] למישהו יש ספק שלו היינו נתקלים בחומר כלשהו, היינו עוזבים אותו בלא בדיקה?". ועל כך אומר יגאל יוסף: "לא חקרנו בכיוון הזה. לא חיפשנו אשמים". אולם, מיכל קפרא³⁶⁷ בכתבה ב'מעריב' אומרת כי "לוועדת שלגי הובאו מסמכים, חלקם על ידי, [מהם נראה] שמאות ילדים נשלחו לאימוץ ע"י גורמים ממסדיים. ועדת שלגי לא רק שלא חקרה את זה, אלא התעלמה מהממצאים האלו בניגוד לכל היגיון".

מכל האמור לעיל עולה, כי וועדת שלגי, בדומה לקודמתה, לא חפה מהתעלמות מפיסות מידע היכולות להביא למסקנה המתבקשת: חלק מילדי עולי תימן נחטפו בכח, וממשיכה במחדליה של קודמתה. הפעם, אפילו אחד מחבריה הוא המעיד על מחדליה.³⁶⁸

364 כל העדויות מן הפסקה הבאה לקוחות מתוך זייד, ילדי תימן, עמ' 80-81.

365 ראה לעיל עמ' 83

366 ולטר, יוסי (1995): רבים מילדי תימן הנעדרים נחטפו ונמכרו לאימוץ. **מעריב**, סופשבוע (28.04.1995).

367 קפרא, מיכל (1997). **מעריב**, סופשבוע 20.09.1997.

368 ראה לעיל, עמ' 84.

וועדת החקירה הממלכתית (1995-2001)

בתאריך 23.01.1995 מונתה בידי נשיא ביהמ"ש דאז, מאיר שמגר, וועדת חקירה ממלכתית בראשות השופט יהודה כהן.³⁶⁹ זייד³⁷⁰ סוקרת במחקרה על פרשת ילדי תימן רק את דו"ח הביניים של הוועדה, כיוון שמחקרה נסתיים לפני סיום עבודת הוועדה. דו"ח הביניים פורסם באוגוסט 1997. בשל כך, אין היא מתייחסת לתוצאות הוועדה ורק מותחת ביקורת על דרכי חקירתה, ללא קשר למסקנותיה העתידיות, שיוצאות מהרלוונטיות שלהן עקב הבעיות שהיא מזכירה. הוועדה בדקה יותר מ-600 מקרים.³⁷¹

מסקנות הוועדה, שפורסמו בשנת 2001, קבעו כי "המימסד במדינת ישראל לא ביצע חטיפות של ילדי תימן לצורך אימוץ",³⁷² וכי רוב הילדים שנעלמו, מתו.³⁷³ גורלם של חמישים ושישה תינוקות נותר עלום.³⁷⁴ חברי הוועדה מדגישים בדו"ח כי מאמציהם להיפגש עם הרב עוזי משולם לא צלחו,³⁷⁵ וכי הבטחות בדבר השגת מידע שיוביל למציאת "חטופים" בארץ ובחו"ל לא בא לידי מימוש. הוועדה הוסיפה עוד כי "לדאבון הלב, על פי תיעוד אמין, מרבית התינוקות שנעלמו להוריהם נפטרו, כאשר עובדה זו לא הובאה בשעתו, בצורה הולמת ובזמן אמת, לידיעת ההורים", והיא שהובילה, לדברי הוועדה, לפיתוח התיאוריה של חטיפת ילדי תימן. בדו"ח הואשמה הנהלת הסוכנות היהודית והנהלת מחנות העולים באי-שמירת הקשר מבין התינוקות להוריהם, וכמוכן נמתחת ביקורת חריפה על כך שהנושא לא טופל אע"פ שהיה ידוע כבר לחברי הנהלת הסוכנות.³⁷⁶

יגאל משיח³⁷⁷ דיווח בכתבה בעיתונו, 'הארץ', כי בשנת הראשונה לפעילות הוועדה היא לא עבדה עם מסמכי הוועדות הקודמות ומקורותיהם: "הוועדה נלחמה כשנה נגד משרד הפנים שכל חומר הוועדות היה ברשותו, ולא יכלה לו. המשרד הערים קשיים בירוקראטיים אדירים. רק באחרונה הועבר החומר לידי הוועדה". טענה נוספת שמציג משיח, היא שעל אף כמות העבודה העצומה שיש

369 הוועדה הוקמה בעקבות אירועי יהוד, ראה לעיל הערת שוליים מס' 344.

370 זייד, ילדי תימן, עמ' 105-100.

371 זייד [זייד, ילדי תימן, עמ' 100] טוענת כי הוועדה פתחה 687 תיקי תלונות, כאשר 247 מתוכם כבר נדונו בוועדות הקודמות. אולם אמיר [אמיר, הפוליטיקה של הקרבנות, עמ' 91] טוענת כי הוועדה פתחה 745 מקרים, בהם 406 מקרים חדשים, 339 מקרים שכבר נחקרו בוועדות הקודמות, ו-20 מקרים של ילדים אשר נעלמו עוד במחנה גאולה-חאשד, תימן.

372 דין וחשבון ועדת החקירה הממלכתית בעניין פרשת היעלמותם של ילדים מבין עולי תימן בשנים 1948-1954. ירושלים: המדפוס הממשלתי. תשס"ב-2001. עמ' 24-25.

373 שם, עמ' 159-155, 163-159, 292-293, 299, 313-304. לויטן, עליית יהודי תימן, עמ' 400.

374 שם, עמ' 27, 300.

375 דבר שהיה מתבקש שכן אחת הסיבות המרכזיות להקמת הוועדה הייתה פריצתם של אירועי יהוד, שהובילה לחתימה של 64 ח"כים על הסכמה להקמת ועדת חקירה ממלכתית. על אירועי יהוד ראה לעיל, הערת שוליים מס' 344.

376 לויטן, עליית יהודי תימן, עמ' 401-400.

377 משיח, יגאל (1995). הארץ, מוסף שבת, 29.12.1995.

על הוועדה לעשות, נמצא בה חוקר אחד בלבד, אף על פי שעל פי עדות השופט כהן לא הייתה בעיה של תקציב.³⁷⁸ משיח מוסיף ומתאר כי במשך שנה וחצי פעלה הוועדה בלא מחשב, ובלא הצלבת מידע בין מסקנותיה למסקנות קודמותיה, אפילו לא בשמות הילדים. הוא מספר כי 'הארץ' הצליח אחר חקירה מאומצת לאתר את ארכיוני ויצ"ו [אשר אל מוסדותיו הובלו רוב הילדים לחינוך] באזור התעשייה של רחובות, אולם הוועדה לא הצליחה לשים עליו יד כחוק במשך שנה שלמה: "היו נסיונות התחמקות והסתרה. אמרו לחוקר שהחומר לא קיים, שהושמד, מה לא". עובדות אלו מטילות ספק וצל על מסקנות הוועדה ועל דרך עבודתה.

דבר נוסף שמטיל ספק בוועדה, הוא חוסר היכולת שלה. משיח ניהל שיחה בת ארבע שעות עם עו"ד דרורה נחמני-רוט, שהייתה יועצת לוועדה בחקירות מיוחדות. נחמני-רוט טוענת כי גם וועדה זו, למרות היותה וועדה ממלכתית, לא יכלה לחייב עדים לבוא ולהעיד. לדבריה, כ-170 עדים שהוזמנו להעיד לא הופיעו בפני הוועדה, דבר שמראה על ליקויים בעבודת הוועדה.

נחמני-רוט מציינת כי ההישג העיקרי של הוועדה לאחר שנה של פעילות הוא ב"חשיפת חלקו של הממסד בטרגדיה. הוועדות הקודמות נטו לחפות על הממסד. הוועדה הזו מנסה לחשוף את הנסיבות שבהן פעל הממסד, את תפקידו, דרך פעולתו ואחריותו להיעלמות ילדי תימן [...]. הממסד יצר תשתית נוחה לפעילות שלילית. [...] אשמים אינדיבידואלים, אבל התוצאה ממלכתית".³⁷⁹ מדבריה, ומתוקף היותה יועצת מיוחדת לוועדה, משמע כי היה לוועדה מידע על אשמת הממסד בפרשה, וכי הוא אישר עובדת החטיפה.

³⁸⁰ **ביקורת עמותת 'משכן אוהלים'**

שנתיים וחצי לאחר תחילת הוועדה, במאי 1997, פרסמה עמותת 'משכן אוהלים', בראשות הרב עוזי משולם שהייתה הגוף שנלחם בצורה ההתקפית ביותר לגבי פרשת ילדי תימן,³⁸¹ דף מידע תחת הכותרת **וועדה בדלתיים סגורות**, בו היא שוטחת את ביקורתה על עבודת הוועדה:

- יו"ר הוועדה, השופט יהודה כהן, היה "שיש בן 83, חסר מוטיבציה, חסר ריכוז, שאלותיו

מסורבלות ושטחיות, והוא עובד מספר ימים מצומצם בשבוע [בלבד]."³⁸²

378. "בשנה הראשונה קיבלנו 1,600,000 שקל לשמונה חודשים [...] לא, לא היינו במצוקה תקציבית, תודה לא-ל. אפילו החזרתי לאוצר חלק ניכר". זייד, ילדי תימן, **וועדות החקירה**.

379 זייד, ילדי תימן, עמ' 105. זאת על פי אחת הכתבות של משיח.

380 זייד, ילדי תימן, עמ' 105-106, על פי פרסום שהוציאה העמותה במאי 1997, אייר ה'תשנ"ז

381 על אירועי יהוד ראה לעיל, הערת שוליים מס' 344

- חברי הוועדה הם בחלקם אנשי ממסד לשעבר, כך שהוועדה לעולם לא תמתח ביקורת על ה'בכירים' בממסד, בניגוד לדברי עו"ד נחמני-רוט שהובאו לעיל.³⁸³
- בגיבוי בג"ץ, התקשורת האלקטרונית הורחקה מסיקור הוועדה, על-מנת להשקיט הציבור ולמנוע מהומות כדוגמת אירועי יהוד.³⁸⁴ גם העיתונות הכתובה פרסמה פרטים שוליים בלבד בעמודים האחוריים.
- הנחקרים שיקרו במצח נחושה, חיפו אחד על השני והרבו בטענות "'איני זוכר'".
- הוועדה עבדה בראשיתה 15 שעות שבועיות בלבד, שהצטמצמו אח"כ לשש ותו לא.
- לא היה בחברי הוועדה נציג של העדה התימנית אשר יוכל לייצג משפחות הנחטפים, והשופט מימון שהיה חבר הוועדה שלכאורה היה אמור לייצג את התימנים, אינו נחשב בקרב יהודי תימן כמייצגם, לטענת העמותה.
- הוועדה ניסתה להסתיר מהציבור עדויות חשובות של מנהל גנזך המדינה וסגנו, בהן התגלו פשעי ההשתקה של החוקר עמי חובב, חוקר וועדת שלגי.³⁸⁵
- עדויות מרכזיות נשמעו בדלתיים סגורות, על אף כי וועדת העלייה והקליטה של הכנסת³⁸⁶ הודיעה בהמלצותיה כי "דוחה ומגנה כל מעשה אלימות, וקוראת לראש הממשלה להקים וועדת חקירה **בדלתיים פתוחות**".³⁸⁷ זייד³⁸⁸ טוענת כי עדויות אלו, כגון עדותו של מנהל גנזך ההורדות במשרד הפנים, היחידי הרשאי לכניסה לכספת הסודית בה טמונים רישומי הילדים המאומצים מתקופת המנדט ועד היום; עדותה של אחראית האימוצים בקיבוצים; וכן עדות של ילדה מאומצת שגדלה בארה"ב בביתו של סגן נשיא 'המזרחי' יששכר ברגמן, מי שנחשד בתיווך למכירת הילדים בארה"ב תמורת \$5000, היה בן בית אצלו.
- הוועדה דחתה בקשתו של הרב משולם להעיד בפניה, אף על פי שלטענתו מצויים בידו כל הממצאים המוכיחים כ אכן הייתה חטיפה ממסדית של הילדים ומכירתם. לפי נחמני-רוט, הסיבה לכך היא ש"לא יכולנו [חברי הוועדה] לעמוד בתנאים שלו [...] הוא התנה את הופעתו

382 זייד, ילדי תימן, עמ' 105

383 ראה לעיל בעמוד **שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.**

384 ראה לעיל הערת שוליים מס' 381

385 ראה עדותו של יגאל יוסף, עמ' 84

386 זייד, ילדי תימן, עמ' 95

387 זייד, ילדי תימן, עמ' 95

388 זייד, ילדי תימן, עמ' 106

בכיסוי טלוויזיוני של עדותו. אנחנו כמובן לא בעלי הטלוויזיה". זאת על אף כי הערוץ הראשון הוא ערוץ ממלכתי, שיכל להתכופף לסמכויות הוועדה.

ביקורת זו הייתה אחד המרכיבים המרכזיים בפריצתם של אירועי יהוד, שחורגים מהיריעה של עבודה זו.³⁸⁹

דפוסים בהתנהלות הוועדות

זייד³⁹⁰ מציינת כי שלושה היבטים מרכזיים עולים מן העדויות שניתנו בוועדת החקירה הממלכתית:

טענת 'אי סדר' כגורם להיעלמות הילדים

אחד ההסברים הנפוצים שהוצגו ע"י גורמים ממסדיים שונים היא טענת הבלאגן, לפיה האנדרלמוסיה ששררה בתקופת העלייה הגדולה יצרה האפשרות לטעויות, ואפשרו לאנשים אינדיבידואלים לנצל המצב ולמכור ילדים תמורת כסף.

אולם, אורי אבנרי,³⁹¹ עורך "העולם הזה" וח"כ לשעבר, העיד על התקופה:

"כל השירותים פעלו כראוי. בתי חולים רשמו, אף אחד לא נקבר ואף אחד לא מת מבלי שהייתה תעודה [...] באו המוני עולים, ברור שיש אי-סדר, אבל לא אי-סדר במובן שאין, שהשירותים הממלכתיים לא מתפקדים, שבית חולים לא יודע מה קורה אצלו, ששירותי רווחה לא יודעים מה קורה אצלם, שילדים פתאום מופיעים ופתאום נעלמים. זה לא יכול לקרות." הוא מוסיף ומעיד על השנים שבהמשך: "היה קשר של השתקה מוחלט על הפרשה הזו".

גם מעדותה של יהודית היבנר,³⁹² מי שעבדה בתפקידי רישום שונים במשרד הפנים מאז 1948, ניתן ללמוד על הסדר ברישום: "למרות שהסידורים לא היו מאוד מאורגנים, נדיר היה שילד ייוולד ולא יירשם". אבנר פרחי³⁹³ העיד כי שנה לאחר שאביו עזב את אחד המחנות, עדיין היה

389 ראה לעיל, הערת שוליים מס' 344.

390 זייד, ילדי תימן, עמ' 108

391 זייד, ילדי תימן, עמ' 108

392 עדות מיום 12.06.1996, **דין וחשבון ועדת החקירה הממלכתית בעניין פרשת היעלמותם של ילדים מבין עולי תימן בשנים 1948-1954**. ירושלים: המדפיס הממשלתי. תשס"ב-2001.

393 זייד, ילדי תימן, עמ' 108

רשום עדיין היה רשום כי הוא חייב כפית למחנה. זייד³⁹⁴ טוענת כי בכך יש סתירה לממצאי הוועדה: הוועדה טוענת כי היה בלבול ברישום שמות הילדים, ורוב הארכיונים הושמדו, אך מנגד, על פי מסקנותיה, נמצאו אישורים כתובים למותם של כ-90 אחוזים מן הילדים. אם התעודות אמינות הרי שחייב להיות סדר, ואם לא היה סדר, הרי שהתעודות, או לפחות חלקן, זויפו.

בעיית הזיכרון

בעלי תפקידים שונים לא זכרו את הנעשה ארבעים וחמש שני קודם לכן. בעיית זיכרון יכולה להיות תוצאה של גיל, אך גם של הדחקה ושל רצון לאי-הפללה.³⁹⁵ זייד³⁹⁶ מציינת כי אחיות שהעידו זכרו פרטים רבים, אך לא זכרו את שמות האחיות שאיתן עבדו, כולל כאלו שנראו בתמונות שהן הביאו, מלבד אותן אחיות שמותן זה מכבר. בנוסף, הייתה בעיה קשה של פערים בין עדויות שונות, דבר שמצביע על עדויות שקריות.³⁹⁷

מכל האמור לעיל עולה, כי אף על פי שהוועדה הממלכתית הייתה בשורת העתים של העולים, ונועדה לספק סוף כל סוף, ובשונה מקודמותיה, מענה אמיתי וצודק, ללא אינטרסים, לבעיית חקירת פרשת ילדי תימן, היא לא חפה מפשעים טכניים ותכניים, על אף הסמכויות הנרחבות-לכאורה שניתנו לה.

...

394 זייד, ילדי תימן עמ' 109-108

395 זייד, ילדי תימן, עמ' 109

396 זייד, ילדי תימן, עמ' 109

397 כאשר משווים את העדויות שנגבו מן העדים בחקירתו הראשונית של החוקר יוסיפוב לעדויותיהם מול שופטי הוועדה, מתגלות גרסאות שונות. תופעה דומה מתקיימת בהשוואה בין עדויות תקשורתיות בראיונות, מול עדויות של אותם אנשים בוועדה. תופעת הגרסאות הראשונות בהקשר פרשת ילדי תימן אינה חדשה. אביגדור פאר, אחראי רישומי הילדים במחנות דאז, חזר בו מעדותו משנת 1985 בפני וועדת הפנים של הכנסת, אליה בא מרצונו, בעדותו מול וועדת שלגי בשנת 1991. ד"ר לויטן מעיד כי פאר טען בפניו כי הוא "הובן לא נכון". [זייד, ילדי תימן, עמ' 110. מתומללת מתוך עדות של לויטן מול הוועדה הממלכתית] חיים צדוק, מי שהיה מנהל אגף עולי תימן בסוכנות, טען במהלך עדותו שאינו יודע דבר, למרות תפקידו הבכיר דאז. לדבריו, הוא שמע רק על מקרים ספורים של ילדים שאבדו. אולם, עו"ד נחמני-רוט חשפה בפניו מידע על תכתובת פנימית שהתנהלה בסוכנות במשך כל שנות החמישים ועוסקת בהיעלמות רחבת היקף של ילדי עולי תימן. על אף זאת, צדוק נשאר איתן בדעתו וטען כי חשב שמדובר במקרים יחידאיים. טענתו של צדוק עומדת בסתירה למה שהוא עצמו כתב בספרו "משא תימן": [צדוק, חיים (תשמ"ה 1985): משא תימן 1946—1951: ספור חמש רבבות. חולון: המחבר, עמ' 134].

"וכבר באותם ימי בראשית של העלייה הגדולה הופיעו הורים והתלוננו על היעלמות ילדיהם. מחלקת הקליטה, יחד עם השירות הרפואי נקטו באמצעים שונים למניעת הישנות המקרים תוך חיפוש אחר הנעלמים [...] עובדי 'האגף לעולי תימן' נחלצו אף הם וניסו כמיטב יכולתם לעזור ולקיים בירורים וביקורים בבתי חולים ומוסדות ילדים, ולגבי חלק מהנעלמים הצליחו לגלות פרטים על תאריך הפטירה ומקום הקבורה ואף להודיע על כך להורים. אולם רבים [ההדגשה שלי, ש"א] מההורים נשארו ללא תשובה ברורה לגורל בנם על אף כל המאמצים של המטפלים". מדברי צדוק עולה כי הוא היה מודע לעניין היעלמות הילדים, ואף מציין כי רבים מן העולים פנו אל האגף שהוא עמד בראשותו, בעוד בוועדה הוא טען כי אינו יודע דבר ואף המקרים שידוע לו עליהם הם יחידאיים.

לסיכום, נראה כי בכל שלוש הוועדות היו בעיות קשות שלא מאפשרות להתייחס למסקנותיהן כמו שצריך. בעבודה זו, לא אענה על השאלה המתבקשת: האם נחטפו ילדים מבין עולי תימן, כיוון שקצרו משאביי, כישוריי וזמני כדי לענות על שאלה שכ"כ הרבה גורמים (כולל ועדה ממלכתית) התעסקו בה ולא הגיעו לפתרונה. בכל זאת החלטתי להביא בפני הקורא את העדויות המצביעות על מקרה שכזה, על הטענות נגד ועדות החקירה וכו'. בעבודה זו, אתמקד ביחס שבין היחס הממסדי שניתן לעולי תימן בשנים 1948-1957 אל היווצרותה של פרשת ילדי תימן, באם אכן קרתה. או, במילים אחרות: במידה והתרחשה פרשה ככזו, האם עניין זה מפתיע או שהוא מתבקש מתוך היחס הממסדי.³⁹⁸

מעצם הצגת מקרה שערורייתי זה, עולה ונשאלת השאלה: במידה וקרתה פרשה כגון זו, כיצד היה יכול דבר זה לעבור בשקט תחת כל הנוגעים בפרשה – אנשי העדה התימנית, אנשי התקשורת, הממסד ועובדיו והחוטפים – בלי שאף אדם יקום ויזדעק? בנוסף, נשאלת השאלה: מה היה האינטרס של אנשי הממסד לחטיפת הילדים?

השלמתם של יוצאי תימן עם מות ילדיהם

התמימות

מהתבוננות פשוטה ובעקבות ראיוני עם הגב' צביה והב, הגעתי למסקנה כי אחת הסיבות להשלמת העולים מתימן עם מות ילדיהם היה תמימותם ואמונם המוחלט באנשי הממסד. דומה כי אין טוב בהצגת עניין זה מלבד דבריה של הגב' והב, עולת תימן בעצמה:³⁹⁹

"יהודי תימן הם אנשים תמימים, זה עד כדי גובל בטיפשות! לא שאלו: 'איפה הילד?' 'איפה קבור?' אמרו להם מת, [אז] מת! [...] הם [יוצאי תימן] חשבו שבא"י כולם יהודים, כולם ישרים, כולם לא משקרים, גנבים בטח לא – לא עלה על דעתם!".

חושבני כי התמימות והאמון המוחלט של עולי תימן בקולטיהם נבעה בשל פלאי הטכנולוגיה שהוצגו בפניהם, ובשל הבנתם כי קליטתם היא הגאולה הנכספת, דבר שהתבטא למשל בחשיפתם

398 ראה להלן, פרק השפעת היחס אל עולי תימן על היווצרותה והתרחשותה של פרשת ילדי תימן, עמ' 95-105.
399 והב, ראיון אישי

למטוסים שנראו בעיניהם כנשרים מן הנבואה "ואשא אתכם על כנפי נשרים". התבטאות נוספת היא החשיפה למראות חדשים בעת המסע ארצה. אמשׁיך בדברי הגב' והב':⁴⁰⁰

"אני עלייתי מכפר שקוראים לו רדאע [...] עדן שהייתה בדרום הייתה במקום נמוך, ואנחנו באנו מההר. הייתה שם ירידה מאוד תלולה. למטה באמת הביאו לנו משאית להביא אותנו למחנה. אבל את הירידה לא היה אפשר לנסוע עם החמורים. ירדנו ברגל. [...] הגענו למחנה ליד עדן. לפני שהגענו ככה יש ים. אני בחיים שלי לא ראיתי ים [בשל היותי גרה על ההר]. פתאום אני רואה את הקצף של הגלים. הנשים בתימן לא היו מכבסות במכונה, אלא הולכות לנהר ושם מכבסות. היו שוטפות את הסלע, שמות עליו את הסדין, לקחו שתי אבנים קטנות, נקיות, והרוח הייתה באה ומניפה. אני אומרת לסבתא שלי "סבתא סבתא סבתא תראי כמה סדינים וטליתות יש בים!" היא אומרת לי "בנתי [בתי בערבית], לא! זה לא כביסה! זה הגלים של הים!" איך היא ידעה אני לא יודעת, היא גרה על ההרים [ו]לא ראתה ים ולא כלום, ולא היו תמונות. אבל היא ידעה".

המצב בתימן שלפני העלייה

לויטן⁴⁰¹ מוסיף סיבה נוספת להשלמתם של היהודים יוצאי תימן עם מות ילדיהם, והיא תמותת התינוקות הגבוה שהייתה בתימן. לדבריו, התמותה הגיעה לשיעורים של למעלה בחמישים אחוז, בזמנים מסוימים. לפיכך, היו עולי תימן מורגלים במות ילדים וקיבלו זאת כגזירה משמים.

האינטרס של אנשי הממסד

לדעתי, האינטרס של אנשי הממסד נבע מאחת, מחלקן או מכולן של שלוש סיבות:

השפע המתעתע

בעיני ה'צבר' האשכנזי, נתפסו עולי המזרח כבעלי עודף-צאצאים, כיוון שממוצע הילודה בקרבם היה גבוה בהרבה. הלכך, מנקודת המבט של אנשי הממסד שהיו רובם ככולם 'צברים' ואשכנזים יוצאי אירופה ואמריקה, עודף-הצאצאים של עדות המזרח בישראל נראה בעין מקנאה עד

400 והב, ראיון אישי.

401 לויטן, עליית יהודי תימן, עמ' 392

ביקורתית, והלך הרוח הכללי היה: "יש להם יותר מדי, יהיה בסדר אם ניקח אחד". מקרה לדוגמה אוכל לקחת מעוד סיפור מפי הגב' והב':⁴⁰²

"היה לי אח שהייתה לו צהבת. עוד לא היה בית חולים ברחובות",⁴⁰³ [ולכן] לקחו אותו לתל השומר [...] הייתי משכנעת את אמא שלי שנלך לבקר אותו. זה לא היה פשוט, היו שלושה-ארבעה אוטובוסים. לא שהייתה לי הרגשה שייקחו אותו, אבל אני התגעגעתי לאחי! הוא היה שם [כ]חצי שנה. [בסוף התקופה] באנו לקחת אותו. הרופא אמר לאמא שלי: 'יש לך הרבה ילדים, אולי תשאירי לי אותו?' [מפני ש]הוא היה ילד יפה... אמרתי לו: 'אתה תיקח את אח שלי! השתגעת?! כל כך הרבה זמן אני מחכה, עכשיו אתה תיקח לנו אותו?!' "

מקרה זה מדגיש ביתר שאת את תפיסה זו, שפשטה בתודעה ה'צברית', כך לדעתי.

חסד עם הילדים בהוצאתם ממעגל הבערות, העוני והתאים המשפחתיים הקלוקלים-לכאורה

חלק מן הקרובים למעשה זה פעלו מתוך אינטרסים של הומניות: לתפיסתם, לולא היו מוציאים אותם מתוך העדה התימנית הסגורה באופן יחסי, היו הם נשארים דומים להוריהם: פרימיטיביים, חסרי-השכלה, עניים ומסורתיים. לכך, תפסו אותם אנשים את הוצאת כמעשה חסד כלפיהם.

בנוסף, בשל פרעות המוסלמים ובשל תופעת חטיפות בנות תימן בידי המוסלמים המקומיים, נהגו יוצאי תימן לחתן בנותיהם בגיל צעיר במיוחד. הדבר לא מצא חן בעיני הגורמים הממסדיים, כפי שהעיד אביגדור פאר, שהיה באותה תקופה סגן המחלקה לטיפול בעולה – תפקיד שכלל בין השאר רישום הילדים במחנות העולים, בוועדת הפנים של הכנסת שנערכה ב-31.12.1985:⁴⁰⁴

"היו בעיות משפחתיות אצל חלק מהמשפחות כאשר נשים צעירות מאוד, ממש ילדות, היו נשואות לגברים מבוגרים מאוד והעובדת הסוציאלית לא ראתה זאת בעין יפה[...] גם העובדה שהעולים גרו באוהלים ובתנאים קשים כל כך הוסיפה לעובדה [...] אנשים באו לחפש ילדים לאימוץ אבל לא באו באופן רשמי[...] אני זוכר שהיו **אורחים רבים** שבאו לבקר את משרד הסעד".

402 והב, ראיון אישי.

403 צביה גרה בגדרה, ו'העיר הגדולה' אליה היו נוסעים בשביל שירותים כמו מומחים רפואיים ובתי חולים הייתה רחובות.

404 חטיפת ילדי תימן, ילדינו. לתיאור ישיבת וועדת הפנים ראה לעיל, עמ' 80, פרק-משנה **שנות השמונים**.

רוע לב

וייתכן, כי כל עניין זה היה לא מתוך אינטרסים נעלים וצדקניים, ואין טעם לחפש אחר צידוק הגורמים המעורבים בפרשה: ייתכן וכל הפרשה נעשתה תוך ניצול של תמימות יוצאי תימן, שהיו תמימים באופן מיוחד, כפי שהעידה והב לעיל, וכפי שמראה המציאות. ייתכן וכל האנשים העוסקים בעניין היו דומים ליששכר ברגמן, ועשו זאת בשביל תמורה כספית שהלכה לקופת המדינה, או בשביל ניסויים כדמות ד"ר מנגלה. אכן ייתכן.

כאמור, בעבודה זו לא אתייחס לשאלה האם קרתה פרשייה של חטיפת ילדים. בעמודים הבאים אתייחס בקשר שבין היחס הממסדי לעולי תימן למצב כזה, שבו ישנן סברות הטוענות כי נחטפו ילדים. אבחן האם מצב זה, של ילדים שנחטפים, הוא הגיוני לאור היחס הממסדי או שהוא מפתיע ויוצא דופן.

השפעת היחס אל עולי תימן על היווצרותה והתרחשותה של פרשת ילדי תימן

הרחבנו לעיל על גניבה של ספרי קודש וכד' מעולי תימן, וכן על סוגית החינוך במחנות העולים. ברצוני להציג את שני המקרים הנ"ל ואת פרשת ילדי תימן כשלושה סימפטומים של כמה מאפיינים ביחס אל עולי תימן, ובכך לבסס את הקשר בין היחס לעולי תימן לבין פרשת ילדי תימן.

ברצוני לאתר ולהציג מספר מאפיינים ביחס הממסד לעולים, שהם כדלקמן: פוליטיזציה, ניכור ופרימיטיביזם, קולוניאליזם אוריינטליסטי, ופטרנליזם. כתוצאה נגזרת של המאפיינים הנ"ל, נוצרה רכושנות כלפי העולים שלעניות דעתי הובילה אל משבר החינוך, החיפוש בחפצי העולים ופרשת ילדי תימן, ששימשו כסימפטומים שלה. בסיום הפרק אציע פתרון שלדעתי יש בו כדי לקיים כפרה ולו חלקית על הפרשיות הנ"ל, ולסיימן באופן נאות.

באופן כללי, ישנן שלוש תקופות שבהן ניתן לראות את המאפיינים השונים ביחס לעולי תימן: התקופה במחנה חאשד א', מבצע על כנפי נשרים (כולל מחנה חאשד ב') ושיכון התימנים בא"י. חלק מן המאפיינים נמצאים בחלק מן התקופות, וחלקם בכולן.

פטרנליזם

את ראשיתו של היחס הפטרנליסטי של הממסד כלפי עולי תימן ניתן לראות עוד במחנה חאשד א'. העולים לא קיבלו סמכויות לנהל דבר בעצמם. לנציג הגיוינט היו סמכויות בלתי מוגבלות, והוא היה אחראי על הכל. במקום למנות נציג מקרב התימנים, כעובדיה טוביה המכיר את מנהגיהם,⁴⁰⁵ את אורח חייהם ואת תרבותם, הממסד נמנע מלעשות זאת או ממניעים פוליטיים⁴⁰⁶ או מסיבה אתנית.⁴⁰⁷ הדוגמה הטובה ביותר לפטרנליזם היא העובדה שנערך חיפוש בחפציהם, ונלקחו מהם פריטים אישיים.⁴⁰⁸ כך כותבת אמיר: "'הרעיון שניתן לחפש במטען הפרטי של המהגרים ולקחת ממנו חפצים, אפילו תמורת תשלום, הוא עדות נוספת לעמדה הפטרנליסטית כלפי התימנים, ולהחפצתם".⁴⁰⁹

405 ר' לעיל עמ' 25.

406 בהמשך הפרק הנוכחי ראה התייחסות לפוליטיזציה כמאפיין בפני עצמו.

407 את שתי הסיבות מביאה מאיר מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 92-96.

408 ראה לעיל, תת-פרק הרכוש, ספרי הקודש וכתבי היד של העולים, עמ' 65 ואילך.

409 אמיר, הפוליטיקה של הקרבנות, עמ' 72.

את הפטרנליזם ניתן לראות גם במשבר החינוך, בכך ששיטת הזרמים לא הופעלה עליהם ואיש לא שאל אותם באיזה חינוך רוצים הם לחנך את ילדיהם. במקום זאת, הם קיבלו חינוך מן "הועדה לקליטה תרבותית" שהשלכותיו היו הרסניות.⁴¹⁰ לעיל הובא ציטוטו של הרב שלמה דמארי שמדגים את ההשלכות ההרסניות של משבר החינוך ושל הפטרנליזם שגרם לכך שעולי תימן לא קיבלו את החינוך המתאים להם.⁴¹¹ בנוסף, הובא לעיל ציטוטו של שלמה סבירסקי הטוען כי מערכת הקליטה, שדגלה בקליטה באמצעות מודרניזציה, שאפה להנחיל את הערכים "הנעלים והמתקדמים" של החברה האשכנזית-חילונית אל האוכלוסייה הנקלטת. בכך יש לראות גישה פטרנליסטית-אוריינטליסטית, מעין גישה שבה הקולט תופס כי הוא הוא זה שיראה לנקלטים, וילמד אותם כיצד יש לנהוג, בלי לשאול לדעתם בעניין.

פוליטיזציה

הפוליטיזציה הינה אחד המאפיינים החשובים ביחס לעולי תימן, שאפיין את עלייתם החל מראשיתה. במחנה חאשד א' ובעליית היהודים ארצה, המאבק הפוליטי סבב בעיקר סביב המתח שבין הסוכנות היהודית לארגון הג'וינט. העולים נפגעו מן המאבקים הפוליטיים בין הגופים השונים שעסקו בעניינם, כיוון שכל גוף רצה להגדיל את כוחו הפוליטי ולא לעזור לעולים בדרך הטובה ביותר.

הג'וינט הוא גוף פילנתרופי שהוקם במהלך מלחמת העולם הראשונה בארצות הברית, כמוסד-גג של כמה ארגונים יהודיים.⁴¹² בתחילה הסיוע יועד ליהודי א"י המורעבים שנרדפו ע"י הממשל העות'מאני בשל המלחמה, אך בהמשך כוון רוב הסיוע למרכזי היהדות הגדולים באירופה, שנפגעו קשות בזמן המלחמה. גם לאחר מלחמת העולם הראשונה המשיכו הקרבות באירופה המזרחית, והג'וינט הקים שם מטבחי הזנה, שיקם בתי חולים, פתח בתי יתומים ושיגר תרופות ומזון. בהמשך הוא גם שלח לאירופה רופאים, עובדים סוציאליים ועוד.⁴¹³ אף על פי שרוב תורמיו היו יהודים חילונים, תמך הג'וינט בקהילות הדתיות ובמוסדותיהן, כחלק מתחושת סולידריות כלל-יהודית.

410 ראה לעיל עמ'

411 ראה לעיל עמ' 61.

412 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 70

413 שם, עמ' 70.

יחסי הג'וינט עם הציונות היו אמביוולנטיים: מצד אחד, מאז הקמתו דבק הג'וינט במדיניות ובדעות לא ציוניות. תורמיו העיקריים ומנהיגיו בשני העשורים הראשונים לקיומו היו יהודים יוצאי גרמניה, שהתגאו בהשתייכות לחברה האמריקנית והתייחסו בחשדנות למניפסטים ולרעיונות פרו-ציוניים. עם זאת, הג'וינט לא התנגד לסיוע להתיישבות בא"י כחלק מסיועו לריכוזים יהודיים בכלל, ואולם ניסיונות לשיתוף פעולה עם התנועה הציונית בשנות השלושים המוקדמות לא עלו יפה.⁴¹⁴ האיום הנאצי והשואה הביאו לאיחוד מסויים בין הארגונים, ובשנת 1939 הוקמה המגבית היהודית המאוחדת (UJA – United Jewish Appeal), שפעלה באירופה מטעם שני הארגונים. אירופה הייתה כמעט מראשית פעילותו של הארגון מרכז פעילותו החשוב ביותר. עד 1947 הוציא הג'וינט כאחד עשר מיליון דולר בפעולות שונות בא"י, ומשלב זה החל לפעול גם בארצות האסלאם.⁴¹⁵

במחקרה, טוענת מאיר-גליצנשטיין כי "הסיבה העיקרית והחשובה ביותר להתנהלות הכושלת של המחנה [מחנה חאשד ב', במבצע "על כנפי נשרים] הייתה עצם מסירת הפרויקט לרשותו [...] של הג'וינט [...] תוך כדי הוצאתם מהמבצע של גורמים אחרים [...] היה זה מקרה יחיד שבו ניהל הג'וינט פעילות מסוג זה".⁴¹⁶ עד אז, הג'וינט פעל במתכונות בהן הוא היה מופקד בעיקר על המימון ופחות על הצד הביצועי. ככל הנראה, בעקבות הקמת מדינת ישראל חיפש הג'וינט יעדים חדשים לפעילות.⁴¹⁷ לכך הוא דרש את השליטה המלאה במבצע. דבר זה התברר כהרסני.⁴¹⁸ גם יעקב זרובבל, ראש המחלקה ליהודי ארצות המזרח התיכון של הסוכנות היהודית, קבל על כך: "אנו מתנהגים עם הג'וינט בצורה משונה: הג'וינט אוסף כסף כדי לטפל ביהודים הזקוקים לעזרה

414 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 71

415 היחסים בין הג'וינט לבין הסוכנות היהודית התאפיינו במתח אידיאולוגי וכלכלי, שכלל התחרות על אותו קהל יעד של תורמים. היו בין ראשי הג'וינט שהתנגדו להקמת המדינה היהודית, אולם גישה זו לא בוטאה באופן ארגוני כולל ובסך הכל לא הייתה התנגדות רשמית להקמת המדינה היהודית כל עוד היא לא תפגע במעמד היהודים בארצות השונות. אולם לקיומו של "הקונגרס היהודי העולמי" (Jewish World Congress) שהתקיים החל משנת 1897 ונוסד ע"י הרצל בבאזל, הייתה התנגדות חריפה בשל התיימרותו לייצג את כלל היהודים בעולם. התנועה הציונית האשימה את הג'וינט בגישה פילנתרופית גרידא ובהיעדר חזון, בשל העובדה כי הג'וינט פעל בדרך של שיפור מצב קיים, קרי: שיפור מצב היהודים במקום מושבם וראה בהגירה מפלט אחרון באין סיכוי לשיפור, וגם אז לאו דווקא לא"י. תקופת מלחמת העולם השנייה קירבה בין הארגונים, בשל העמדות הדומות שדגלו בסיוע להצלת יהודים באירופה. הג'וינט אף הסכים לבצע פעולות סמי-לגליות ואף בלתי חוקיות לחלוטין. במקרים רבים התבסס שיתוף הפעולה על כספים מצד הג'וינט וביצוע דה פקטו בידי הסוכנות היהודית, במיוחד כאשר הדבר היה כרוך בפעולה בלתי לגלית. באוגוסט 1943 נפגש שווארץ עם ראשי היישוב בירושלים, ויחד עם הידוק הקשרים לפעילות להצלת יהודי אירופה הונחה התשתית לפעילות הג'וינט בארץ. [כך אמר שווארץ בישיבת הנהלת הוועד הלאומי, 09.08.1943: "בזמן שהותי פה כבר דיברתי עם הסוכנות על העלייה מעדן בתימן ועל העלייה מהבלקנים. מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 285]. שואת יהודי אירופה הביאה לשינוי נוסף בעמדת הג'וינט כלפי הציונות, לאחר שתבררו ממדי השואה ונוצרה בעיית פליטים יהודים באירופה. לשמע זאת התקבלה התפיסה שראתה ביהודי אירופה נזקקים לעלייה ארצה, והג'וינט ניאות לממן פעולות כו ההעפלה ו"הבריחה". "אפשר לראות כאן התחלה של תהליך שיאחד את יהדות ארצות הברית מאחורי עמדה פרו-ישראלית אך לא בהכרח פרו-ציונית", כך יהודה באואר.

416 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 189.

417 להרחבה על השינוי בארגון הג'וינט ראה: מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 189.

418 להרחבה על כך ר': מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 188-197.

[...] אבל תמיד הוא כאילו דורש מאיתנו משהו, ואנו נאלצים להסכים [...] אם אנו מסכימים לשלם להונגריה סכומים עצומים כדי להוציא יהודים משם, אין שום הגיון לסרב להוציא כסף על הבראת חולים מתימן".⁴¹⁹

הפוליטיזציה בתקופת קליטת היהודים בארץ – הבחירות לכנסת השנייה

כל עוד היו מפא"י והמפלגות הדתיות חברות באותה קואליציה, כבכנסת הראשונה, הן השתדלו להשוות את המאבקים ביניהם.⁴²⁰ עם פירוק הקואליציה נפרצו הסכרים והזעם החל להישפך בקיתונות. לקראת הבחירות לכנסת השנייה ביולי 1951 התמקדו כל המפלגות בפעילותן הפוליטית ובתעמולת הבחירות בקרב רבע מיליון העולים במעברות ובמחנות העולים שנוספו לאוכלוסיית המדינה.⁴²¹ דו"ח הועדה הבינמשרדית לתיאום השירותים הסוציאליים במעברות העולים קובע בפירוש:

"הייתה קימת התחרות בין גופים יריבים לזכות בחירות העולים [...] מצרכים ושירותים ניתנו להם מבלי שנדרשה כל תמורה".⁴²²

ואולם, מיד בסיום מערכת הבחירות ירדה דרסטית קרנם של העולים. המעברות חולקו בין המפלגות השונות לפי 'מפתח': מכל 16 המעברות הקיימות ניתנו 7 לשליטת מפא"י, 5 למפ"ם, 2 לפועל המזרחי ו-2 לעובד הציוני.⁴²³ מפלגת הפועל המזרחי שהייתה המפלגה הדתית מחתה וביקשה להגדיל את חלקה. ההסדר כולו תואר בעיתונות בביקורת חריפה:

"המעברות הפכו לגיטאות, זקיפים שמרו עליהן מכל משמר, ש"זר" ממפלגה אחרת לא ירכוש לעצמו דריסת-רגל. [...] והמזכירים והמדריכים, שליחי המפלגות, עשו את הכל שהעולים ירגישו את עצמם חסרי אונים, בלי אפוטרופוסותם שהם ושל המפלגה. לכן היה הכרח שאלפים בראש העין יעמדו בתור לככר הלחם המעופש – למען ירגישו מה כחה ועצם ידה של המפלגה, הנותנת ביד גם את ככר הלחם..."⁴²⁴

419 פרוטוקול הנהלת הסוכנות היהודית, 05.06.1949, הארכיון הציוני המרכזי. מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 147.

420 להרחבה על המאבקים ר': הכהן, העלייה הגדולה, עמ' 246-247. 231-233.

421 המצב תואר באופן משעשע בסרטו המוצלח של אפרים קישון, 'סאלח שבת'. בסרט, הגיבור סאלח מגיב בערמומיות אל מול העסקן המפלגתי המחזר על פתחי העולים וממלא את כיסו ובתעודות חבר במפלגות שונות.

422 ועדה בינמשרדית לתיאום השירותים הסוציאליים במעברות העולים, גנוז המדינה 43 5558/ג, 3903.

423 הכהן, העלייה הגדולה, עמ' 247.

424 "חופש אזרחי – על ככר לחם". מעריב, 07-12-1950, עמ' 2.

קולוניאליזם אוריינטליסטי

עוד בעליות שקדמו לקום המדינה, הראיתי לעיל⁴²⁵ כי התימנים הורשו להתגורר אך ורק בשכונות נפרדות בפאתי המושבות. שפיר ופלד⁴²⁶ מסיקים מכאן כי קליטתם של התימנים בפלשתינה-א"י דאז היא "מקרה אופייני של קולוניאליזם מטעם אתני". כמובן, לכך יש להוסיף את תפיסת "הפועל הטבעי" שראתה בתימנים כוח עבודה זול ותו לא, דבר שהוא כמובן מאפיין קולוניאליסטי מובהק.⁴²⁷

במחנה חאשד א', ראינו את המתח שנוצר בין העולים לבין המנהלים האשכנזים, דבר שהתבטא במיוחד אל מול ד"ר דניאל אלקנה וד"ר פיינברג.⁴²⁸ בתקופת אלקנה, ישנן עדויות על כך שהוא היכה נשים וילדים במקלות ובשוטים, דבר שמבטא מאוד קולוניאליזם – התפיסה כי בני העם הנכבש הינם נחותים, וניתן לרמוס אותם ולהתייחס אליהם כחפצים לשעשוע שיש לרסן. גמליאלי אף העיד כי הד"ר אמר בפירוש כי "יהודי תימן הם נחותים בעצם טיבם לגבי יהודים מסוגו".⁴²⁹ מול ד"ר פיינברג הדבר ניכר בכך שהיא ביטלה את מועצת המחנה, דבר שגרם לכעס גדול בקרב העולים עד לקטטה הגדולה שפרצה, עיין לעיל.⁴³⁰

ויינשטיין, בתכניתו ליציאת יהודי תימן, מבטא אף הוא יחס אוריינטליסטי מתנשא אל העולים, וכותב: יהיה צורך להחזיק כל פליט (במחנה) למשך שלושה-ארבעה שבועות, "בכדי לפטמו וללמדו עקרונות אלמנטריים של היגיינה".⁴³¹ ציטוט זה הוא אוריינטליסטי בצורה מובהקת, ויוצא מנקודת הנחה מתנשאת לפיה יוצאי תימן הם פרימיטיביים שאינם מעורים בתרבות המודרנית השלטת, ויש ללמדם ו"לתרבת" אותם.⁴³²

אמיר⁴³³ מציינת כי בעוד שגלי העלייה מאירופה כונו במספרים עוקבים "העלייה הראשונה" "העלייה השנייה" וכו', לעלייה מאסיה ואפריקה ניתנו שמות מקראיים כמו "על כנפי נשרים" "עזרא ונחמיה" וכו'. העלאת יהודי המזרח נתפסה כגאולת הנזקקים ממעגל הבערות בידי

425 ראה לעיל, עמ' 11

426 Shafir, Gershon and Peled, Yoav (2002): **Being Israeli: The Dynamics of Multiple Citizenship**. Cambridge: Cambridge University Press.

427 ראה לעיל, עמ' 9-11.

428 ראה לעיל בעמ' 21-23.

429 ראה לעיל בעמוד 22.

430 ראה לעיל בעמוד 23.

431 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 122.

432 בנוסף, ראה ציטוטו של צדוק בעמ' 102.

433 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 122.

ה'צברים' הגיבורים וההומניטריים. השם התנ"כי מסמל את תזכורת לאופיים הפרימיטיבי והמסורתי של העולים. "בזוהר המצע[ים] וחגיגותו נשכחו והודחקו עובדות כמו מצב הבריאות הרעוע של המהגרים ואובדן החיים בדרך למימוש ההגירה הנכספת."⁴³⁴

כשהגיעו העולים ארצה ניכר הקולוניאליזם בכך שהמפלגות השונות דנו בחינוך העולים מבלי לשאול את דעתם – כל אחת מהמפלגות רצתה לעגן בעולים את דעותיה הפוליטיות, תוך רמיסה של המסורת והתרבות שהביאו איתם העולים מבית, וגרם למשבר החינוך.⁴³⁵ הדבר הוקצן עד לרמה ששוטרים הקיפו את מחנות העולים, אין יוצא ואין בא, ע"מ שחלילה וחס לא ייכנסו פעילים ממפלגות אחרות פנימה, כאמור לעיל.^{436 437}

שוחט⁴³⁸ טוענת כי "הציונים האשכנזים תפסו עצמם כמי ש'עושים היסטוריה'; ככאלו אשר קורותיהם מהווים 'עידן' או אודיסיאה, אשר לעומתם התימנים, מהווים בבחינת רקע בלתי אורגני". בנוסף, היא משווה את הציונים האשכנזים יושבי הארץ לקולוניאליסטים, ואת עולי תימן לילידים האמריקאים, האפריקאים והאסיאתיים.⁴³⁹

'מוטיב הגאולה' הממסדי בהעלאת יהודי תימן

דו"ח וועדת בהלול-מינקובסקי פותח בתיאור של העלייה מתימן המדמה אותה לגאולה בזעיר אנפין:⁴⁴⁰

"נפתולים רבים נפתלה גולת תימן עם מר גורלה הקודר בגלות קידר. מאז ומתמיד היו מנת חלקה של עדה זו גזירות שמד וגירושים, שהפכו אלפיים שנות גלות לפרק רצוף ייסורים ותלאה בתולדות עם ישראל בנ[י]י. חזון הגאולה החל להתגשם בתקופות שונות, אך טיפין טיפין ולסירוגין. משפחות בודדות ויחידים שמו נפשם בכפם ועלו לארץ ישראל, אך לכלל עליה המונית טרם הגיעו הדברים.

434 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 122.

435 ראה לעיל, **מדיניות כור ההיתוך ומשבר החינוך**. עמ' 58 ואילך.

436 ראה לעיל בעמוד זה. יש לציין כי משבר החינוך ותופעת הקפת מחנות העולים בתיל וכו', לא הייתה נכונה אך ורק כלפי יהודי תימן. אולם, בצירוף עם כל שאר הגורמים הדבר גרם להתנגשות קטלנית שהובילה למצב בו יכולה להתרחש פרשה כגון פרשת ילדי תימן, כך טענתי.

437 יש לציין כי דבר זה היה נכון גם לגבי עולים מארצות אחרות, אולם כלפי התימנים היה הדבר מוקצן כיוון שהם היו כולם דתיים, וכן בשל המאפיינים האחרים כגון הרקע של ההתנהלות הכושלת במחנה חאשד א' ובמחנה חאשד ב', החיפוש בחפצי העולים וכו'.

438 Ella Shohat (1988): *Sephardim in Israel: Zionism from the Standpoint of Its Jewish Victims*. **Social Text**, 19-20 (1988), pp. 1-35

439 אמיר, הפוליטיקה של הקרבנות, עמ' 80

440 דו"ח ועדת בהלול מינקובסקי, גנזך המדינה, ג-7/9732, עמ' 1

מאז נפתחו שערי הגאולה לרווחה בשנת 1949, לא התמהמה איש ויהודי תימן עלו בהמוניהם לארץ אבותם. נרגשים ונפעמים עשו ימים ארוכים בדרכים לא דרכים, כשכנת נפשות מרחפת על ראשם, וכשהגיעו לבסוף למחנה אשר בעדן, נראו כשלדי אדם, לבושי קרעים, כשרק בעיניהם מנצנץ זיק התקווה והגאולה המתקרבת. חייהם במחנה חאשד המדברי היו קשים מנשוא, אך הם לא נתפסו לייאוש, באמונתם כי רק צעד אחד מפריד ביניהם ובין משאת נפשם – ארץ ישראל. הם ידעו כי קשים הם חבלי הגאולה וכי צריכים הם לשאת את כל סבלות הדרך עד הגיעם אל המנוחה והנחלה בארץ הקודש".

בתיאור זה בא לידי ביטוי באופן חזק במיוחד 'מוטיב הגאולה' בעלייה מתימן, או כפי שמכנה זאת ד"ר אמיר: "נרטיב הגאולה האוריינטליסטי".⁴⁴¹ לפי תפיסה זו, היהודים התימנים התענו בגולה הנוראה, נתונים לשימדון, גירוש ופרעות, רק מתוקף אמונתם בחזון העלייה לא"י.

גם הדו"ח עצמו לא נפקד מהשקפות אלו: התימנים מתוארים כתמימים, נחשלים, וחסרי יכולת להתמודד עם המודרנה.

העולה מכל הנ"ל הוא, כי היו קיימות תפיסות קולוניאליסטיות-אוריינטליסטיות מצד הקולטים האשכנזים לעומת העולים יוצאי תימן, דבר שהוביל לתפיסה רכושנית ומחפצה ומאפשר להבין את הרקע לפרשת ילדי תימן, ראה בהמשך הפרק.⁴⁴²

ניכור ופרימיטיביזם

כאמור לעיל, לראשי היישוב היה עניין גדול בעולים התימנים כתחליף לפועל הערבי.⁴⁴³ אולם, נראה כי ראשי היישוב שקלטו את התימנים בטרם קום המדינה,⁴⁴⁴ לא הכירו בתימנים כחלק אינטגרלי ביהדות, כיוון שהם לא היו יהודים "קלאסיים".⁴⁴⁵ יהודי תימן היו מנותקים משאר הקהילות היהודיות במשך למעלה מ-1,500 שנה, ובשנות העשרה של המאה הקודמת היו עולים

441 אמיר, הפוליטיקה של הקרבנות, עמ' 80

442 ראה להלן עמ' 103.

443 ראה לעיל עמ' 9-11.

444 הציטוטים המובאים לעיל נאמרו בשנות העשרה של המאה ה-20. אולם, תפיסה זו ניתנת להכרה לאורך כל הדרך, כפי שנראה בהמשך תת-הפרק.

445 תודה לדוד סגל שהאיר את עיני בנושא.

בלתי רגילים בנוף האנושי ביישוב היהודי בארץ ישראל. דבר זה מתבטא בכך שהם הורשו להתגורר בפאתי המושבות בלבד.⁴⁴⁶

התנהלותם של נציגי הג'וינט בעדן הינה תוצאה של תפיסות אוריינטליסטיות אירופאיות. התפיסה המרכזית אמרה כי יהודי תימן ניצבים בדרגה נמוכה יותר מהיהודים האירופאיים. להבנה זו היו היבטים ביולוגיים (צבע עור כהה), דתיים ותרבותיים.⁴⁴⁷ זאת, בשל העובדה כי אנשי הסוכנות היהודית והג'וינט – במקרה זה, גדלו על תנועת הנאורות האירופית שפיתחה את האוריינטליזם ואת הבוז לתרבות המזרח.⁴⁴⁸ הפעלים היוצאים של העניין, היו התנהלות מנהלי מחנה חאשד א', שכבר הורחב עליו לעיל,⁴⁴⁹ ואסון קטעבה⁴⁵⁰ שבו, באמצעות סכום זעום היה ניתן להציל את העולים אך דבר זה לא קרה, כפי שטוענת מאיר-גליצנשטיין: "בראש ובראשונה כיוון שהסוכנות היהודים לא גילתה עניין בגורלם [...] **אולי מכיוון שראו בהם 'אחרים': בגלל צבע עורם, בגלל תרבותם, בגלל זרונם. נראה שהתקשו לראות בהם חלק מהעם היהודי**".⁴⁵¹

יוסף צדוק, שליח מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית לעדן, האשים את אנשי המשרד הארצישראלי שהיה מופקד על הטיפול בעולים בחוסר אכפתיות ובחוסר עניין בעולים, ובניצול ציני של תפקידם. וכך כתב: "המשרד הארצישראלי לא פעל דבר למען העולים. פרט להדפסת שמותיהם לעלייה. למרות שעמדו לרשותו כוחות עבודה רבים (8-5 פקידים) שבילו זמנם בטיולים בשתי מוניות ששכר להם המשרד הארצישראלי על חשבונו הוא, שגרמו לא מעט לעג וביזיון כלפיהם מצד יהודי עדן".⁴⁵²

בתקופת העלייה ההמונית היה קיים ניכור כלפי עולי ארצות האסלאם בכלל. בעצם השיטה למציאת מקומות מגורים לעולים הרבים ששטפו את הארץ, העולים מארצות המזרח הופלו לרעה. הדבר תואר בפני בן-גוריון בצורה מפורשת.⁴⁵³

446 ראה לעיל, עמ' 11

447 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 96-97. להרחבה ר' : שנהב, יהודה ויונה, יוסי : גזענות מהי? בתוך : הנ"ל (עורכים) (2008) : **גזענות בישראל**. ת"א : מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

448 להרחבה על האוריינטליזם ועל פגישת המערב את המזרח ר' : כזום, עזיזה : **תרבות מערבית, תיוג אתני ובגירות חברתית : הרקע לאי-השיוויון האתני בישראל. סוציולוגיה ישראלית**, 2, 1999, עמ' 385-423.

449 על מנהלי חאשד א' ר' לעיל, עמ' 21-26.

450 על אסון קטעבה ר' לעיל, עמ' 17-19.

451 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 77

452 מכתב מצדוק, 01.10.1950, הארכיון הציוני המרכזי S20/399

453 ראה לעיל, **אפליה עדתית בשיכון העולים**. עמ' 56

זכריה גלוסקא, חבר הכנסת שעמד בראש מפלגת התימנים בכנסת הראשונה, תיאר מעל במת הכנסת בנובמבר 1949 כי "הגיוינט התנכר לעולת תימן בהחלט. בידי מכתבים ופרוטוקולים של משלחות שונות, אשר נשאו ונתנו עם הגיוינט והיא [הנהלת הגיוינט], באחת: אין זה מעניינה לטפל בגולת תימן".⁴⁵⁴

ציטוטי המנהיגים בשנים שלפני קום המדינה מצביעות על הניכור אף הן, וכך אמר בן גוריון:

"[שבט זה] הוא אולי הקשה ביותר. הוא רחוק מאתנו מרחק של אלפים שנה, אם לא יותר. הוא נעדר המושגים היסודיים ביותר והראשוניים של ציוויליזציה [...] יחסו לילדים ולאישה הוא של איש פרימיטיווי [פרימיטיבי]. מצב בריאותו לקוי. כוחותיו הגופניים תשושים ואינו מבחין בצרכים ההיגייניים המינימאליים. הוא היה אלפי שנה שרוי באחת הגלויות האפלות ביותר".⁴⁵⁵

בציטוט זה ניתן לראות שוב את הניכור שחש היישוב היהודי בארץ כלפי עולי תימן, שנתפסו כ"זרים", כמעט בעלי דת אחרת וזהות לאומית אחרת.

רכושנות

ארבעת המאפיינים ביחס של הממסד לעולי תימן (פטרנליזם, פוליטיזציה, קולוניאליזם אוריינטליסטי וניכור) הובילו לתחושה של רכושנות כלפי עולי תימן, מעין תפיסה ראפיקציסטית⁴⁵⁶ אשר רואה ביהודי תימן חפצים. ברצוני להציג את הרכושנות ואת ארבעת הגורמים הנ"ל כמפתח לשלושה סימפטומים שהוזכרו כבר:⁴⁵⁷

במשבר החינוך באה לידי ביטוי התחושה כי הממסד בארץ ראה בתימנים כלי משחק, ומטרתו הייתה להביא לכך שכמה שיותר עולים (בצורה כללית ובאופן ספציפי לתימנים) ילמדו את ערכי המפלגה, ע"מ להעצים את הכוח הפוליטי שלה. איש לא פנה אל יוצאי תימן עצמם, ולא ניתנה להם אפשרות לקבוע בעצמם את שיטת החינוך שלהם. ניתן לראות כאן פוליטיזציה – בכך שכל מפלגה רוצה להאדיר את כוחה, פטרנליזם – בכך שהאנשים היושבים בשלטון מחליטים בשביל

454 זכריה גלוסקא, 16.11.1949, בתוך: ____, **דברי הכנסת**. ירושלים: הכנסת. 1981. כרך 3 עמ' 84

455 ראה לעיל הערת שוליים מס' 220

456 ראפיקציה (Reification) -- התייחסות אל אדם, או אל כל דבר שאינו חפץ, כאל חפץ. בעברית: החפצה.

457 משבר החינוך, החיפוש בחפצי העולים ופרשת ילדי תימן.

עולי תימן את גורלם בלי לשאול לדעתם, קולוניאליזם – בניהול האבסולוטי ובהשתלטות של הממסד על היהודים, וכמובן רכושנות – בכך שגורמי השלטון מסרו את העולים מכאן לכאן.

בחיפוש בחפצי העולים ניכרת הרכושנות בצורה חזקה יותר – הגורמים הממסדיים שולחים ידם ברכוש התימנים ומעבירים אותו לרשותם. הקולוניאליזם מופיע כאן גם בצורה חזקה ביותר, שכן אחד מן המאפיינים של שלטון קולוניאלי הוא השתלטות על המשאבים של הקולוניה הכבושה, ואף כאן ישנה השתלטות ולקיחה של חפצים יקרי-ערך מן האוכלוסייה הנכבשת-לכאורה, יהודי תימן. אף הניכור ניכר כאן – העובדה כי אדם יכול לקחת חפצים ורכוש מאדם אחר מראה כי הוא אינו חש סימפטיה ולאומיות כלפיו.

כמסקנת מחקר, אני רוצה להראות את הגורמים הנ"ל כמובילים גם לפרשת ילדי תימן. כאמור, אחד המאפיינים של הקולוניאליזם הוא השתלטות על ממונה של האוכלוסייה הכבושה. כמו כן, הניכור קיים כאן בכך שכפי שציינתי, אדם אשר מסוגל לקחת בכוח ממון של אדם אחר מראה כי הוא אינו חש כלפיו רגשות בכלל, ורגשות לאומיים בפרט.

אין ביכולתי להכריע האם ילדים מילדי תימן אכן נחטפו, ואם כן באיזו רמה ועל ידי מי. בעבודה זו ביקשתי להראות כי במידה ואכן התרחשה הפרשה, אין זה מפתיע לאור הגורמים המצוינים לעיל. רקע זה של קולוניאליזם, ניכור, פטרנליזם, פוליטיזציה והרכושנות שבאה בעקבותיהם, יכולה להסביר את המצע להתרחשותה של פרשה כזו.

לסיים, אצטט מדברי הגב' צביה והב שראיינתי לצורך העבודה:

"את חושבת שהממשלה צריכה לתת פיצויים?"

אני לא חושבת שצריך לתת פיצויים. אבל אני חושבת שצריכים רק להודות ולבקש סליחה, כי את הנעשה אין להשיב. ההורים כבר אינם! 90% אם לא יותר! כי אם אני כבר סבתא ובאתי בגיל שש, הם כבר אינם!"⁴⁵⁸

יש לציין כי חלק מן המשבר שתואר בעבודה זו אכן היה בלתי נמנע, הן בשל בעיות התקופה – שבשלחן הבעיות במחנות העולים לא היו יכולות להיות בראש מעייני המנהיגים, והן כיוון שמשבר

458 והב, ראיון אישי.

בין חברה נקלטת וחברה קולטת הוא משבר מוכר, שמחריף ככל שהשוני בין המנטליות של הנקלטים והקולטים גדול יותר, ובמקרה של עולי השוני היה גדול ביותר, כאמור לעיל.⁴⁵⁹

בין אם חטפו ילדים ובין אם לאו, נכון תעשה המדינה אם תתנצל על היחס הכולל אל העולים בשנות העלייה. התנצלות שכזו, אולי, תפיג את המתח, ותאפשר פתיחת דף חדש ביחסי הממסד והקהילה התימנית. מאיר-גליצנשטיין מקוננת בספרה⁴⁶⁰ על כך שהוקמו אי-אלו אנדרטאות לזכר הרבה סוגים של אנשים שקיפחו את חייהם למען המדינה, אולם את 429⁴⁶¹ עולי תימן שנפטרו במחנות בעדן ועוד אותם מאות שנפטרו בדרכם לעדן, אין ולו אנדרטה אחת בישראל. על כן לדעתי, בנוסף לאותה התנצלות או בשונה ממנה, יש להקים אנדרטאות לזכר הנספים במחנות בעדן ובדרכם לעדן. מעשה כזה יסיים את הפרשייה באופן נאות.

459 ראה לעיל, עמ' 58

460 מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 275: "מי שמבקר במסלול המבקרים בהר הרצל בירושלים עובר ליד אנדרטאות רבות שמנציחות את החללים היהודים בצבאות שונים במלחמת העולם השנייה, את חללי אוניות המעפילים סטרומה ופאטריה, את נעדרי מלחמת העצמאות ויתר מערכות ישראל ואת הנספים באוניות המעפילים סלודור ואגוז ואחרים. אבל אותם מאות חללים שנשפו במהלך העלייה הגדולה מתימן לא זכו להנצחה. הם גם נעדרים מטקסי הזיכרון הנערכים בישראל למען אלה ששילמו בחייהם על הקמת המדינה. היו, בחלוף שישה עשורים מאז עלייתם, האם לא הגיעה העת להכיר בקרבנם של יהודי תימן למען מדינת ישראל?".

461 כך ע"פ רשימת הנספים במחנה חאסד תמוז תש"ט-אלול תש"י, תיק 100/52/14, ארכיון הגיונט, ירושלים. מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 321-334.

סיכום

בעבודה זו הצבתי לי למטרה לבחון את הקשר בין היחס הממסדי לעולי תימן בשנים 1948-1956, לבין היווצרותה והתרחשותה של פרשת ילדי תימן. בעבודה סקרתי את העליות השונות לפני קום המדינה, והחלתי להראות גם בהן מאפיינים של קולוניאליזם וניכור. בהמשך, סקרתי את מבצע "על כנפי נשרים" בהרחבה והראיתי בו מחדלים קשים, שגרמו למותם של רבים מעולי תימן וכן הראיתי סממנים למאפיינים של קולוניאליזם, פוליטיזציה ופטרנליזם. לאחר מכן סקרתי את שיכון יהודי תימן בארץ ישראל, את הבעיות שאירעו במחנות העולים, את היחס המזלזל והמנוכר שקיבלו, וכמובן – את ארבעת המאפיינים הנ"ל שהוזכרו כבר: קולוניאליזם, ניכור, פוליטיזציה ופטרנליזם. בפרק הרביעי הצגתי את פרשת ילדי תימן, את הבעיות שסומנו בפעילויותיהן של ועדות החקירה, אולם לא הכרעתי האם פרשיה כזו קרתה או לא כיוון שאין ביכולתי לעשות כדבר הזה.

ע"מ לפתור את שאלת המחקר, ביקשתי להתמקד בנוסף לפרשת ילדי תימן, בשני מקרים נוספים שאירעו בשנים הללו: משבר החינוך והחיפוש בחפצי העולים. בעזרת שני המקרים הנ"ל, חקרתי את המאפיינים שהובילו לכך (ארבעת המאפיינים שהוזכרו בפסקה הקודמת), והתחלתי להחיל אותם על כל התקופה הנידונה ואף על העליות שקדמו לתקופה הנ"ל. מסקנתי, כפי שהוצגה בפרק האחרון שאסף את העולה מהדברים, היא שארבעת המאפיינים הללו, והרכושנות והראפיקיציה שנוצרו בעקבותיהם, ליוו את עולי תימן לאורך כל הדרך.

מתוך הבנה זו, פניתי ליישם את המאפיינים הנ"ל גם על פרשת ילדי תימן. הראיתי כי בהחלט ניתן לראות כי מאפיינים כגון אלו יכולים להוות את הגורמים להיווצרותה והתרחשותה של פרשת ילדי תימן, במידה ואכן הייתה. מן הקורא היקר אבקש לשים לב האם מאפיינים אלו עודם קיימים ביחס ליוצאי תימן וצאצאיהם או ביחס לכל אוכלוסייה אחרת, על מנת למנוע אפשרות של מקרים דומים בעתיד, ודי לחכימא ברמיזא.

לסיום, הגשתי הצעה לשלטון בישראל, לפיה יש להתנצל התנצלות סמלית בפני עולי תימן, ולשקול הקמתן של אנדרטאות וכו'. חושבני כי מעשה כגון זה יפיג את המתח שרוחשים יהודים מקרב יוצאי תימן כלפי הממסד, ויאפשר לפתוח דף חדש ולסיים את הסאגה העצובה של קליטת יוצאי תימן בארץ.

ביבליוגרפיה

[בסוגריים מרובעים – הקיצור באמצעותו אוזכר המקור בהערות השוליים, במידה וישנו]

1. אמיר, רות: **הפוליטיקה של הקרבנות: תיקון עוולות פוליטיות בישראל?**. תל-אביב: רסלינג, פרק שלישי.
[אמיר, הפוליטיקה של הקרבנות]
2. הכהן, דבורה (1994): **עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל – 1948-1953**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
[הכהן, העלייה הגדולה]
3. והב, צביה (ה'תשע"ג 2013): **ראיון אישי**. אדלמן, שחר (מראיין), אלון שבות.
[והב, ראיון אישי]
4. זייד, שושי (2001): **הילד איננו: פרשת ילדי תימן**. ירושלים: גפן.
[זייד, פרשת ילדי תימן]
5. כהן, שמעון: **כך איתרתי ילדי תימן שנחטפו**. ערוץ 7, 16.01.2007, <http://www.inn.co.il/News/News.aspx/158544>. אוחזר 29/01/2015.
6. טובי, יוסף (עורך) (1982): **אעלה בתמר: מאה שנות עליה והתישבות: מקורות**. ירושלים: יד בן-צבי.
7. יצהרי, מרדכי (1992): **הדיואן המפורש: שירת יהודי תימן**. ראש העין: המחבר.
[יצהרי, הדיואן]
8. לויטן, דב (תש"ס): **על כנפי נשרים" העלייה מתימן ומעדן: לקראת מבצע "על כנפי נשרים"**. אוחזר 19/11/2014. מתוך: סעדון, חיים (עורך) (תש"ס): **בגלוי ובסתר: העליות הגדולות מארצות האסלאם (1948-1967)**. ירושלים: מכון בן-צבי.
מתוך אתר הספרייה הוירטואלית של מט"ח, <http://lib.cet.ac.il/pages/printitem.asp?item=15641>
[לויטן, העלייה מתימן ומעדן]
9. לויטן, דב: **עליית יהודי תימן לישראל – הגשמת חלום או שבר חברתי? המקרה של ילדי תימן הנעדרים**. בתוך: דון-יחיא, אליעזר (תשס"ה): **בין מסורת לחדוש: מחקרים ביהדות ציונות ומדינת ישראל**. ספר זכרון ליהושע קניאל. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן. עמ' 377-403.
[לויטן, עליית יהודי תימן]
10. לויטן, דב: **רכוש וספרי קודש שנלקחו מעולי תימן: מבט פחות סימפטי על עליית "על כנפי נשרים"**. בתוך: אפיקים (כתב עת), צז-צח, 1991.
[לויטן, מבט פחות סימפטי]
11. מאיר-גליצנשטיין, אסתר (2012): **יציאת יהודי תימן: מבצע כושל ומיתוס מכונן**. תל-אביב: רסלינג.
[מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן]
12. נבו, עמוס: **כך שדדו את העולים**. בתוך: אפיקים (כתב עת), צז-צח. 1991.
[נבו, שוד יהודי תימן]
13. סעדון, חיים (ה'תשס"ב): **הכמיהה לציון והעלייה**. בתוך: אפרתי, הרצליה (עורכת הסדרה), וסעדון, חיים (עורך הכרך), **"קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים"**: כרך ראשון. תימן. עמ' 115-125. ירושלים: משרד החינוך ויד יצחק בן-צבי.
[סעדון, תימן]

14. עראקי-קלורמן, בת-ציון (2008): **יהודי תימן: היסטוריה, חברה, תרבות**. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
[קלורמן, יהודי תימן]
15. קרח, יחיא עמרם (מחבר), וגרידי, שמעון (עורך) (1954), **סערת תימן: חבור הרה"ג עמרם בהרה"ג יחיא קרח, הרב הראשי האחרון לגולת תימן**. ירושלים: המחבר.
[קרח, סערת תימן]
16. רותם, רון (תסריטאי ובמאי) (1995). **קיבוץ גלויות** (פרק בסדרת טלוויזיה). מתוך דרורי, דורון (מפיק), **תקומה**. ירושלים: הערוץ הראשון. פרק רביעי
[קיבוץ גלויות, תקומה 4]
17. שבזי, שלום: **אהוב לבי בהר סיני**. אתר פרויקט בן יהודה,
<<http://benyehuda.org/shabazi/013.html>>, אוחר 15.01.2015
18. Parfitt, Tudor (1996): *The Jews of the Yemen, 1900-1950*. Leiden: Brill.
[Parfitt, The Road To Redemption]
19. מחנה מעבר לעולים בקרית שמואל, דבר 02.02.1947 (מודעה)
20. "חופש אזרחי – על ככר לחם". מעריב, 07-12-1950, עמ' 2.
<<http://jpress.org.il/Default/Scripting/ArticleWin.asp?From=Archive&Skin=TAUHe&BaseHref=DAV/1947/02/07&EntityId=Ad02001&ViewMode=HTML>>
אוחר 21/01/15
21. חטיפת ילדי תימן, אתר **התנועה למען עתיד ילדינו**.
<<https://yeladeinu.wordpress.com/%D7%97%D7%98%D7%99%D7%A4%D7%AA-%D7%99%D7%9C%D7%93%D7%99-%D7%AA%D7%99%D7%9E%D7%9F>> אוחר 29/01/2015
[חטיפת ילדי תימן, ילדינו]
22. ניוטון, אייזיק, מכתב לרוברט הוק מיום 05.02.1676. **אייזיק ניוטון, אתר לתלמידי פיזיקה**,
<<http://aleph.weizmann.ac.il/?CategoryID=257&ArticleID=2796>> אוחר 27/01/15
23. The Universal Declaration of Human Rights. The UN Site
<<http://www.un.org/en/documents/udhr/index.shtml>> Retrieved
<25.11.2014